

MODERNÍ DĚJINY

MODERNÍ DĚJINY

OBSAH | CONTENTS

TÉMA ČÍSLA: ŽENA VE VEŘEJNÉM PROSTORU V MODERNÍ DOBĚ | TOPIC OF THE ISSUE: WOMAN IN PUBLIC SPACE IN MODERN TIMES

Štěpánka Konečná Kopřiva

Od ženy v politice k političce. Společné aktivity
československých poslankyň mezi lety 1918–1948 9
From a Woman in Politics up to a Female Politician.
Common Activities of Female Parliament Members between
Years 1918–1948

Veronika Kršková

Obecní samospráva perspektivou neprivilegovaných?
Zapojení žen do komunální politiky po roce 1918 na příkladu
poděbradské radní Marie Komárkové 53
Self-government from the Perspective of Unprivileged?
Involvement of Women in Local Politics after 1918
on Example of Poděbrady Councillor Marie Komárková

Viktoryia Machek

Emancipácia žien v západoukrajinských regiónoch
na začiatku dvadsiateho storočia: spoločenský
a jazykový aspekt 83
Emancipation of Women in the Regions of Western Ukraine
in the Early Twentieth Century: Social and Linguistic Aspect

STUDIE | STUDIES

Ivo Rejchrt

- Vzdělávání na cestě z císařství do republiky a Dvůr Králové nad Labem 115
Education on the Road from the Empire to the Republic and Dvůr Králové nad Labem

Yuko Kiryu

- The Development of *Besedas* and Agricultural Associations in Bohemia during the Rise of the Czech Agrarian Movement, 1870s–1890s 167

Jan Cebe, Alexandra Blodigová

- The Czech Minority in Vienna 1948–1989: A Conflict Between *Patriotic* and *Free* Compatriots on the Pages of the Czech Press in Vienna 203

MATERIÁLY | MATERIALS

Marie Láníková

- Jak studovat historii Československého svazu žen (1967–1989): orálněhistorické rozhovory jako zásadní pramen pro studium ženské zkušenosti 247
How to Study the History of the Czechoslovak Women's Union (1967–1989): Oral History Interviews as an Essential Source for Studying Women's Experience

KRONIKA | CHRONICLE

Muzea mají sílu měnit svět k lepšímu. Mezinárodní symposium ICOM 2021 přiblížilo přípravy 26. generální konference ICOM Praha 2022 a předdeslalo hlavní téma *Síla muzeí*.

(Alžběta Horáčková) 263

Databáze dějin všedního dne

(Veronika Kršková – Vojtěch Kessler) 266

K nedožitým devadesátinám historika Vlastislava Laciny

(Jan Hájek) 269

RECENZE | REVIEWS

Adam HUDEK – Michal KOPEČEK – Jan MERVART (eds.), *Čechoslovakismus*, Praha: Nakladatelství Lidové noviny – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2019, 479 s.

(Roman Kanda) 285

Veronika ROLLOVÁ, *Pražský hrad na cestě ke komunistické utopii (1948–1968)*, Praha: UMPRUM 2019, 263 s.

(Michal Kurz) 292

Scott O. MOORE, *Teaching the Empire, Education and State Loyalty in Late Habsburg Austria*, West Lafayette: Purdue University Press 2020, 281 s.

(Milan Hlavačka) 306

Jan RATAJ – Miloš DLOUHÝ – Antonín HÁKA, *Proti systému! Český radikální konzervativismus, fašismus a nacionální socialismus 20. a 21. století*, Praha:

Auditorium 2020, 334 s.

(Jakub Drábik – Tomáš Nociar) 311

- Miloslav SZABÓ, *Potraty. Dejiny slovenských kultúrnych vojen od Hlinku po Kuffu*, Bratislava: N-Press 2020, 128 s.
(Denisa Nečasová) 322
- Jaroslav HRDLIČKA, *Historik a diplomat Vlastimil Kybal*, Praha: Karolinum 2020, 412 s.
(Marek Šmíd) 328
- Jaroslava HOFFMANNOVÁ, *Jaroslav Werstadt (1888–1970). O minulosti pro přítomnost*, (Edice Velké postavy českých dějin, sv. 29), Praha: Vyšehrad 2020, 355 s.
(Marie L. Neudorfllová) 331
- Jana NDIAYE BERÁNKOVÁ a kol., *Revolutions for the Future: May 68 and the Prague Spring*, Lyon: Suture Press 2020, 324 s.
(Ondřej Holub) 334

**TÉMA ČÍSLA:
ŽENA VE VEŘEJNÉM
PROSTORU V MODERNÍ DOBĚ |**

TOPIC OF THE ISSUE:
WOMAN IN PUBLIC SPACE
IN MODERN TIMES

Od ženy v politice k političce. Společné aktivity československých poslan- kyň mezi lety 1918–1948

ABSTRACT

From a Woman in Politics up to a Female Politician. Common Activities of Female Parliament Members between Years 1918–1948

The presented paper is situated on the borderline between gender history and women's history. It aims to analyse the agenda of Czechoslovak female deputies between 1918 and 1948. The text describes, analyses and looks for common features of political, social and gender motivation and program priorities in the parliamentary activities of the female deputies of the Czechoslovak Parliament. The paper also looks for connections between agenda of female deputies and the social and political situation of the state like geopolitical or economic crisis. It focuses on the development of what is understood under the term "female issues" and how big is the part of female issues in the overall agenda of female deputies during the period. The text is also interested in relations between female deputies and their male colleagues. The author presents types of women's requirements, which female deputies considered to contribute to women as social group. The primary focus is on the anticipated evolution from female ambassadors to real parliament members with comprehensive political program. For easier orientation in the issue, the analysis also includes author's statistics.

Keywords: Female Members of Parliament; Czechoslovakian Parliament; Female Issues; Political Party Membership; 1918–1948; Women's Suffrage; Gender

Úvod

„Politická strana je organizace pudu hromadnosti, jenž je prastarým pudem mužským; proto je zcela přirozeno, že ženy vstupují nesrovna-

telně méně do politických stran než mužští. Politická strana je význačně mužský útvar; politika stranictví je mužská politika.“¹

Tento citát z pera Karla Čapka z roku 1931 vystihuje nepříliš pozitivní vztah velké části prvních československých poslankyň k politickému stranictví. Odlišný přístup žen a mužů k politickým aktivitám a stranictví v prvních letech existence Československa je mnohovrstevnatou problematikou. První československé poslankyně byly svébytnou skupinou osobností se specifickými vztahy k sobě navzájem i ke svým mužským kolegům. Ženy v prvorepublikové politice měly specificky konstruovanou politickou agendu, způsob argumentace a genderově determinovanou motivaci ke vstupu na politické hřiště. Předkládaný text si klade za cíl zodpovědět některé dílčí otázky k charakteristice weberiánského ideálního typu prvorepublikové československé poslankyně. Cílem textu je nalezení, popis a zobecnění určitých společných rysů, vývojových tendencí, programových priorit a primární agendy v okruhu poslankyň československého parlamentu mezi lety 1918 a 1948. Pro snazší orientaci v problematice jsou součástí analýzy rovněž autorkou vypracované statistiky.

Zkoumané období je na jedné straně vymezeno vznikem republiky, a tedy faktickým začátkem aktivní participace československých žen v politickém dění, na druhé straně tvoří pomyslnou hraniční čáru rok 1948, kdy fakticky neexistuje opozice ve formě opozičních politických stran a období 1948–1989 z tohoto důvodu není pro účely bádání zajímavé.

Leitmotivem článku je vstupní teze o společném postupu československých žen v politice. Mým badatelským polem a položenou otázkou budiž závislost činnosti poslankyň na celospolečenském klimatu a hospodářské či bezpečnostní situaci státu. Jinak řečeno, co a jak ovlivňovalo chování žen v Národním shromáždění? Závisí témata akcentovaná ženami v parlamentu na hospodářské a bezpečnostní situaci Československa? Jak reagovaly na celospolečenské změny a vnitropolitickou

1 Citát Karla Čapka: „Politika stran nebude nikdy politika žen; ženy těžko získáte řekněme [...]“. Citáty slavných osobností: Největší sbírka citátů, myšlenek a aforismů, <https://citaty.net/citaty/15142-karel-capek-politika-stran-nebude-nikdy-politika-zen-zeny-tez/>.

i mezinárodní situaci? Je procentuální zastoupení ženské problematiky v zájmovém poli poslankyň determinováno širším společenským kontextem? Změnila se forma argumentace, když se změnila společenská situace v Československu?

S ohledem na jednání a agendu poslankyň se otevírá otázka, zda je ve sledovaném období pro poslankyně jejich gender více než jejich třídní příslušnost. Jinak řečeno, zda je pro československou političku primární identifikací „žena“ a sounáležitost s touto sociální skupinou (tj. genderem), nebo zda se primárně identifikuje jako příslušnice politického uskupení, jehož priority má v parlamentu hájit. Usilují o zmapování cesty od feministky k političce. Postup od proženské aktivistky k člence politické strany s celospolečenským politickým programem. Jinými slovy – posun primární identifikace od genderové ke stranické. Cílem je také stanovit, kdy a za jakých okolností došlo u poslankyň ke zvratu ve vnímání celkového poslání žen v politice. Zajímá mě, co zapříčinilo změnu primární identifikace.

V textu pracuji s tezí, že primární identifikace političek se přímo promítne do jimi problematizovaných témat a akcentovaných politických požadavků. Kladu si tedy za cíl popsat agendu, které se české poslankyně věnovaly, a případně vymezit určité majoritní okruhy. Text se bude zabývat i o vývoj procentuálního zastoupení ženské problematiky v celkové agendě poslankyň v průběhu sledovaného období. Na základě agendy by tedy mělo být možné otázku identifikace zodpovědět. Poslankyně se tak mohla cítit být především buď ženou a bojovnicí za práva žen, nebo např. agrárníci a bojovnicí za zájmy agrární strany. Zajímá se bude i o motivaci českých žen na politice participovat a jejich případné konkrétní snahy o reinterpretaci ženské role a „ženských zájmů“ ve společnosti. Tematické vymezení pojmu „ženský zájem“ či „ženská problematika“ je pro účely této práce stanoveno na základě výpovědí samotných historických aktérek a prostřednictvím analýzy dobového diskurzu o ženských tématech zaznamenaných v dostupných pramenech. Jinými slovy považují za ženskou problematiku to, co pod tento pojem zahrnovaly prvorepublikové poslankyně. Primární je tedy artikulace a nazírání samotných historických aktérek. Jedná se tak o otázky týkající se přímo společenské a profesní diskriminace na základě pohlaví,

dále postavení ženy v rodině a společnosti, otázky mateřství a otázky ženské sexuality. Rovněž je třeba kalkulovat s případy, kdy poslankyně větší celospolečenské téma vztáhne přímo k ženám jako zájmové či poškozené skupině.

Faktem je, že československé poslankyně netvořily ve sledovaném období v rámci poslanecké sněmovny žádný formální blok. Poslankyně zastupovaly různé politické strany, pocházely z různých společenských vrstev, různých částí republiky a lišily se i národnostně. Na základě dostupných pramenů lze jasně prokázat, že i přesto v parlamentu společně prohlasovávaly zákony a nařízení týkající se ženské problematiky. Dělo se tak bez ohledu na stranickou příslušnost poslankyň.

Charakteristika pramenů

Ke zpracování předkládané analýzy byly užity především prameny z Archivu Poslanecké sněmovny České republiky. Jedná se konkrétně o věcné rejstříky k obsahům jednání a jmenné rejstříky poslanců československého Národního shromáždění, těsnopisecké zápisy z poslanecké sněmovny a výborů, záznamy interpelací a tisky legislativních návrhů.² Rozsáhlý soubor pramenů skýtá materiál k rekonstrukci obrazu sněmovny jako instituce. Umožňuje náhled do neformální sněmovní hierarchie, vztahů mezi poslanci i způsobu jednání. Díky velkému množství dostupných tisků je možné vytyčit určité typy argumentů a tematických okruhů. Archiv zprostředkovává podrobný náhled na názorové rozložení uvnitř dolní komory, které je díky přesnému datování snadno zařaditelné do celospolečenského kontextu. Obrovský vzorek zkoumaného napomáhá poznání nejen toho, o čem se ve sněmovně jednalo, ale je možné si povšimnout také rétoriky, nasazení a emocí. Obzvláště ze zápisů projevů je možné usuzovat mnoho o vzájemných vztazích ve sněmovně a její nepsané hierarchii. Stenografické záznamy zpravují čtenáře rovněž aspoň částečně o motivacích jednotlivých poslanců ve-

2 Dokumenty českého a slovenského parlamentu. *Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna*, ČR: Parlament ČR 2020, <https://www.psp.cz/eknih/index.htm> [14. 10. 2020].

doucích k jejich konkrétním politickým aktivitám. Vzhledem k oficiálně zmíněného typu pramenů lze počítat s minimálním zkreslením a poměrně značnou reprezentativností informací získaných z těchto zdrojů. Valná většina parlamentních dokumentů je dostupná v Archivu Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky (online přes portál Společné česko-slovenské digitální parlamentní knihovny).³ Neopomenutelná je rovněž analýza těch vládních nařízení, zákonů a dekretů prezidenta republiky, které i přes svůj obecnější charakter zásadně ovlivňují životy žen v ČSR.⁴

-
- 3 Pro potřeby analýzy byly užity konkrétně soubory dokumentů 1918–1920 Revolučního Národního shromáždění československého (RNS, 14. 11. 1918 – 15. 4. 1920), Národního shromáždění československého (PS I., S I.; 26. 5. 1920 – 16. 10. 1925), (PS II., S II.; 17. 12. 1925 – 27. 6. 1929), PS III., S III.; 12. 12. 1929 – 12. 4. 1935), (PS IV., S IV.; 18. 6. 1935 – 21. 3. 1939), Prozatímního Národního shromáždění republiky Československé (PNS, 28. 10. 1945 – 16. 5. 1946) a Ústavodárného Národního shromáždění republiky Československé (ÚNS, 18. 6. 1946 – 5. 6. 1948). Všechny dokumenty jsou dostupné online na <http://www.psp.cz/eknih/index.htm>.
- 4 Např.: Zákon č. 274/1919 Sb. Zákon, jímž se upravují služební příjmy a výslužné učitelstvu na veřejných školách obecných a občanských (měštanských), in: *Sbírka zákonů*, 5. 6. 1919, částka 59; Nařízení č. 362/1919 Sb. Nařízení vlády republiky Československé ze dne 27. června 1919, jímž se provádí zákon ze dne 22. května 1919, č. 320 Sb. z. a n., o změnách ustanovení občanského práva o manželském právu, in: *Sbírka zákonů*, 5. 7. 1919; Zákon č. 455/1919 Sb. Zákon, kterým se zrušuje celibát literárních a industriálních učitelek na školách obecných a občanských (měštanských) v republice Československé, pozn.: Zákon má zpětnou platnost od 1. 11. 1918, in: *Sbírka zákonů*, 7. 8. 1919, částka 93; Nařízení č. 15/1920 Sb. Nařízení, jímž se zřizuje stálý poradní sbor pro boj proti pohlavním nemocem a prostituci, in: *Sbírka zákonů*, 10. 1. 1920, částka 2; Zákon č. 29/1920 Sb. Zákon o úpravě pracovních a mzdových poměrů domácí práce, in: *Sbírka zákonů*, 17. 1. 1920, částka 5; Zákon č. 205/1920 Sb. Nařízení o úpravě hmotných poměrů učitelek státních mateřských škol na Slovensku, in: *Sbírka zákonů*, 13. 4. 1919, částka 43.; Zákon č. 241/1922 Sb. Zákon ze dne 11. července 1922 o potírání pohlavních nemocí, in: *Sbírka zákonů*, 22. 8. 1922; Zákon č. 50/1923 Sb., Zákon ze dne 19. března 1923 na ochranu republiky, in: *Sbírka zákonů*, 8. 4. 1923; Zákon č. 252/1923 Sb. Zákon ze dne 20. prosince 1923, jímž se mění a doplňují některá ustanovení zákona ze dne 17. února 1922, č. 75 Sb. z. a n., upravujícího organizaci odborných škol pro ženská povolání a právní poměry učitelstva těchto škol v republice Československé, in: *Sbírka zákonů* 31. 12. 1923; Zákon č. 171/1924 Sb., Zákon ze dne 3. července 1924 o částečném zákazu námezdného kojení, in: *Sbírka zákonů*, 28. 7. 1924, částka 85; Nařízení

Pro získání ucelenějšího a hlubšího povědomí o českém ženském hnutí, jeho činnosti, strategiích a vývoji jsou velmi cenným zdrojem informací ženské časopisy a tiskoviny ženských spolků. Mezi relevantní patří některé konkrétní ročníky periodik *Ženská revue: list pro otázku ženskou, ethickou, kulturní a sociální vůbec*, *Ženské listy: časopis pro záležitosti žen a dívek československých*, *Ženský list: časopis pracující třídy ženského pohlaví*, *Ženský obzor: revue českých žen* a *Ženský svět: list paní a dívek českých*, dostupných ve fondu periodik knihovny Archivu hlavního města Prahy.⁵ Dalším zajímavým zdrojem mohou být konkrétní publikace z pera poslankyň či stranické sborníky a tiskoviny. Pro větší reprezentativnost závěrů předkládaného výstupu byl užit např. sborník *Buřiči a tvůrci* vydaný k padesátému výročí vzniku ČSN v roce 1947,⁶ publikace Barbory Kubičkové *Národně socialistické ženy v národním odboji 1938–1945, příspěvek k historii českého odboje*, vydané Ústředím žen Československé strany národně-socialistické v Praze roku 1947 a např. programové referáty ze sjezdu zastupitelstva Československé strany národně socialistické z 8. a 9. prosince 1945 v Praze pod názvem *Byli jsme a budem*.⁷ Mezi prameny vztahující

č. 252/1933 Sb. Vládní nařízení o úsporných opatřeních personálních, in: *Sbírka zákonů*, 28. 12. 1933, částka 76; Zákon č. 330/1938 Sb. znění účinné od 17. 12. 1938 do 8. 6. 1948, 330 Ústavní zákon ze dne 15. decembra 1938 o zmocnění ku zmenám ústavnej listiny a ústavných zákonov republiky Česko-Slovenskej a o mimoriadnej moci nariadenovej, in: *Sbírky zákonů a nařízení státu československého*, Částka 110/1938, s. 1205.; Dekret č. 74/1945 Sb. Dekret prezidenta republiky ze dne 3. 10. 1945, Dekret o reaktivaci a o opětovném ustanovení provdaných žen ve veřejné službě, in: *Stejnopis sbírky zákonů a nařízení republiky Československé*, Částka 34, 1945; Ústava republiky Československé z roku 1920, Praha 1992.

- 5 Pro účely práce byly užity *Dělnické listy*, *Orgán československé sociálně-demokratické strany dělnické*, Praha 1872–1900.; *Moravská žena*, Brno 1921–1926; *Národní listy*, Praha 1890–1920; *Právo lidu*, Praha 1930; *Ženské listy. Časopis pro záležitosti žen a dívek československých*, Praha 1876–1914; *Ženský list: týdeník žen sociálně demokratických*, Praha 1918–1922; *Ženský svět: list paní a dívek českých*, Praha 1897–1914; *Ženský obzor*, Praha 1900–1936.
- 6 Bohuslav ŠANTRŮČEK (ed.), *Buřiči a tvůrci: vzpomínky, úvahy, kus historie, životopisy: 1897–1947*, Čs. strana národně socialistická, Praha 1947.
- 7 *Byli jsme a budem...* [Programové referáty ze sjezdu zastupitelstva československé strany národně socialistické, konaného ve dnech 8. a 9. prosince 1945 v Praze], Praha 1946.

se ke konkrétním osobnostem patří publikace *Padesát let činnosti sestry Fráni Zeminové* vydaná Ústřední jednotou žen Čs. strany národně socialistické v roce 1947⁸ či obdobná brožura pod názvem *Statečná žena* vydaná Ústředním výkonným výborem Svazu československé mládeže socialistické v roce 1932.⁹ Reprezentativními příklady děl, jejichž autorkami byly samy poslankyně, mohou být práce Luisy Landoové-Štychové *Pomozte!: brožura pro budovatele Rudé pomoci* (1927),¹⁰ *Pomoc proletářským dětem* (1927),¹¹ *Sociálně-revoluční význam 14. října 1918* (1935),¹² práce Výchova dětí v bezvěrecké rodině (1947),¹³ publikace z pera Betty Karpíškové *Žena a socialism* (1933)¹⁴ a brožura věnující se interrupcím *Novelisace trestního zákona. Potratové paragrafy*.¹⁵ Použity byly rovněž dobové výroční publikace vydané k příležitosti jubileí Františky Zeminové.

Rozsah sekundární literatury k tématu československých žen v politice není na poli české historiografie nijak široký. Nejširší náhled na danou problematiku přináší monografie Dany Musilové *Z ženského pohledu: poslankyně a senátorky národního shromáždění Československé republiky 1918–1939*,¹⁶ která se ovšem omezuje pouze na období první republiky a na problematiku nenahlíží optikou genderu. Otázka motivací a genderové a stranické identifikace historických akterek zde není dostatečně akcentována, ačkoli se jedná o důležitý aspekt dokreslující obraz žen v prvorepublikovém Parlamentu a v politice vůbec. Analýzu vstupu žen do politiky a jejich postavení na tomto poli moci posky-

8 *Padesát let činnosti sestry Fráni Zeminové*, Ústřední jednotka žen čs. strany národně socialistické, Praha 1947.

9 B. ŠANTRŮČEK, *Statečná žena*, Ústřední výkonný výbor Svazu československé mládeže socialistické, Praha 1932.

10 Luisa LANDOVÁ-ŠTYCHOVÁ – František POLÁK – Jan URBAN, *Pomozte!: brožura pro budovatele Rudé pomoci*, Praha 1927.

11 L. LANDOVÁ-ŠTYCHOVÁ, *Pomoc proletářským dětem*, Praha 1927.

12 TÁŽ, *Sociálně-revoluční význam 14. října 1918*, Praha 1935.

13 TÁŽ, *Výchova dětí v bezvěrecké rodině*, Praha 1947.

14 Betty KARPÍŠKOVÁ, *Žena a socialism*. Praha 1933.

15 TÁŽ, *Novelisace trestního zákona. Potratové paragrafy*, Praha 1933.

16 Dana MUSILOVÁ, *Z ženského pohledu. Poslankyně a senátorky Národního shromáždění Československé republiky*, České Budějovice 2007.

tuje práce Jany Malínské s názvem *Do politiky prý žena nesmí – proč?*.¹⁷ Určité dílčí informace o členkách českých parlamentních stran jsou obsaženy rovněž v některých monografiích k tematice československého politického stranictví.¹⁸ Z oblasti kvalifikačních prací je možné zmínit např. disertační práci Andrey Baršové z roku 2015 *Emancipace žen, první světová válka a československá národní revoluce 1918/1919*.¹⁹ Výrazně bohatší a širší je z hlediska literatury oblast československé gender historie, potažmo historie žen. Ze zahraniční produkce je velmi přínosnou publikace Melissy Feinberg *Elusive equality: Gender, Citizenship, and the Limits of Democracy in Czechoslovakia, 1918–1950*.²⁰ Melissa Feinberg analyzuje vztah mezi představami Čechoslováků o genderových rolích a jejich postoji k demokracii. Publikace mimo jiné konstatuje, že ochrana tradičního genderového rodinného ideálu byla v letech politické a hospodářské krize pro národní přežití důležitější než dodržování ústavou předepsaných standardů rovného občanství.

Žena ve veřejném prostoru

Teoretické ukotvení vychází z metodologických a historiografických textů věnujících se gender history a postavení ženy v dlouhém devatenáctém století, potažmo první polovině století dvacátého. Významným impulzem a novou metodologickou inovací k analýze a vysvětlení postavení žen v historii a potažmo i v současné společnosti byl koncept „genderu“. Gender či „rod“ jsou označení kulturně konstruované osobní identity a sociální role jedince, primárně ve vztahu k maskulinitě a fe-

17 Jana MALÍNSKÁ, *Do politiky prý žena nesmí – proč? Vzdělání a postavení žen v české společnosti v 19. a na počátku 20. století*, Praha 2005.

18 Jiří MALÍŘ – Pavel MAREK a kol., *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861–2004*, I. Díl. Období 1861–1938, Brno 2005; Jiří KOCIAN, *Československá strana národně socialistická v letech 1945–1948: organizace, program, politika*, Brno 2002; Václav RYNEŠ, *České politické stranictví a jeho vývoj od 19. století*, Praha 2013.

19 Např. Andrea BARŠOVÁ, *Emancipace žen, první světová válka a československá národní revoluce 1918/1919*, disertační práce FF UK, Praha 2015.

20 Melissa FEINBERG, *Elusive equality: gender, citizenship, and the limits of democracy in Czechoslovakia, 1918–1950*, Pittsburgh 2006.

minutě.²¹ Na rozdíl od biologicky podmíněného pohlaví je gender determinován pouze kulturně, a je tudíž kategorií, která je proměnná v prostoru i čase. Zároveň ovšem není možné vnímat gender a pohlaví jako svého druhu binární opozice, neboť i pohlaví je specifický sociální koncept, kterým biologickou rozdílnost mužů a žen pojmenováváme a chápeme.²² Pracuji-li s pojmem „žena“, vztahuji jej tedy vždy ke konkrétnímu kulturnímu významu a obsahu této kategorie, typickému pro dané místo a čas. Obsah genderové kategorie „žena“ je vnímán spíše jako soubor kulturních předpokladů, stereotypů očekávání a obsahové náplně sociální role než jako všeobecně platná kolektivní charakteristika všech osob ženského pohlaví vždy a všude.²³ Společenský význam pohlaví, jeho obsah a z něj plynoucí imperativy vnímají zkoumané ženy jako nevyhovující a změnitelný legislativní politickou mocí.²⁴

Gender je souhrnným označením pro kulturně platný systém symbolů a normativní koncept výkladu těchto symbolů, který je ve společnosti recipován jako přirozený, pevný a neměnný. Způsob výkladu symbolů i jejich hierarchii předkládá náboženský, mytologický, politický, vědecký či právní ideologický systém. Recepce genderových vzorců je součástí akulturace a socializace probíhající jaksi přirozeně po celý život. Člověk přejímá nejen jistá společenská očekávání vážící se k roli muže či ženy, ale rovněž jisté hodnotové žebříčky a společenské apely, hranice možného, tabu a imperativy.²⁵ Vysvětlení vzájemných vztahů mužů a žen spočívá v pochopení genderových vzorců chování, rolí, společenských imperativů a genderových stereotypů zakotvených ve zkoumané kultuře. Studium genderu tedy sleduje proměny komplexní hry kategorií „muž“ a „žena“ a způsob jejich definice.²⁶

21 Více např. J. BUTLER – J. W. SCOTT (eds.), *Feminists Theorize the Political*, New York 1992.

22 Více např. J. BUTLER, *Trampoty s rodem. Feminizmus a podryvovanie identity*, Bratislava 2003.

23 A. OAKLEY, *Pohlaví, gender a společnost*.

24 Natalie ZEMON DAVIS, Women's history in Transition. The European Case, *Feminist Studies* 3, 3–4/1976, s. 83–103.

25 Margaret MEAD, *Male and Female: Study of the Sexes in a Changing World*, London 1949.

26 Např. Laura DOWNS, *Writing Gender History*, London 2004.

Pro účely práce je neopominutelným aspektem genderové teorie chápání genderu jako kategorie moci. V případě genderu se jako vhodné jeví teorie Michela Foucaulta. Patriarchální podřízení ženy muži má svou spojitost s hierarchickým fungováním institucí, ekonomiky, koloniálního systému i vztahu člověka a přírody. Podle Michela Foucaulta přitom moc není ničím statickým a uděleným mocensky výše postaveným mužům. Jedná se pouze o vztah, jehož existence a působení je závislé na praxi. Snahy o redefinici těchto vztahů vždy vychází z řad podřízených, kteří cítí bariéru v dalším osobním rozvoji. Naopak na zachování statu quo má, z pochopitelných důvodů, zájem strana ze systému profitující.²⁷

Genderová role ukazuje mužům a ženám jejich místo ve společnosti i topograficky. Ženám je přiřítáno místo v domácnosti a mužům v tzv. veřejné sféře, což je jednou z hlavních příčin vyloučení žen z veřejného života evropské společnosti.²⁸ Žena je uzavřena v kruhu rodiny a je jí zjednodušeně řečeno povolena pouze realizace v roli manželky a matky. Role ženy je derivována od jejího spojení se zajištěním pokračování rodu, který je asociován s kategorií přírody. Žena nemá možnost zasahovat do veřejného dění, které spadá do kategorie „kultura“. Toto dění ale přímo ovlivňuje i ženinu domácí sféru, jelikož i ona podléhá legislativě.²⁹ Rodina sama o sobě je vnímána jako základní stavební složka nejen státu, ale i společnosti. Na stabilitě rodiny závisí stabilita systému a její státnost se zdá být v zájmu celku. Narušení statu quo by pro muže znamenalo ztrátu hegemonie v ovládání veřejné sféry. Proti takovým snahám byla ustanovena kromě zvykových i legislativní opatření.³⁰

27 Michel FOUCAULT, *Zrození biopolitiky. Kurz na College de France (1978–1979)*, Brno 2009.

28 Např. Joan B. LANDES (ed.), *Feminism, the Public and the Private*, Oxford 1998.

29 Např. Fridrich ENGELS, *Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu*, Praha 1979.

30 Např. Leonore DAVIDOFF, *Gender and the Great Divide: Public and the Private in British Gender History*, *Journal of Women's History* 15, 1/2003, s. 11–27; Adéla PURSCHOVÁ, *Genderová antropologie*, Antropologia integra serie monographica 2, Praha 1992.

Kolonizace pole veřejné moci muži je záležitostí hluboce zakořeněnou v historii i mytologii euroamerického prostoru.³¹ Ekonomická závislost ženy na muži se nejvíce prohloubila v období průmyslové revoluce, kdy se domácí a veřejná sféra nejzřetelněji oddělily.³² Právě práce a profesní uplatnění na trhu jsou následně jedním z hlavních spouštěčů ženské emancipace. Osamostatnění skrze možnost existenčního zabezpečení nezávislého na muži vede ke snaze o zrovnoprávnění na všech frontách. V kročí-li žena do mužského pole působnosti, nárokuje si i mužská práva ovlivňovat pole, v nichž funguje.³³

Od ženy v politice k političce

Ženy v československém parlamentu musely projít myšlenkovým přerodem. Ten se jeví být u všech žen vstupujících do první Poslanecké sněmovny Československé republiky shodný. Slovy Františky Plamínkové: „Člen parlamentu musí mít zájem o celý život státu. Ne že by chtěl rozumětí všemu odborně, ale musí mít schopnost a snahu orientovat se ve všech problémech.“³⁴ Od aktivistky za práva žen k poslankyni s komplexním politickým programem. Od genderové ke stranické příslušnosti. Od ženy v politice k političce.

Ačkoli již před vznikem republiky měly ženy zastoupení v mnoha politických stranách, jejich politická angažovanost byla vesměs v zájmu žen. Ženská problematika se totiž do stranických volebních programů prosazovala jen minimálně.³⁵ V republikánské straně zemědělského a malorolnického lidu tvořily již v roce 1911 celou třetinu členů ženy, a přesto se na jejím programovém prohlášení takový poměr nijak neodrazil.

31 Např. Jean Beatke ELSHTAINOVÁ, *Veřejný muž, soukromá žena*, Praha 1999.

32 Více k tématu ženské práce v průběhu průmyslové revoluce např. Ivy PINCHBECK, *Women workers and the Industrial Revolution, 1750–1850*, London 1969, <http://ebookcentral.proquest.com/lib/natl-ebooks/detail.action?docID=1460900> [2. 7. 2019].

33 Např. Pierre BOURDIEU, *Nadvláda mužů*, Praha 2000.

34 Františka PLAMÍNKOVÁ, *Žena v demokracii*, Praha 1924, s. 3.

35 Např. Josef HARNA (ed.), *Politické programy českého národního socialismu 1897–1948*, Praha 1998, s. 31–33.

Základním principem ženské politické práce zůstával i pro roce 1918 akcent na otázky „ženské“, nikoli stranické.³⁶ Komunistky vstupující do strany často se zkušeností z dělnických spolků a odborů svou primární identifikaci viděly mezi dělníky jako třídou a v zájmu této sociální skupiny také intervenovaly. Svou identifikaci vymezovaly nejen genderově, ale i třídně. Nejsilnější proud ženského hnutí tvořil i po první světové válce proud měšťanských aktivistek. Z textů publikovaných v ženském tisku právě těmito dámami jasně vychází jejich zaměření na otázky ženské, nikoli třídní. Svou politickou participaci neomezovaly na zájmy žen příslušejících k nějaké konkrétní třídě či vrstvě. Ve svých prohlášeních i na stránkách svého tisku mluví o „ženách“ jako jedním celku, který má stejné potřeby, bez ohledu na společenské postavení.³⁷ Nehledě na sporné programové body se většina „proudů“ ženského hnutí již před válkou dokonale shoduje v potřebě ženského volebního práva a i po roce 1918 v mnoha partikulárních otázkách ženských potřeb postupují bez výhrady společně.³⁸ Je třeba striktně oddělovat ženská hnutí (diferencovaná nábožensky, profesně, třídně,...) od ženské politické práce. Ačkoli se poslankyně často podílejí na činnosti ženských spolků, spolupráce žen v poslanecké sněmovně je výrazně intenzivnější než spolupráce různých ženských organizací. Ženské spolky jsou často vymezeny i jinak než čistě genderově. Jejich spolupráce pokulhává, především jedná-li se o partikulární zájmy specifických skupin žen, ne o obecné zájmy československých žen jako celku, které jsou vyjednávány na politickém hřišti.

Jak již bylo zmíněno, mezi poslankyněmi můžeme vysledovat dva nejsilnější proudy. Na jedné straně jde o ženy z prostředí měšťanských

36 Pro přehlednost a načrtnutí charakteru prostředí, v němž mohly poslankyně svou agendu prosazovat, jsou součástí analýzy rovněž tabulky a grafy shrnující vývoj početního zastoupení žen na půdě Poslanecké sněmovny v jednotlivých volebních obdobích, aktivitu poslankyň a procentuální zastoupení ženské problematiky v celkové agendě.

37 Viz např. přílohy 1. tabulky; pro srovnání: Zachovejme politickou rovnoprávnost žen s muži v království Českém!: Před zasedáním sněmovním 1910, *Výbor pro volební právo žen*, Praha 1910; Marie TŮMOVÁ, *Pro volební právo žen*, Královo Pole u Brna 1911.

38 Jana BUREŠOVÁ, *Proměny společenského postavení českých žen*, s. 50–51; D. MUSILOVÁ, *Z ženského pohledu*, s. 51–55.

aktivistek, na straně druhé stojí třídně orientované komunistky. Ačkoli v československém parlamentu bojují oba proudy proti stejnému nepříteli, jímž je pohlavní nerovnost, každý z proudů protistranu nazývá jiným jménem.³⁹ Pro představitelky občanského ženského hnutí na druhé straně barikády stojí především mužský konzervativismus a staleté tradice společenského uspořádání ruku v ruce s klerikalismem. Dělnické ženy viní ze stavu nerovnosti spíše třídní rozvrstvení a nerovné rozdělení výrobních prostředků. Jejich nepřítelem je kapitalismus a společenský útlak vyšších tříd.⁴⁰ Proto se v občanském proudu objevuje apel k tomu, aby ženy byly v politice zastupovány právě ženami – reprezentantkami z vlastních řad.⁴¹

V československém parlamentu obecně platilo, že pro poslance bylo ve valné většině hlasování ve sněmovně zcela závazné stanovisko strany. K tomuto účelu sloužila stranická disciplinární ustanovení a vázané kandidátní listiny. Nejdůležitější rozhodnutí se tedy vynášela na stranických schůzích. Stranický politický systém dělal z vedení každého uskupení nesmírně mocnou skupinu jedinců, kteří měli, mimo jiné, ve svých kompetencích i sestavování kandidátek.⁴² Takovou praxi lze označit za jednu z příčin poměrně omezeného zastoupení českých žen v parlamentu, jelikož na předních volitelných pozicích se obvykle objevovala jedna, maximálně dvě zástupkyně. České poslankyně nikdy nevytvořily v poslanecké sněmovně ucelený formální klub, přesto se jejich spolupráce na politickém řešení ženské problematiky jevila jako zcela přirozený úkol každé ženy poslankyně.⁴³ Československé poslankyně se rekrutovaly především z řad stranických ženských organizací a v první generaci také z vedení ženských spolků. O tom, zda bude, nebo nebude

39 Marie JURNEČKOVÁ-VORLOVÁ, *Rodinné právo*, Praha 1933, s. 11.

40 J. MALÍNSKÁ, „*My byly, jsme a budeme!*“, s. 65–69.

41 D. MUSILOVÁ, *Z ženského pohledu*, s. 53.

42 Srov. např. Ladislav CABADA, *Český stranický systém 1890–1939*, Plzeň 2000; J. MALÍŘ – P. MAREK a kol., *Politické strany*, I. Díl. Období 1861–1938, Brno 2005.

43 Tato pozice poslankyň je v Parlamentu proklamována opakovaně. Např. V projevu posl. Luisy Landové-Štychové z 21. 5. 1919 „[...] neboť tito pánové nemají od žen mandátu – nemáte těch mandátů, abyste hájili našich zájmů, jímž nemůžete ani rozuměti [...] Opakuji, pánové, že vy nemáte mandátu mluvit jménem žen, že vy nemůžete rozuměti našim zájmům [...]“, <https://www.psp.cz/eknih/1918ns/ps/stenprot/052schuz/s052004.htm>.

dotyčná do volebního boje vyslána, rozhodovaly rovněž vztahy s vedením a proměňující se společenské smýšlení o ženách v politice. Konzervativní strany raději nedráždily své voliče příliš vysokým počtem žen na kandidátních listinách a komunisté pro změnu netolerovali kritiku Gottwaldova vedení.

Za dobu existence první republiky prošlo parlamentem dohromady 45 žen, přičemž celá třetina z nich zasedala v Národním shromáždění více než jedno volební období.⁴⁴ Československé poslankyně lze tedy označit za poměrně úzkou skupinu osob. Poslankyně byly reprezentantkami různých společenských vrstev i různých profesí. Nejčastěji političky uváděly povolání úřednice, učitelka, redaktorka, ale i matka, či žena ve svobodném povolání. Některé ženy v prvních letech do kolonky indikující profesní zařazení vyplňovaly určení skrze manžela.⁴⁵ Typické to bylo zejména pro poslankyně Republikánské strany zemědělského a malorolnického lidu, kde se několikrát setkáváme s „ženou sedláka“.⁴⁶

Dynamika společných aktivit československých poslankyň

Z analyzovaných dat je patrné, že aktivity poslankyň Národního shromáždění Československé republiky prošly ve sledovaném období zásadním vývojem, který je znatelný hned v několika rovinách. Na základě dostupných pramenů je možné pokusit se o určitá zobecnění platná pro činnost československých žen ve vysoké politice mezi lety 1918 a 1948. Data poslanecké sněmovny a jejich kvalitativní i kvantitativní analýza nabízí v tomto kontextu široké interpretační možnosti.

Míra ženské spolupráce napříč politickým spektrem a akcentování témat napomáhajících emancipaci prochází dynamickým vývojem. Ten lze interpretovat právě jako cestu, na jejímž konci stojí poslankyně, která si je plně vědoma svého stranického zařazení a která je zcela zapoje-

44 Viz Tabulka 1.

45 Profesionální zařazení bylo součástí poslaneckých dotazníků, uložených v archivu APS a částečně dostupných rovněž z: <https://www.psp.cz/eknih/index.htm>.

46 Např.: Ludmila Zatloukalová-Coufalová, <https://www.psp.cz/sqw/detail.sqw?id=4651&org=296> [1. 10. 2021].

na do stranického programu. Taková žena už do poslanecké sněmovny vstupuje, aby hájila zájmy strany a jejích voličů. Zájmy žen jako domněle homogenní sociální skupiny zdánlivě ustupují do druhého plánu jejich politických aktivit. Nicméně za jisté situace se mohou znovu aktivizovat.

Čím více (nebo dokud) se poslankyně cítily být zástupkyněmi žen jako oslyšené části společnosti s nerovnými právy a zastoupením, tím více se separovaly od akcentování stranického programu a tím častěji vstupovaly do nadstranické proženské vnitroparlamentní bubliny. Dokud je jejich primární identifikací kategorie „žena“, a nikoli „národní demokratka“, „národní socialistka“ či „komunistka“, je jejich nejčastější agenda čistě proženská. V tomto boji jsou jejich nejčastějšími spojenci další ženy spíše než mužští straničtí kolegové.

Poslankyně jsou specifickou skupinou žen, které již z povahy jejich práce jistě nelze označovat za reprezentativní prototyp typické československé ženy. Navzdory tomu po celou dobu existence republiky poslankyně věří, že všechny československé ženy a jejich potřeby zastupují. Cítí, že jsou to právě ony, kdo musí prosazovat proženská opatření, přičemž o tom, co je pro ženy dobré, mezi sebou až na výjimky, jakou je třeba potratová politika, nemají potřebu diskutovat. Muži v očích poslankyň na ženy a ženské potřeby nemyslí, nebo je dokonce upozaďují, protože jsou často v rozporu s jejich zájmy. Je tedy třeba, aby ženy byly v parlamentu a aby za zájmy žen bojovaly. Muži se cítí být zodpovědní za společnost jako genderově nediferencovaný celek. Oproti tomu poslankyně upřednostňují zájmy celého národa nad ženskou agendu jen ve výjimečných případech, např. v časech ohrožení republiky zvenku.⁴⁷ Poslankyně s tímto postojem mají tendenci se v poslanecké sněmovně spojovat bez ohledu na stranu, která je do jejich křesla nominovala. Strana je jen bránou pro nové pole veřejného ženského působení, a proto povětšinou nestojí další stranická agenda v popředí zájmu československých poslankyň. Funguje zde jistá asymetrie, neboť muži považují své programové návrhy za výhodné a potřebné pro jejich voliče bez

47 Vysledovaný trend je explicitně vyjadřován i v projevech poslankyň, např. Fráňa Zeminová na schůzi 29. 4. 1936, <https://www.psp.cz/eknih/1935ns/ps/stenprot/040schuz/s040003.htm>.

ohledu na gender, kdežto ženské návrhy směřují k ženám nezávisle na jejich volebních preferencích.

Až spolu se zájmem o širší společenské problémy a řešení, které jednotlivé strany nabízely, přišla identifikace stranická. Ta byla spojena s větší participací žen na činnosti strany a větší ochotou jmenovat ženy do stranických funkcí a výborů, které nemají jen tradiční ženské konotace.⁴⁸ Bez těchto předpokladů se zdá být změna sebepojetí u československých poslankyň nemožná.

Primární identifikace je rekonstruovatelná na základě procentuálního zastoupení ženské agendy v celkovém souhrnu všech témat, jimiž se poslankyně během svého funkčního období zabývaly. Procentuální zastoupení ženské agendy a míra důraznosti jejího prosazování patrně nebyla nijak závislá na úspěšnosti snažení československých poslankyň ani na tom, kolik práv již bylo ženám přiznáno. Nelze tedy tvrdit, že političky považovaly již ženská práva za dostatečná či rovná, a proto se začaly zabývat jinými tématy. Ve sledovaném období se nesetkáváme s čistě lineárním vývojem směrem k větší diferenciaci akcentovaných témat. Rozšíření zájmu československých poslankyň na další témata je ovlivněno širším celospolečenským kontextem a hlouběji zakotvenými sociálními procesy souvisejícími se stavem ekonomiky stejně jako s geopolitickou situací.

Zastoupení žen v poslanecké sněmovně se mezi lety 1918–1948 poměrně radikálně měnilo a jejich počet byl v roce 1948 nejvyšší za sledované období. Ani v otázce prostého počtu žen v Národním shromáždění ovšem nelze mluvit o lineárním vývoji. V roce vzniku republiky nastoupilo do sněmovny devět žen. Hned po prvních volbách roku 1920 získaly ženy v dolní komoře parlamentu nejvíce mandátů až do roku 1939 (celkem 13 poslankyň). Následně počty žen klesly téměř na polovinu, když v letech největší ekonomické konjunktury sedělo v poslaneckých křeslech jen 8 dam. Mírný nárůst na počet 12 v období krize už nezvrátil klesající tendenci a v posledních letech první republiky shledáváme ve

48 Pro srovnání: obsazení výborů po volbách roku 1920 a obsazení výborů po volbách roku 1929, <https://www.psp.cz/eknih/index.htm>.

sněmovně žen jen 9, načež po druhorepublikové reorganizaci jich zůstalo ve funkci pouze 6.⁴⁹

Jako ukazatel změn v charakteru činnosti poslankyň byly zvoleny jejich projevy a tištěná či slovní vystoupení v poslanecké sněmovně. Dle dvou výše uvedených kritérií – tedy aktivity a poměru tematizovaných ženských problémů vůči dalším otázkám – je možné vymezit přibližně 5 období, v nichž shledáváme komplexnější rozdílnosti v charakteru činnosti všech (nebo většiny) poslankyň. Časové vymezení odpovídá letům 1918–1920, 1920–1929, 1930–1935, 1935–1939 a 1945–1948.

První vymezené období spadá do časů bezprostředně po vzniku samostatného československého státu. Léta 1918–1920 jsou charakteristická na jedné straně všeobecnou euforií z nově nabyté demokracie, na straně druhé rovněž poválečnou hospodářskou krizí. Pro toto období je typický jistý amaterismus ženské politiky pramenící z nulové zkušenosti z předešlých let. První poslankyně se rekrutovaly z řad emancipačních ženských spolků nebo ženských stranických odnoží. Data poslanecké sněmovny ukazují na značné rozdíly v tom, jak aktivní poslankyně ve sněmovně byly. Ačkoli se mezi ženami v poslanecké sněmovně objevují výjimečně činné dámy, v celkovém součtu není aktivita ženských poslankyň ve srovnání s pozdějšími obdobími nijak vysoká.

Během prvních dvou let řečnily ženy v plénu sněmovny 15krát a podaly dohromady 43 tištěných návrhů. Shledáváme u nich zásadní orientaci na ženskou problematiku. Ta zabírala nadpoloviční většinu veškeré jejich parlamentní činnosti. Příčinu je nutno hledat jak v již zmíněném feministickém prostředí, z nějž první československé političky přichází, tak v poválečné atmosféře nabízející do té doby nevídaný prostor pro změny. Ve válečných letech se ženy v Československu musely aktivně podílet na válečném hospodářství a byly situací nuceny vystoupit z domácí soukromé sféry. Byly okolnostmi dotlačeny jak k jisté finanční samostatnosti, tak k převzetí veškeré zodpovědnosti za rodinu. Tyto fenomény vedly k redefinici ženské genderové role a zároveň ženám dodaly většího sebevědomí. To se projevovalo zejména u žen ze středních vrs-

49 Viz Tabulka 1.

tev, které si tento genderový posun nejjasněji uvědomovaly a zároveň později nejhlasitěji požadovaly změny v pracovněprávní legislativě.⁵⁰

V prvních letech republiky se na půdě sněmovny ponejvíce setkáváme se dvěma fenomény, které postupem času zcela vymizely. Prvním je zvláštní způsob oslovování sněmovny, který ženy při svých vstupech užívají. Oslovení „pánové“ se jeví jako neopodstatněné, jelikož mezi posluchači sedí i ženy. Zároveň není tento způsob zahájení projevu rozhodně tak běžný u mužů, kteří povětšinou užívají oslovení jako „vážená sněmovno“ či „dámy a pánové“. Tato praxe by mohla být první indicií k rekonstrukci sebepojímání poslankyň. Poslankyně se sebeprezentuje jako žena, či přesněji feministka dovolávající se svých práv na mužích automaticky předpokládajíc, že na ženy kolegyně není třeba v tomto směru apelovat. Poslankyně v publiku mají jistě týž zájem jako řečnice, protože jsou stejně jako ona ženami. Jak bylo u političek ve sledovaném období zvykem, mluvila dáma u pultíku za všechny ženy.⁵¹

Druhým rysem typickým pro první dvě volební období je téměř úplná neviditelnost určitých poslankyň. Po některých poslankyních se ve sněmovních archivech mnohdy zachoval jen jediný zápis, případně pouze složení slibu. S takovou praxí se po volbách v roce 1920 už neseťkáváme. Československá strana lidová a agrárníci měli po celou dobu fungování republiky velice nízké procento žen v politice.⁵² U agrárníků počet nikdy nepřekročil dvě a Československá strana lidová se může pyšnit jen Augustou Rozsypalovou vykonávající svůj mandát mezi lety 1920–1925.⁵³ Tyto poslankyně vynikají nízkou aktivitou a velmi smířlivým vystupováním bez radikálních feministických požadavků.⁵⁴ Důvodem mohl být strach ze ztráty křesla, na nějž byly nominovány stranami

50 Pro srovnání např.: Jiří MARTÍNEK – Pavla VOŠAHLÍKOVÁ, *Cesty k samostatnosti – portréty žen v éře modernizace*, Praha 2010; Lynn ABRAMS, *Zrození moderní ženy – Evropa 1789–1918*, Brno 2005.

51 Např. projevy Alice Masarykové, Boženy Víkové-Kunětické, Františky Zeminové, Luisy Landové-Štychové atd., <http://www.psp.cz/eknih/1918ns/ps/stenprot/015schuz/s015001.htm>.

52 Viz Tabulka 1.

53 <https://www.psp.cz/eknih/1920ns/ps/rejstrik/jmenny/rc.htm>.

54 V případě potratové politiky poslankyně argumentovaly nemorálností takového činu. Např. Anna Chlebounová prezentovala petice a postoje Svazu katolických žen, a stála tak radikálně proti všem prointerrupčním návrhům. To, jak byly po-

konzervativně smýšlejícími o ženách a jejich rolích. I tyto ženy ale až na výjimky (např. otázka interrupcí) hlasováním podporovaly proženské legislativní návrhy a aktivity svých kolegyň. Naopak dámy z Československé národní demokracie byly velmi výraznými osobnostmi jak na půdě sněmovny, tak v ženském hnutí na ni napojeném. I když ČND nikdy neměla ve sněmovně více než dvě ženy, je to vzhledem k celkovému počtu poslanců této strany větší procento.⁵⁵

Z hlediska práce poslankyň bylo nejplodnější období 1920–1925, které charakterem činnosti poslankyň spadá do druhého, pro účely shrnutí vymezeného období 1920–1929. Konjunktura dvacátých let, jistá stabilizace poválečné ekonomiky a dva roky zkušeností s politickým procesem vedly k intenzifikaci a profesionalizaci ženské politické práce. Ekonomika tohoto období se v kontextu následujících let jeví jako stabilizovaná. Větší otevření všech pater pracovního trhu ženám tak není vnímáno jako útok na muže, kteří by v důsledku mohli o svá pracovní místa přijít. Stejně tak požadavky na rovné odměňování žen za práci mají největší potenciál padat na úrodnou půdu, jelikož podniky nebojují s krizí o holou existenci. Zdá se tedy, že čím pozitivnější je stav ekonomiky, tím lepší je atmosféra pro snahy o redefinici postavení žen vůči mužům. Dvacátá léta jsou také obdobím, kdy ženy nejhlasitěji usilují i o zcela nové zákonné úpravy směřující k emancipaci ženy. Ve sledovaném období jsou dvacátá léta dobou, kdy poslankyně mluví o těch nejkontroverznějších a nejradikálnějších změnách. Poměrně ofenzivní průrazný politický styl doprovázel vystoupení mnoha poslankyň i když volaly po změnách v potratové politice.⁵⁶ Mezi lety 1920 a 1925 podaly ženy největší množství legislativních návrhů a vedly nejvíce projevů. Zásadní zásluhu na tom měly tři poslankyně Německé sociálně demokra-

traty kontroverzní, je jasně patrné na zápisu ze schůze Sněmovny z 30. 3. 1927, <https://www.psp.cz/eknih/1925ns/ps/stenprot/071schuz/s071001.htm>.

55 Např. Eliška Purkyňová (<https://www.psp.cz/eknih/1918ns/ps/rejstrik/jmeny/pa.htm>) nebo Božena Viková-Kunětická (<https://www.psp.cz/eknih/1918ns/ps/rejstrik/jmeny/va.htm>).

56 Např. Poslankyně Betty Karpíšková nebo Luisa Landová-Štychová, <https://www.psp.cz/eknih/1925ns/ps/stenprot/174schuz/s174001.htm>; <https://www.psp.cz/eknih/1925ns/ps/stenprot/174schuz/s174005.htm>.

tické strany dělnické.⁵⁷ Počet německých žen byl v tomto období nejvyšší a spolu s následným poklesem německého ženského zastoupení rapidně klesá i jejich aktivita ve sněmovně.⁵⁸ Ženské otázky stále zaujímají celých 54 % veškerých ženských politických aktivit a stále platí, že např. rozmístění žen ve výborech je genderově determinováno. Ženy se uplatňují primárně ve výborech jaksi přímo spojených s ženskou náturou – školství, vzdělávání, sociální otázky.⁵⁹

Analýzou agendy z dvacátých let lze rovněž rekonstruovat u některých žen v poslanecké sněmovně vývoj směrem k výrazně širšímu zájmu o fungování státu na všech úrovních včetně zahraniční politiky. To se nejvíce projevilo v letech konjunktury končící rokem 1929, kdy ženské problémy tvoří jen 15 % z veškeré agendy zpracovávané ženami. Ženy vykazovaly tendenci zajímat se o komplexní politický program své strany a referovat i o záležitostech mimo jejich genderově vymezenou sociální skupinu. Takové ženy ovšem nacházíme jen ve stranách, které se otevřely jejich většímu zapojení do stranického aparátu, a které vykazují větší ochotu nominovat ženy do volitelných pozic na kandidátkách. Jedná se především o stranu národně sociální a německé socialistické strany.⁶⁰ Ve straně komunistické je poměr nominovaných žen vůči mužům dán instrukcemi komunistické internacionály.⁶¹ Respektování ženy jako rovnocenného člena strany jde tedy ruku v ruce s jejím větším zapojením do plnění komplexního stranického programu. Některé konkrétní osobnosti z řad poslankyň tak lze mezi lety 1925–1929 označit za politické osobnosti s tematicky širokým politickým programem. Jasnou identifikaci se stranou je ale možné z projevů rekonstruovat jen v případě komunistek, které obecně vykazují jisté odlišnosti od ostat-

57 Pro ilustraci např. https://www.psp.cz/eknih/1925ns/ps/tisky/t0219_00.htm; <https://www.psp.cz/eknih/1925ns/ps/stenprot/019schuz/s019001.htm>; https://www.psp.cz/eknih/1925ns/ps/tisky/t1147_00.htm.

58 Viz Tabulka 2 a 3.

59 <https://www.psp.cz/eknih/1920ns/ps/rejstrik/vybory.htm>.

60 Např. Františka Zeminová (<https://www.psp.cz/eknih/1920ns/ps/rejstrik/jmeny/za.htm>) nebo Irene Kirpal (<https://www.psp.cz/eknih/1920ns/ps/rejstrik/jmenny/kd.htm>).

61 NA Praha, fond KSČ-ÚV 1921–1945, karton 83, Návrh říšské agitační komise v ČSR ku světové konferenci žen v Moskvě (1924).

ních političek. Klub komunistických poslankyň představoval novou, jinak uvažující skupinu poslankyň.⁶² Komunistky volaly po odstranění stávajícího politického a společenského systému, do nějž bylo pochopitelně zahrnuto i „buržoazii vykonstruované“ Národní shromáždění. Ačkoli nelze tvrdit, že by komunistky zanevřely na ženskou problematiku, věnovaly se jí vždy v kontextu zájmů proletariátu, nikoli v zájmu všech československých žen.⁶³ Od vstupu KSČ do poslanecké sněmovny držely komunistky mezi ženami prvenství v počtu situací, kdy byly volány k pořádku nebo bylo jednáno o jejich vydání k trestnímu stíhání. Tradičně překračovaly zvyklosti parlamentní kultury.⁶⁴

Ačkoli se ženy stejně jako muži musely v poslanecké sněmovně podřizovat stranickým stanoviskům, neplatilo to na všech úrovních politického dění a ve 100 % případech. Za stranicky nejloajálnější političku bývá označována Františka Zeminová, která skutečně tematizovala mnohé z národně socialistických programových bodů a vystoupila i proti své stranické kolegyni, když nejednala podle idejí a zásad národních socialistů.⁶⁵ Na druhou stranu spolupracovala na ženských tématech s poslankyněmi napříč politickým spektrem. Striktní polarizaci ve smyslu my versus oni v tomto období tedy v kontextu ženského stranic-tví neshledáváme.

V letech krize se aktivita političek výrazně orientuje na obhajobu již získaných proženských ústupků a eliminaci hospodářské diskriminace páchané na ženách. V důsledku toho narůstá i procento návrhů a vystoupení proženského charakteru, které se v celkovém zhodnocení opět blíží 50 %. Obecně ale byly ženy v poslanecké sněmovně méně vi-

62 Více k osudům československých čelních komunistek např. Jiří PERNES, *Komunistky s fanatismem v srdci*, Praha 2006.

63 Anna MALÁ – Anna KŘENOVÁ, *Program organisace a taktika komunistických žen*, Praha 1921.

64 Např. komunistka Elvira Kuhnová byla první československou poslankyní, která rozhodnutím Sněmovny přišla o svůj mandát (<https://www.psp.cz/eknih/1929ns/ps/stenprot/325schuz/s325001.htm>).

65 Jedna z neaktivnějších a nejviditelnějších poslankyň Národních socialistů Luisa Landová-Štychová byla (za značného přičinění její stranické souputnice Zeminové) vyloučena ze strany. Štěpán Ivan KOVÁŘ, *Kosmická proletárka Luisa Landová-Štychová*, Sezimovo 2015, s. 9–10.

ditelné a iniciativních návrhů rovněž ubylo.⁶⁶ Hospodářky nepříznivá situace, úzkost způsobená strachem z nezaměstnanosti vede ke snahám o opětovné uzavření ženy do domácnosti, aby uvolnila svou pracovní pozici muži – živiteli rodiny.⁶⁷ Krizí sužovaná společnost má tendenci upínat se k tradičním hodnotám, do nichž lze započítat i rodinu, kde žena je matkou a manželkou uzavřenou v domácí sféře. Reakcí na tyto tendence je odvrát poslankyň od radikálních novot ke snaze o udržení aspoň již vydobytých ústupků.

Nejvýraznější útlum ženského hlasu v poslanecké sněmovně přišel po volbách roku 1935 a přetrvál i za druhé republiky. Celonárodní krize a nepříznivá mezinárodní předválečná situace neskýtaly feministkám atmosféru vhodnou k artikulaci vnitrosociálních změn. Převažoval názor, že redefinice genderových rolí a větší vyvázání ženy z mužského vlivu by měly potenciál rozkládat tradiční hodnoty, k nimž se Čechoslováci upínali.⁶⁸ Stejně jako před rokem 1918 spojovaly emancipistky národní zájmy se zájmy ženskými a daly české věci přednost, na konci třicátých let se upozadily političky i v zájmu zachování národní existence. Potřeba bránit primárně národ je zmiňována i v jejich projevech.⁶⁹

66 <https://www.psp.cz/eknih/1929ns/ps/tisky/index01.htm>.

67 Častou praxí bylo rovněž zkracování ženských úvazků a snižování platů žen. Konkrétní opatření snižující zaměstnanecké stavy vdaných žen i jejich platy je součástí např. Personálního opatření zaměstnanců Ústřední sociální pojišťovny k 1. lednu 1933. NA Praha, fond Ústřední sociální pojišťovna, karton 1, inv. č. 2, Personální záležitosti zaměstnanců ÚSPny, 1926–1933; 1934–1941, č. j. 108.

68 Vládní nařízení č. 252/1933 omezovalo platy a přídatky všem vdaným ženám ve státní správě a dotýkalo se i jejich mužů. Nařízení č. 252/1933 Sb. Vládní nařízení o úsporných opatřeních personálních, in: *Sbírka zákonů*, 28. 12. 1933, částka 76.

69 Např. řeč Františky Zeminové: „Ženy československé prohlašují však slavnostně, že náš národ, naše republika nedávají se ukolébat v bezstarostnost dobrými přátelskými vztahy k mírové a demokratické Evropě. Necht' zví celý svět, že muži, ženy i mládež republiky stojí na stráž! Máme skvělého presidenta, máme statečnou a silnou armádu a jsme národ, který miluje svobodu a demokracii nad svoje životy. (Potlesk.) 15milionový stát a statečný národ československý nezmizí již nikdy z historie světa a z mapy Evropy. (Potlesk.).“ <https://www.psp.cz/eknih/1935ns/ps/stenprot/080schuz/s080001.htm>. Zájem Františky Zeminové na národně-existenčních otázkách je patrný i z jejího projevu o zákonu, jímž se mění a doplňuje zákon na ochranu republiky (t. 394) a o zákonu o obraně státu (t. 400). Zeminová vidí nebezpečí nejen v zahraničí, ale i uvnitř státu.

Po roce 1945 dochází ve všech patrech československé společnosti k antiliberálním modernizačním procesům. Jak již bylo uvedeno výše, ženy získávají po druhé světové válce v politice více prostoru i vlivu. Zároveň se v celospolečenském měřítku stále zvyšuje zaměstnanost žen ve všech sektorech ekonomiky.⁷⁰ Lze jistě zvažovat jistou kontinuitu s protektorátním zapojením žen do pracovního procesu ve spojitosti s tzv. nuceným nasazením, které se týkalo žen stejně jako mužů. Se zvýšením ženské zaměstnanosti, programovou snahou zapojit ženy do obrany státu (formou legislativních úprav) a do všech resortů československé ekonomiky se ovšem nepojilo rozšíření agendy poslankyň za hranice ženské bubliny, přestože se v parlamentu objevilo nejvíce žen v historii. Rovněž se ženám povedlo proniknout na do té doby nejprestížnější pozice ve výborech.⁷¹ Reálně se také zvažovalo zapojení žen do vlády.⁷² Dřívější široké rozkročení a zájem o mužské resorty politiky byly ovšem upozaděny. Kromě Milady Horákové žádná z žen šířeji a hlouběji nereflektovala ani zahraniční politiku.⁷³ Mezi lety 1946–1948 tvořily ženské zájmy celých 75 % všech poslankyněmi artikulovaných problémů, což je ještě více, než když ony nadšené aktivistky vyrazily poprvé do poslanecké sněmovny na mužích vydobýt komplexní ženskou rovnoprávnost. Poslankyně po roce 1945 také působily už výrazně sebejistěji. V československém odboji bylo zapojeno mnoho žen a mnoho z výrazných osobností ženského hnutí zaplatilo za tuto činnost životem. Právě podíl žen na obnovení republiky a jejich zásluhy o stát se velice často objevují v projevech poválečných členek Národního shromáždění. Žen-

Tuto pátou kolonu pro ni představují nejen Henleinovci, ale i komunisté. „S Henleinem stojíte pohotově vždycky vy v jedné frontě a my proti vám i proti Henleinovi.“ Tímto konstatováním poměrně výstižně shrnula své vidění politického pole pozdních třicátých let v Československu, <https://www.psp.cz/eknih/1935ns/ps/stenprot/040schuz/s040001.htm>.

70 Více k postavení ženy mezi lety 1945 a 1955 např. Denisa NEČASOVÁ, *Buduj vlast – posílíš mír!: ženské hnutí v českých zemích 1945–1955*, Brno 2011.

71 <https://www.psp.cz/eknih/1945pns/rejstrik/vybory.htm>.

72 Ministryní průmyslu se následně stala Ing. Ludmila Jankovcová (<https://www.psp.cz/eknih/1946uns/rejstrik/vlada.htm>).

73 M. Horáková promluvila o zahraničně-politických otázkách např. na schůzi 11. 12. 1947, <https://www.psp.cz/eknih/1946uns/stenprot/085schuz/s085001.htm>.

ského obětování se republiky bývalo užíváno i jako podpůrný argument pro ženské požadavky.⁷⁴ Aby měly poslankyně šanci prosadit některé z legislativních úprav, musely pochopitelně najít podporu pro své iniciativy jak mezi ženami, tak mezi muži. Pod jednotlivými tištěnými návrhy zákonů často shledáváme jména žen z různých politických stran. Muži se na tvorbě proženských zákonů rovněž podíleli, ovšem povětšinou jsou na spodních řádcích tiskoviny jména mužů jen z jednoho politického uskupení. Později se emancipace stala věcí státní ideologie, probíhala shora a nebyla již vnímána jako opoziční vůči zájmům mužským.⁷⁵

K detailnější analýze konkrétní práce poslankyň je třeba uchopit onen „ideální typ ženy“, jehož vyslankyněmi se poslankyně cítí být. Tato ideálně typická žena má dvě kategorie požadavků, jimž odpovídají ve sledovaném období i požadavky artikulované poslankyněmi. První skupina těchto potřeb je shrnutelná pod hlavičku „žena sociální“. Leitmotivem je zde potřeba rovných podmínek žen a mužů na poli ekonomickém, právním a sociálním. Sociální žena je kategorie, pro kterou by byla biologická podstata termínu „žena“ spíše druhořadá. V tomto případě je žena spíše hráč na poli politických, ekonomických a pracovněprávních vztahů. Termín „žena sociální“ je spíše souborem emancipačních konstrukcí a předpokladů než fyzická charakteristika pohlaví. Ona žena sociální je tedy podstatou ženy pohybující se ve všech patrech společnosti analogicky jako muž bez ohledu na její tělesnost. Společnost sledovaného období jí ovšem navzdory tomu nepřiznává stejná práva a povinnosti jako mužům a je stavěna do pozice neplnoprávné sociální skupiny.⁷⁶ Ženy tuto skutečnost vnímají a řešení shledávají v nutné redefinici jejich genderové role.

74 Např. projev poslankyně za slovenskou DS na schůzi 13. 12. 1946, <https://www.psp.cz/eknih/1946uns/stenprot/028schuz/s028001.htm>.

75 Více o „emancipaci shora“ např. Barbara HAVELKOVÁ – Kateřina KOLÁŘOVÁ – Petra KLVAČOVÁ – Hana HAVELKOVÁ – Libora OATES-INDRUCHOVÁ (eds.), *Vy-vlastněný hlas: proměny genderové kultury české společnosti 1948–1989*, Praha 2015.

76 Více ke stavu občanského práva v období první republiky např.: František ROUČEK, *Československý obecný zákoník občanský a občanské právo platné na Slovensku a v Podkarpatské Rusi*, Praha 1932.

První kategorií jsou tedy ženské emancipační požadavky, jichž má žena dosáhnout na poli jejího působení ve veřejné sféře. Mluvíme především o otázkách pracovněprávních a ekonomických. Pojímají tu část agendy československých poslankyň, která usiluje o narovnání vztahu mezi mužem a ženou v těchto polích sociálních aktivit. Poslankyně bojují o práva, která muži již mají. Političky tak reprezentují neplnoprávnou sociální skupinu, proto požadují rovnost v odměňování, vzdělávání, vstup ženy do všech pater pracovního trhu, rovné podmínky v otázkách manželství a rodinného práva. Ideálním stavem je tedy situace, kdy legislativa nikterak nerozlišuje v právech a povinnostech dle pohlaví tam, kde by rovný přístup odporoval specifickým potřebám pracujících žen nebo mládeže. Mluvíme o případě, kdy ženská tělesnost vyžaduje zvláštní ohledy. Jedná se oblast požadavků, která je v přímé souvislosti s konceptem „slabé ženy“.⁷⁷

Vyjednávání probíhá na platformě polarizované na tábor ženský (požadující ony změny) a tábor mužský (doposavad ve výhodnějším postavení). Muži pod vlivem změny genderové role ženy, redefinované především v průběhu obou světových válek, jsou nuceni dělat ústupky ze svého výsadního postavení a postupně přiznávat výše zmíněná privilegia i ženám. Je tedy možné tvrdit, že proti poslankyním stojí přinejmenším zdánlivě jasný protihráč – muž. Na těchto požadavcích stojí valná většina proženského programu československých poslankyň v období 1918–1948. Poslankyně postupují společně za vytyčeným cílem – sociální rovností mezi pohlavními. Z hlediska této kategorie není mezi muži a ženami podstatný rozdíl, ženy pracují a přispívají k fungování společnosti stejně jako muži. Odlišnost ženského těla od mužského ženám nijak nebrání vzdělávat se, vstupovat do veřejného prostoru a být i ekonomicky aktivní.⁷⁸ Skutečnost, že žena může rodit děti, nijak neumenšuje její intelektuální schopnosti ani nedegraduje její pracovní výkon. Poslankyně proto prosazují úpravy legislativy v pracovněprávních vztazích a apelují na jejich skutečné dodržování v praxi. Z hlediska poslankyň panuje na definici požadavků „ženy sociální“ téměř naprostá shoda a na poli poslanecké sněmovny o nich není mezi poslankyněmi vedena

77 Např. https://www.psp.cz/eknih/1918ns/ps/tisky/t0221_00.htm.

78 Např. <https://www.psp.cz/eknih/1918ns/ps/stenprot/060schuz/s060001.htm>.

žádná diskuse. Sociální rovnost mezi oběma pohlavími je vnímána jako požadavek všeženský.⁷⁹ Z hlediska mužů tedy dochází ke ztrátě výhod, které jim dosavadní uspořádání poskytovalo.

Druhou stranou mince, mluvíme-li o právech ženy, je její právo rozhodovat o svém těle – práva ženy po stránce biologické a reprodukční – vlastnická práva ženy „an sich“. Z podstaty věci zde není možné hovořit o právech, která muži již mají a ženy jen usilují o přiznání téhož. Otázky artikulované v tomto okruhu totiž z oné biologické odlišnosti mezi ženou a mužem přímo vycházejí. Cílem žen tehdy nebyla redefinice či upozadění těchto rozdílů. Reprodukční schopnosti žen zkrátka nejsou na muže přenositelné. Poslankyně tudíž (na rozdíl od zájmů v oblasti požadavků ženy sociální) nemohou usilovat o něco, co muži již mají a jen nechtějí přijít o ono výhodné postavení, které z aktuálního stavu vyplývá. V popředí tak stojí vyjednávání o zcela nových právech, to jest o právní úpravě do té doby neartikulované. Do tohoto pomyslného balíčku spadá konkrétně agenda potratové politiky, antikoncepce, prostituce, mateřství a některá specifika pracovního práva. Žena by měla mít možnost rozhodovat o tom, kdy, jak, kolikrát a zda vůbec se stane matkou.⁸⁰ Její tělo a jeho reprodukční schopnosti mají podle těchto představ být plně v její kompetenci. Rozhodnout o nich smí sama žena, nikoli psaný či nepsaný imperativ stavící rovnítko mezi rolí žena a matka. Být matkou není povinnost a s tím se pojí jak možnost užívat antikoncepčních prostředků, tak možnost rozhodnout, zda již počaté dítě porodí, či nikoli. Argumentační linka v kontextu potratů je povětšinou vedena skrze sociální okolnosti složitého postavení nízkopříjmových nebo sociálně vyloučených žen.⁸¹ V porovnání s tím ve

79 Např. <https://www.psp.cz/eknih/1918ns/ps/stenprot/052schuz/s052004.htm>

80 Např. Betty KARPÍŠKOVÁ – Marie JURNEČKOVÁ-VORLOVÁ, *Novelisace trestního zákona: potratové paragrafy*, Praha 1933, s. 6.

81 Např. Návrh poslanců Landové-Štychové, MUDr. Vrbenského, Dr. Bartoška a spolčníků na novelisaci ustanovení XVI. hlavy I. dílu všeob. trest. zákona ze dne 27. května 1852 o vyhnání plodu ze života. Zákon o novelisaci ustanovení XVI. hlavy I. dílu všeob. trest. zákona ze dne 27. května 1852 o vyhnání plodu ze života. Tisk 694 z 26. 10. 1920 („Ženy zámožné a dobře živěné, které by mohly dáti život většímu počtu dětí, nečiní tak, jejich prostředky usnadňují jim vyhnouti se mateřství nevídanému a omeziti libovolně počet svých dětí. Trestní ustanovení mjí se tudíž účinkem právě v těch vrstvách, kde by snad mohlo jedi-

sledovaném období bující trh s pornografií nepatří k artikulovaným tématům a nestojí v popředí zájmu poslankyň.

Na rozdíl od otázek práv „ženy sociální“ nepanuje na právech biologicky chápané ženy „an sich“ tak dokonalá shoda. Právo ženy na určení osudu jejího těla se poslankyním nejvíce jeví jako tak intuitivně samozřejmé.⁸² Důvodů se zdá být celá řada. Jistou roli bezesporu hraje určitá prudérnost či katolicky zakořeněná mentalita žen i mužů. V tehdejší právu a ani v tehdejších společenských konvencích není a ani nemůže být ustanoven předobraz podobných práv, jako je tomu u „ženy sociální“. Tam je předobrazem společenské postavení mužů, kterého chtějí poslankyně docílit. Práva biologické ženy „an sich“ jsou artikulována a zvedána jen ženami z levicových kruhů. Nejčastěji se jedná o národní socialistky a sociální demokratky.

Výše zmíněné dvě skupiny požadavků nelze směřovat do kompaktního balíčku ženských požadavků hned ze dvou důvodů. 1. Existuje jasná dělící linie v tom, které požadavky jsou všemi poslankyněmi vnímány jako společný zájem žen a těmi, které již tak jasně pozitivní ohlas a podporu nezískávají. 2. Práv „ženy sociální“ – tj. téměř dokonalé emancipace v oblasti politické a hospodářské – dosáhly ženy ve všech vyspělých zemích a v evropské společnosti jsou obecně přijímána jako nároková. Práva ženy rozhodovat o ženském těle s jeho reprodukčními schopnostmi a vším, co k tomu patří, nejsou součástí ani mnohých současných evropských právních souborů a např. potrat je doposud ožehavým tématem.

ně mít své mravní odůvodnění. Ženy nezámožné jsou vlivem stoupající drahoty nuceny omezit počet svých dětí a to nejen v zájmu svého zdraví, neboť většina jich trpí podvýživou [plicními chorobami, viz statistiky Masarykovy ligy proti tuberkulose], ale i v zájmu svých žijících dětí. Je nutno uvážit, že bytová krize, nedostatek mléka a nepoměrná drahota živin, které pro tělesný vývoj dětí jsou nevyhnutelnou podmínkou [vejce, máslo, krupice atd.] přímo brání svědomité matce, aby dala život novému dítěti, když nemůže řádně vyživit a vychovat děti, které tu už jsou. Každé nové dítě znamená zhoršení hospodářské situace beztak zoufalé a není tudíž divu, že ženy ve své bezradnosti uchylují se k pokoutním manipulacím, jimiž se mrzačí, a tak jsou zbaveny možnosti mateřství i pro případ zlepšení hospodářské situace.“), http://www.psp.cz/eknih/1920ns/ps/tisky/t0694_00.htm.

82 Např. <https://www.psp.cz/eknih/1925ns/ps/stenprot/071schuz/s071001.htm>.

Závěr

V období mezi lety 1918 a 1948 vstupuje do politiky řádově méně žen než mužů. Dle analyzovaných pramenů byl jejich vztah ke stranám jako institucím minimálně v prvních letech od mužského odlišný. Z dochovaných zápisů projevů v prvorepublikovém Národním shromáždění i mnohých článků z ženského tisku jasně vyplývá, že ženy skutečně vstupují do politiky spíše se společným emancipačním programem než s odhodláním hájit primárně zájmy strany.

Právě proto spolu ženy i na půdě poslanecké sněmovny navzdory různé stranické příslušnosti v klíčových otázkách spolupracovaly. Ačkoli nikdy neutvořily žádný oficiální blok či klub, bojovaly za zrovnoprávnění žen. To, že řešení ženské otázky bylo hlavní motivací žen ke vstupu do politiky, jasně vyplývá z analýzy jejich politické agendy. Úzká skupina československých poslankyň se ve většině případů shodovala na vymezení toho, co je ženským zájmem. Žádné větší stranicky determinované difference v chápání pojmu „proženský“ se zde rovněž nevyskytují. Poslankyně většinou chápou ženy jako homogenní sociální skupinu se stejnými zájmy. Třídní vymezení zastupované zájmové skupiny shledáváme jen v případě komunistek, které vystupují jako zástupkyně proletářských žen. Uvedené emancipační zájmy se ve velké míře přelévají do ženské parlamentní agendy, která tak odráží témata prosazovaná poslankyněmi v Národním shromáždění. Ovšem jen část této agendy se podařilo parlamentním hlasováním prosadit.

Ženská problematika byla zároveň, především v období 1918–1925, 1929–1935 a 1945–1948, primárním zájmem československých poslankyň. V aktivitě jednotlivých političek jsou po celou dobu fungování poslanecké sněmovny propastné rozdíly, což ovšem platí i pro jejich mužské kolegy. Co do rozsahu jsou počty ženských návrhů i vystoupení s mužskými srovnatelné. Pokud ovšem srovnáváme zastoupení jednotlivých témat v agendě, narážíme na jasnou genderovou determinaci. Muži akcentují postavení žen ve společnosti a pohlavní diskriminaci řádově méně než ženy. Rovněž je pro československé političky typické, že se drží resortů, které jim jsou v dobovém chápání jaksi blízké (školství, zdravotnictví a sociální otázky) a až na výjimky se vyhýbají otázkám

průmyslu, zahraniční politiky, obchodu, financí, armády atd. Z pramenů vyplývá v tomto směru jistá diskrepance a konfliktnost. Muži chápou svou agendu jako program reprezentující všeobecný zájem bez ohledu na gender. Poslankyně především v období dvacátých let striktně akcentují emancipaci na mužích spíše než celonárodní a celospolečenské otázky. Jejich agenda je tedy zacílená jen na ženy jako na zájmovou sociální skupinu, což vede k oné asymetrii. Z analýzy pramenů poslanecké sněmovny je v období hospodářské krize třicátých let a v letech ohrožení národní existence 1938 a 1939 u poslankyň rovněž patrný jasný posun směrem od boje o narovnání práv a společenských poměrů mezi muži a ženami k zájmům celospolečenským.

Za sledovaných třicet let dosáhly ženy v poslanecké sněmovně některých skutečně zásadních legislativních změn. Ty jednak odrážely, a jednak i aktivně měnily vnímání žen ve společnosti. Zároveň je ovšem jasně patrné, že uvedení té které konkrétní zákonné úpravy – a deklarované rovnosti – do praxe a do rodinné sféry nebylo samozřejmé, snadné ani bezpodmínečně úspěšné. I z toho důvodu patrně cítily političky potřebu zastupovat na politickém hřišti především ženy, neboť jejich hlas by mohl jinak zůstat oslyšen. Sepětí poslankyň s jejich stranami se mezi lety 1918–1948 zásadně nezměnilo. Je jistě nepominutelné, že ženy v politice souzněly s programem i zásadami své strany, na jejich vyjádřeních a jejich práci se však téměř po celé sledované období podepisovala potřeba hájit ženy spíše než jakýkoli jiný programový cíl.

Ve stranické hierarchii zaujímalý ženy tradičně nižší pozice a na volitelných místech kandidátních listin měly vždy výraznou převahu muži. Československé poslankyně tak byly, především před druhou světovou válkou, poměrně úzkou skupinou. Důvodem byla jak zmíněná malá vůle k nominování „něžného pohlaví“ do parlamentu, tak skutečnost, že ženy mnohdy zasedaly v poslanecké sněmovně více než jedno volební období. Jen výjimečně se ženě podařilo prorazit do vrchních pater ve stranické struktuře. Příkladem může být Františka Zeminová⁸³ (u které hrála roli jak její výjimečná osobnost, tak obsáhlé politické zkušenosti) a následně Anežka Hodinová-Spurná.⁸⁴

83 <https://www.psp.cz/sqw/detail.sqw?id=4680&org=296>.

84 <https://www.psp.cz/sqw/detail.sqw?id=1537&org=289>.

Nerovné postavení žen uvnitř stran mohlo rovněž zapříčinit jejich nízkou afinitu ke stranám jako celkům. Na základě vyjádření jednotlivých žen se ovšem zdá, že konstrukce vztahu ke straně tak odlišného od mužů má kořeny už před vznikem republiky. Zdá se, že muži se stávají politiky za jiných okolností, z jiných pohnutek a s jinou motivací než ženy. Valná většina žen, které se po roce 1918 objevily v poslanecké sněmovně, prošla některým z ženských hnutí a organizací. Tato zkušenost zpravidla předcházela vstupu do politické strany. Participace na politice skrze politické uskupení se pak může jevit jako zcela účelové jednání a strana je ženami chápána především jako brána na nové pole vlivu a moci.⁸⁵ Většího prostoru se ženám v parlamentní politice dostalo až po druhé světové válce. S tím se pojila i výraznější vertikální mobilita po žebříčku stranických funkcí.

85 *Padesát let činnosti sestry Fráni Zeminové*, Ústřední jednota žen čs. strany národně socialistické, Praha 1947.

Seznam příloh

Tabulka 1: Počet poslankyň v jednotlivých volebních obdobích za jednotlivé parlamentní strany

Tabulka 2: Agenda jednotlivých poslankyň ve funkčních obdobích mezi lety 1918–1920

Tabulka 3: Agenda jednotlivých poslankyň ve funkčních obdobích mezi lety 1920–1925

Tabulka 4: Agenda jednotlivých poslankyň ve funkčních obdobích mezi lety 1925–1929

Tabulka 5: Agenda jednotlivých poslankyň ve funkčních obdobích mezi lety 1929–1935

Tabulka 6: Agenda jednotlivých poslankyň ve funkčních obdobích mezi lety 1935–1939

Tabulka 7: Agenda jednotlivých poslankyň ve funkčních obdobích mezi lety 1946–1948

Graf 1: Zastoupení žen v Poslanecké sněmovně

Graf 2: Průměrná aktivita poslankyň v Poslanecké sněmovně

Graf 3: Procentuální zastoupení ženské problematiky

Tabulka 1: Počet poslankyň v jednotlivých volebních obdobích za jednotlivé parlamentní strany⁸⁶

	ČSNS	ČSSD	RSZML	KSČ	ČLS	ND	DSAP	KSS	DS	SNJ	NSP	CELKEM
1918–1920 ⁸⁷	2	3	2	XXX		2	XXX	XXX	XXX	XXX	XXX	9
1920–1925	4	4	1		1	2	3	XXX	XXX	XXX	XXX	15
1925–1929	2	1	1	3			2	XXX	XXX	XXX	XXX	9
1929–1935	3	1	2	3		1	2	XXX	XXX	XXX	XXX	12
1935–1938	3	1	2	2			1	XXX	XXX	XXX	XXX	9
1939	XXX	XXX	XXX	XXX	XXX	XXX	XXX	XXX	XXX	5	1	6
1945–1946	5	3	XXX	6	2	XXX	XXX	2	1	XXX	XXX	19
1946–1948	8	3	XXX	12	2	XXX	XXX	1	1	XXX	XXX	27

XXX – STRANA V TOMTO OBDOBÍ NEBYLA SOUČÁSTÍ POSLANECKÉ SNĚMOVNY NEBO NEEEXISTOVALA

⁸⁶ Veškeré údaje čerpány z <https://www.psp.cz/eknih/index.htm>. Čísla jsou výsledkem výpočtu ze vstupních údajů dle všech záznamů ve jmenných rejstřících poslanců, analýzy předložených iniciativních návrhů a stenoprotokolových záznamů schůzí.

⁸⁷ Alice Masaryková nastoupila jako reprezentant Slovenska.

Tabulka 2: Agenda jednotlivých poslankyň ve funkčních obdobích mezi lety 1918–1920

Poslankyně 1918–1920	Počet iniciativních návrhů celkem	Procentuální zastoupení ženské problematiky⁸⁸	Počet vystoupení v plénu sněmovny
Božena Ecksteinová-Hnilíčková ČSSD	9	39 %	4
Irena Káňová ČSSD	0		0
Luisa Landová-Štychová ČNS	9	69 %	4
Alice Masaryková	3	80 %	2
Anna Chlebounová RSZML	1	0 %	0
Františka Zeminová ČSN	15	42 %	4
Ludmila Zatloukalová-Coufalová RSZML	0		0
Božena Víková-Kunětická ND	5		0
Eliška Purkyňová ND	1		0
Františka Kolaříková ČSSD	0	100 %	1
Celkem	43	55 %	15

88 Procentuální zastoupení ženské problematiky je pro účely práce vypočítáváno z tištěných návrhů předkládaných poslankyněmi a jejich projevů ve sněmovně.

Tabulka 3: Agenda jednotlivých poslankyň ve funkčních obdobích mezi lety 1920–1925

Poslankyně 1920–1925	Počet iniciativních návrhů celkem	% ženské problematiky	Počet vystoupení v plénu sněmovny
Anna Chlebounová RSZML	2	75 %	2
Betty Karpíšková ČSSD	3	70 %	7
Anna Malá ČSSD	4	50 %	8
Luisa Landová-Štychová ČNS	11	47 %	3
Ludmila Pechmanová-Klosová ČNS	8	33 %	7
Otilie Podzimeková ČNS	1	75 %	3
Eliška Purkyňová ND	7	59 %	10
Josefa Rosolová ND	1	29 %	6
Augusta Rozsypalová ČSL	1	67 %	5
Františka Skaunicová ČSSD	1	0 %	2
Anna Sychravová ČSSD	6	64 %	5
Františka Zeminová ČNS	13	20 %	8
Marie Deutsch DSAP	18	22 %	9
Fanni Blatný DSAP	17	32 %	5
Irene Kirpal DSAP	18	36 %	10
Celkem	111	54 %	90

Tabulka 4: Agenda jednotlivých poslankyň ve funkčních obdobích mezi lety 1925–1929

Poslankyně 1925–1929	Počet iniciativních návrhů celkem	% ženské problematiky	Počet vystoupení v plénu sněmovny
Irene Kirpal DS	9	6 %	9
Fanni Blatný DS	12	33 %	6
Anna Chlebounová RSZML	0	0 %	1
Betty Karpíšková ČSSD	4	33 %	8
Ludmila Pechmanová-Klosová ČSNS	8	33 %	7
Luisa Landová-Štychová KSČ	8	8 %	16
Gizela Kolláriková KSČ	0	0 %	2
Františka Zeminová ČNS	28	5 %	9
Marie Vobecká KSČ	1	15 %	6
Celkem	69	15 %	58

Tabulka 5: Agenda jednotlivých poslankyň ve funkčních obdobích mezi lety 1929–1935

Poslankyně 1929–1935	Počet iniciativních návrhů celkem	% ženské problematiky	Počet vystoupení v plénu sněmovny
Anežka Hodinová-Spurná KSČ	4	26 %	27
Elvira Kuhnová KSČ	3	0 %	3
Ludmila Pechmanová-Klosová ČSNS	5	46 %	6
Marie Jurnečková-Vorlová ČSSD	1	57 %	6
Anna Mrskošová (republ.)	0	100 %	1
Ing. Dr. Marie Tumlířová (republ.)	0	0 %	1
Milena Šmejcová ČSNS	3	60 %	2
Marie Valášková KSČ	0	0 %	0
Anna Vetterová-Bečvářová ND	1	83 %	5
Františka Zeminová ČSNS	10	11 %	8
Fanni Blatny DSAP	4	44 %	5
Irene Kirpal DSAP	0	50 %	4
Celkem	31	43 %	68

Tabulka 6: Agenda jednotlivých poslankyň ve funkčních obdobích mezi lety 1935–1939

Poslankyně 1935–1939	Počet tištěných návrhů celkem	% ženské problematiky	Počet vystoupení v plénu sněmovny
Anežka Hodinová-Spurná KSČ	2	43 %	5
Božena Machačová-Dostálová KSČ	0	0 %	2
Irene Kírpal DSAP	8	50 %	2
Anna Mrskošová republ., pak SNJ	2	17 %	4
Marie Jurnečková-Vorlová ČSSD, pak NSP	3	60 %	2
Milena Šmejcová ČSNS, pak SNJ	0	0 %	2
Františka Zeminová ČSNS, pak SNJ	3	17 %	3
Ing. Dr. Marie Tumlířová republ., pak SNJ	3	57 %	4
Jaromíra Žáčková-Batková ČSNS, pak SNJ	1	0 %	3
Celkem	17	27 %	27

Tabulka 7: Agenda jednotlivých poslankyň ve funkčních obdobích mezi lety 1946–1948

Poslankyně 1946–1948	Počet tištěných návrhů celkem	% ženské problematiky	Počet vystoupení v plénu sněmovny
Anežka Hodinová-Spurná (KSČ)	2	67 %	4
JUDr. Milada Horáková (ČSNS)	5	18 %	6
Růžena Hrbková (ČSNS)	0	0 %	0
Ing. Ludmila Jankovcová (ČSSD)	2	50 %	2
JUDr. Helena Koželuhová-Procházková (ČSL) ⁸⁹	0	0 %	0
Matilda Kulichová-Sutórisová (DS)	0	67 %	3
Běla Pažoutová (ČSSD)	2	60 %	3
Anna Jungwirthová (ČSSD)	3	62 %	10
Antonie Kleinerová (ČSNS)	0	75 %	4
Božena Machačová-Dostálová (KSČ)	1	80 %	4
Olga Mařálová (KSČ) ⁹⁰	0	0 %	0
Pavla Šimonková (KSČ)	2	75 %	2
Růžena Skřivanová (ČSNS) ⁹¹	0	0 %	0
Barbora Škrlantová (KSČ)	4	14 %	3

Milena Šmejcová (ČSNS)	0	50 %	4
Marie Švermová (KSČ)	1	25 %	3
Ludmila Weberová (KSČ)	5	13 %	3
Marie Trojanová (KSČ)	1	50 %	3
Marie Trojanová (ČSL)	2	25 %	6
Mária Turková (KSS)	0	50 %	4
Františka Zeminová (ČSNS)	1	50 %	3
Helena Zimáková (KSČ)	2	40 %	3
Matylda Synková (KSČ)	2	100 %	1
Marie Syrovátková-Palečková (KSČ)	2	100 %	0
Jarmila Uhlířová (ČSNS)	7	27 %	4
Eliška Ullrichová (KSČ)	1	100 %	1
Jaromíra Žáčková-Batková (ČSNS)	3	25 %	5
Celkem	43	75 %	81

89 Slib nesložila a vzdala se mandátu.

90 Slib nesložila a vzdala se mandátu.

91 Slib nesložila a vzdala se mandátu.

Graf 1: Zastoupení žen v Poslanecké sněmovně

Graf 2: Průměrná aktivita poslankyň v Poslanecké sněmovně

Graf 3: Procentuální zastoupení ženské problematiky

Seznam zkratk

ČND – Československá národní demokracie

ČSSD – Československá sociálně demokratická strana

KSČ – Komunistická strana Československa

ČSNS – Československá strana národně socialistická

DS – Dělnická strana

KSS – Komunistická strana Slovenska

DSAP – Německá sociálně demokratická strana dělnická

SNJ – Strana národní jednoty

ČSL – Československá strana lidová

RSZML – Republikánská strana zemědělského a malorolnického lidu

NSP – Národní strana práce

From a Woman in Politics up to a Female Politician. Common Activities of Female Parliament Members between Years 1918–1948

SUMMARY

During the existence of the First Republic, a total of 45 women passed Parliament, a third of whom stayed in the National Assembly for more than one term. Czechoslovak deputies can therefore be described as a relatively narrow group of people. The deputies were representatives of different social classes and different professions. Women's cooperation across the political spectrum and the emphasis on themes that promote emancipation has developed dynamically. This can be interpreted as the path at the end of which stands a deputy who is fully aware of her party position and who is fully involved in the party program. Such a woman is already entering the Chamber of Deputies to defend the interests of the party and its constituents. The interests of women as supposedly homogeneous social groups seem to recede into the second plan of their political activities. However, in certain situations, they may reactivate. The more (or as long as) the deputies felt as women's representatives as part of a society with unequal rights and representation, the more they separated from the emphasis on the party program and the more often they entered the supra-party women's internal parliamentary bubble. As long as their primary identification of the category is "woman" and not "national democrat", "national socialist" or "communist", their most common agenda is purely pro-female. In this struggle, their most frequent allies are other women rather than male party colleagues. Women deputies are a specific group of women who, due to the nature of their work, can certainly no longer be described as a representative prototype of a typical Czechoslovak woman. Despite this, throughout the existence of the republic, the deputy believes that she represents all Czechoslovak women and their needs.

They feel that they are the ones who need to promote pro-women measures, and they do not need to discuss what is good for women, except for exceptions such as abortion policy. In the eyes of women deputies, men do not think about women and women's needs or even delay them, because they are often at odds with their interests. So, women in parliament need to fight for women's interests. Men feel responsible for society as a gender-undifferentiated whole. On the other hand, deputies prioritize the interests of the entire nation over the women's agenda only in exceptional cases, such as in times of threat to the republic from the outside. Deputies with this attitude tend to associate in the Chamber of Deputies regardless of the party that nominated them to their seat. The party is only a gateway to a new field of women's public activity, and therefore most of the party agenda is usually not in the forefront of the interest of Czechoslovak deputies. At the same time, women's issues were, especially in the period 1918–1925, 1929–1935 and 1945–1948, the primary interest of Czechoslovak deputies. There are abysmal differences in the activity of individual politicians throughout the functioning of Parliament, but this also applies to their male colleagues. In terms of scope, the numbers of women's proposals and performances are comparable to men's. However, if we compare the representation of individual topics in the agenda, we come across a clear gender determination.

Men accent the position of women in society and gender discrimination less than women. It is also typical for Czechoslovak politicians to stick to departments that are somehow close to them in contemporary terms (such as education, health care and social issues) and, with a few exceptions, avoid issues of industry, foreign policy, trade, finance, the army, etc. During the economic crisis of the 1930s and in the years of threat to national existence in 1938 and 1939, the deputies also saw a clear shift from the struggle to settle rights and social relations between men and women to the interests of society as a whole. Over the last thirty years, women in the Chamber of Deputies have achieved some truly fundamental legislative changes. They both showed and actively changed the perception of women in society.

Obeční samospráva perspektivou neprivilegovaných? Zapojení žen do komunální politiky po roce 1918 na příkladu poděbradské radní Marie Komárkové

ABSTRACT

Self-government from the Perspective of Unprivileged? Involvement of Women in Local Politics after 1918 on Example of Poděbrady Councillor Marie Komárková.

The paper presents the involvement of women in municipal politics at the beginning of a newly established Czechoslovak Republic on the example of Poděbrady councilwoman Marie Komárková. The first part concisely sums up the life of Marie Komárková before 1918 and entering municipal representative positions. The second part of the study presents a view of individual Czech political parties, which is demonstrated by articles in their party press. The third part of the study deals with the self-government of Poděbrady between 1919–1923. It captures changes in the composition of self-governing institutions, influenced by the universal suffrage. In the final part, the period is viewed from the perspective of Marie Komárková, a witness and councilor at the same time, who captured social processes in her memoirs and remarks.

Keywords: Bohemia; Communal Election; Czech National Social Party; Everyday Life; History; Local Politics; Memoirs; Poděbrady; Self-government; Socialism; Social Security; The Transformation of Local Elites; The First Czechoslovak Republic; Universal Suffrage; Women's Suffrage

Úvod

Všeobecné hlasovací právo bylo, vedle dostupného kvalitního vzdělání či stejných pracovních i platových podmínek, hlavním požadavkem

ženského emancipačního hnutí.¹ Přestože od 80. let 19. století docházelo v Předlitavsku k řadě reforem, které vedly k postupnému rozšiřování volebního práva na širší společenské vrstvy, ženy toto privilegium získaly až po změně politického uspořádání v roce 1918. Určitou výjimku představovalo zvolení Boženy Vikové-Kunětické do Českého zemského sněmu ve volbách v roce 1912.² Její mandát však nebyl nikdy uznán. Ještě předtím, než mohly plnoleté ženy vyslovit svůj názor na budoucí politický vývoj Československé republiky v prvních parlamentních volbách v dubnu roku 1920, získaly možnost využít nově nabyté pasivní i aktivní volební právo v komunálních volbách v červnu roku 1919. Poprvé v historii českých zemí tak bylo možné, aby ženy volily a byly voleny bez omezení.

Osobnost Marie Komárkové (14. 11. 1872 – 12. 11. 1936) je příkladem ženy patřící do řady dnes již bezejmenných žen, které získaly v roce 1919 možnost účastnit se prostřednictvím volebního práva veřejného dění a aktivně ji využily. Předchozí status „ženy v domácnosti“ však neprozrazoval nic o jejích politických ambicích. Nebyla součástí žádného ženského či kulturního spolku a téměř do svých padesáti let se aktivně nepodílela na společenském životě v místech, kde během života pobývala. Aktivita ve veřejném prostoru plně rozvinula až poté, co byla zvolena do městského zastupitelstva, respektive městské rady v Poděbradech. Z jakého prostředí se tedy v Československu etablovaly ženy reformujících se místních samospráv? Jak na jejich veřejné aktivity bylo místními pohlíženo? Byly v každodenním životě konfrontovány s pohledem na ženu jako na pečovatelku věnující svůj čas rodině, nebo byly považovány za plnohodnotné členky? Paměti Marie Komárkové tak mohou přiblížit i zkušenosti jiných žen, které byly v roce 1919 zvoleny do

1 K této problematice viz Marie BAHENSKÁ – Libuše HECZKOVÁ – Dana MUSILOVÁ, *O ženské práci: dobové (sebe)reflexe a polemiky*, Praha 2014; M. BAHENSKÁ – Jana MALÍNSKÁ (edd.), *Ženy a politika: (1890–1938)*, Praha 2014; TÁŽ, „*My byly, jsme a budeme!*“: české ženské hnutí 1860–1914 a idea českého národa, Praha 2013; TÁŽ, Česká žena 1860–1914, in: Josef Tomeš, *Ženy ve spektru civilizací. (K proměnám postavení žen ve vývoji lidské společnosti)*, Praha 2009, s. 47–52.

2 J. MALÍNSKÁ, „*My byly, jsme a budeme!*“, s. 137–143.

institucí obecní samosprávy, ale nezanechaly osobní svědectví o prožitých událostech.

Marie Komárková, choť odborného učitele

Jedním z důvodů, proč má smysl se osobností a politickými aktivitami Marie Komárkové zabývat, jsou především její zápisky, respektive vzpomínky, které si před a v průběhu svého působení v samosprávných institucích zaznamenávala. Odhaluje v nich každodenní praxi na půdě samosprávy, která je odlišná od úředních zápisů, jakými jsou například písemné protokoly z jednotlivých jednání. V tomto konkrétním případě můžeme nahlédnout do pozadí poděbradské samosprávy, čímž získáme v konfrontaci s prameny úřední povahy (např. protokoly ze schůzí městské rady a zastupitelstva) pestrý a ucelenější pohled na činnost členů zastupitelstva a rady v praxi. Jednotliví aktéři, jejichž vystupování je zachyceno na stránkách úředních pramenů dosti formálně, získávají díky svědectví pamětnice určité charakterové vlastnosti či projevují emoce, subjektivně interpretované autorkou.

První texty začala Marie Komárková psát ve 20. letech 20. století. Jednalo se o paměti,³ ve kterých vzpomínala na své dětství, dospívání, rodinu a sociální zázemí, z něhož pocházela. Dále si vedla poznámky z jednání v institucích, jichž byla členkou, tedy především městské rady, městského zastupitelstva, odboru sociální péče a správní rady lázeňské akciové společnosti.⁴ V době, kdy začala sepisovat své paměti, jí bylo padesát let a je tedy třeba nastínit, co do počátku 20. let 20. století prožila.

Narodila se roku 1872 v Loučeni nedaleko Nymburka do rodiny Dragounů s tradicí poštovní expedice.⁵ To s sebou neslo také určité prestiž-

3 SOKA Nymburk, Osobní fond Karel Komárek, Paměti Marie Komárkové, proz. č. kart. 1.

4 SOKA Nymburk, OF Karel Komárek. Všechny tyto texty jsou uloženy v dosud nezpracovaném osobním fondu manžela Marie Komárkové, učitele, později ředitele Karla Komárka (30. 10. 1875 – 2. 10. 1962).

5 Viz Veronika KRŠKOVÁ, Počátky poštovního úřadu Loučeň a rodina Dragounů očima pamětnice Marie Komárkové, in: *Sborník Poštovního muzea 2020 k 70. narozeninám PhDr. Jana Galušky*, Praha 2020.

ní postavení v rámci společnosti, na které měla vliv vážnost daného úřadu a finanční movitost. Za širší rodinu byli kromě prarodičů, kteří dle dobových zvyklostí žili se svými potomky, považováni také čeledíni vypomáhající s prací v hospodářství, jež Dragounovi vlastnili, a dále i poštovní úředníci zaměstnaní u pošty většinu svého života. Chod domácnosti formovala přítomnost úřední služby, která si od členů rodiny žádala přizpůsobení se režimu poštovního úřadu. Díky této skutečnosti byl také dům Dragounů centrem veškerého dění nejen místní společnosti, ale v sezóně se stával i útočištěm významných pražských rodin dojíždějících do Loučeň na letní byt.⁶

Otec Marie Komárkové, poštovník Jan Dragoun, zemřel, když jí byly čtyři a její mladší sestra Anně dva roky. Po smrti manžela roku 1877 se funkce poštovníka ujala Mariina matka Anna Dragounová. Schopná a autoritativní žena Anna Dragounová se úřadu po svém muži chopila zcela přirozeně i díky tomu, že jí byl se svými radami a zkušenostmi stále k dispozici tchán Jan Florian Dragoun. Do služby mohla být jmenována až po složení potřebných zkoušek. To se jí podařilo a čtvrt roku po smrti svého manžela zastávala oficiálně službu poštmistyňe a telegrafistky na Loučeni.⁷

Mariina matka však nebyla jedinou ženou v rodině, která se vypracovala do vedoucí pozice v rámci poštovní služby. Podobnou zkušenost měla také její ovdovělá teta z otcovy strany Anna Königová, později Erbenová. Otec Jan F. Dragoun ji místo sebe dosadil na poštovní úřad v Křinci (okres Nymburk) jako administrátorku, kde se později po složení příslušných zkoušek stala poštmistyňí. Obě ženy se sice nakonec znovu vdaly a úřad po nich převzali jejich manželé, nicméně i tak měla Marie Komárková v rodině dva příklady samostatně fungujících žen, které byly schopné se pracovní uplatnit a zároveň se na delší čas dostat „do čela“ poštovního úřadu. Tyto případy ukazují, že poštovníctví bylo specifickým oborem, ve kterém se ženy, vedle například zdravotnictví či

6 Z významných osobností jmenujme např. rodinu V. J. Rotta, B. Bondyho, V. Mottla, dále např. J. Emlera, K. Teigeho, F. X. Svobodu, R. Svobodovou, R. Maturovou či E. Krásnohorskou. Viz SOkA Nymburk, OF Karel Komárek, Paměti Marie Komárkové, proz. č. kart. 1, s. 37–42.

7 Zdeněk MAREČEK, *Na loučeňské poště v zámku a podzámčí*, Loučeň 2001, s. 48.

vzdělávání, mohly profesně realizovat, nebo dokonce zastávat vedoucí pozici.

Práce v „rodinném podniku“ nebyla nakonec ušetřena ani Marie Komárková, třebaže se zpočátku zdálo, že s ní má matka poněkud jiné úmysly. V deseti letech byla poslána na výchovu do německého klášterního Institutu blahoslavené Panny Marie Anglických panen v Praze.⁸ Zde kromě němčiny, která byla vyučovacím jazykem, získala znalost francouzštiny, dějepisu, zeměpisu, přírodopisu, geometrie, rýsování a vzhledem k povaze vzdělávacího zařízení také náboženství. Nabyté znalosti mohla uplatnit v oboru, jemuž se rodina Dragounů již dvě generace věnovala. Ve čtrnácti letech se v důsledku matčina nátlaku zapojila do pracovního procesu a začala vypomáhat na poštovním úřadu. O čtyři roky později byla matkou donucena přihlásit se na potřebné zkoušky a po jejich složení pak působila v rodné obci jako poštovní expeditorka. Fakticky však dle svých vzpomínek vykonávala veškerou administrativu, která s chodem poštovního úřadu souvisela. Aniž by o to Marie Komárková jakkoli usilovala, složením poštovní zkoušky došlo prakticky k její emancipaci, protože byla v budoucnu schopna se samostatně pracovně uplatnit. Fakticky však prozatím zůstávala profesně svázána s poštovním úřadem v Loučeni, kde pracovala, a byla tak vystavována tlaku své matky a nevlastního otce až do svých téměř třiceti let.

Vedle institucionálního vzdělávání a profesního uplatnění věnuje Marie Komárková v pamětech prostor i významu určitého způsobu sebevzdělávání. To v případě autorky zahrnovalo především čtení dobových významných českých i německých periodik, ale také studium německých titulů ze zámecké knihovny, do níž měla, díky blízkosti rodiny k majitelům velkostatku Dobrovice-Loučeň z rodu Thurn-Taxis, přístup. Z pamětí vyplývá, že důležitou osobou v oblasti dívčina neinstitutonálního vzdělávání byl i její dědeček. Kromě toho, že to byl právě Jan F. Dra-

8 Výchova v klášterní instituci byla i ke konci 19. století určitým znakem exkluzivity a byla určena dívkám spíše ze střední a vyšší střední třídy či šlechtických rodin, především kvůli finanční náročnosti. Zároveň se jednalo o konzervativní způsob vzdělávání dívek, který je spíše než na samostatný život připravoval na úlohu hospodyně, matky, pečovatelky a společnosti.

goun, který zavedl tradici poštovního úřadu ve své rodině a projevil se tak jako podnikavý a schopný člověk vypomáhající s prací na poštovním úřadu i po smrti svého syna, byl dědeček také tím, kdo malé Marii nepřímo zprostředkovával dobové politické dění, národní cítění nebo vykládal historické události, a díky němu také poprvé přišla do kontaktu se samosprávnými institucemi. Jako poštmistr, vážený a movitý občan, totiž splňoval majetkový cenzus, který mu přiznával aktivní i pasivní volební právo do obecní samosprávy, jehož využil, a až do své smrti v roce 1884 zasedal v loučeňském obecním zastupitelstvu. Marie Komárková též vzpomíná, že její otec byl roku 1871 zvolen členem nově zřízené okresní školní rady v Poděbradech. Povědomí o zastupitelských pozicích v samosprávných institucích získala pamětnice již v dětství.

Marie Komárková vstoupila do manželství až téměř ve 30 letech, což byl u žen v této době relativně nadprůměrný věk. Roku 1902 se provdala za učitele Karla Komárka,⁹ který působil na loučeňské škole. V závislosti na jeho zaměstnání se museli z Loučeň stěhovat nejprve do Nymburka a nakonec do Poděbrad. Marie Komárková opustila venkov a zbytek svého života strávila v prostoru nově se formujícího lázeňského města. Porodila dvě děti, z nichž se dospělosti dožilo pouze jedno. Podrobnější představu o tom, jakým způsobem prožila válečná léta, nelze z dostupných pramenů rekonstruovat. S jistotou víme alespoň to, že se její zkušenost v určitém ohledu lišila od situace většiny žen. Synovi bylo na začátku první světové války sedm let, tudíž se na něj z pochopitelných důvodů nemohla vztahovat mobilizace. Manžel Marie Komárkové sloužil jako referent pro vyživovací příspěvky u okresního hejtmantství v Poděbradech.¹⁰ Nesdílela tak s mnoha dalšími ženami zkušenost se ztrátou hlavy rodiny či syna a byla ušetřena osudu těch, které se musely starat o rodinu samy.

Dostupné prameny nedokládají jakékoli veřejné působení Marie Komárkové před rokem 1919. V pamětech se vůbec nezmiňuje o tom, že by byla členkou jakéhokoli spolku, ať již v Loučeni, či později v Poděbradech. Ani v místním tisku nefigurovalo toto jméno v místních spolcích,

9 OF Karel Komárek, Oddací list s datem sňatku 27. ledna 1902, proz. č. kart. 2.

10 OF Karel Komárek, Dopis Karla Komárka adresovaný Zemské školní radě v Praze z 22. listopadu 1919, proz. č. kart. 2.

které ve sledovaném období v Poděbradech působily. Omezovala se zřejmě především na soukromou sféru rodinného života, domácnost a výchovu syna. Její jméno se ve veřejném prostoru objevuje poprvé až v souvislosti s obecními volbami v červnu roku 1919. Do povědomí prozatím vstupuje jako „Komárková Marie, choť odborného učitele“.¹¹

Samospráva bez majetkového cenzu a ženám přístupná

Zatímco ve volbách do Říšské rady dosáhli občané mužského pohlaví zrovnoprávnění již v roce 1907, na úrovni obcí stále platil princip majetkového cenzu. Ti, kteří se podíleli na obecním hospodářství, mohli ve volbách vyjádřit svůj názor. Ženy a nemajetní byli vyloučeni z podílu na politické moci. Existovala však výjimka, která ženám umožňovala ještě před rokem 1918 volit do obcí,¹² jednalo se ale o zanedbatelný počet voliček. Ty navíc musely volit pouze prostřednictvím plnomocníka. Do samosprávných institucí, stejně jako do ostatních politických či zastupitelských funkcí, nemohly být zvoleny vůbec.¹³ V důsledku majetkového cenzu a politické exkluze žen byla tedy obecní samospráva obsazována především muži z řad místních elit a nižší společenské vrstvy, které na nejvyšší úrovni postupně získávaly volební právo, se v komunální politice prosazovaly jen pozvolna.

Ke konci války se začalo uvažovat o rozšíření volebního práva do obcí.¹⁴ K tomuto kroku však nakonec nedošlo, a problém s volebním právem se tak společně s dalšími výzvami stal jedním z prvních úkolů, kte-

11 Po volbách, *Poděbradské noviny*, č. 25, 1919, s. 1.

12 Josef PODOLÁK, *Zřízení obecní a řád volební v obcích*, Roudnice nad Labem 1900, s. 90. Dostupné z: <https://kramerius5.nkp.cz/uuid/uuid:2851a4c7-5b88-466d-9a9e-0e34f71824f8> [25. 3. 2021]. Podmínkou však byla volba prostřednictvím plnomocníka: „Za osoby, které nejsou soběprávné, přísluší právo voličské vykonávat jejich zástupcům, za soběprávné osoby ženské jejich plnomocníkovi [...]“ Tamtéž.

13 „Za úda výboru nebo za náhradníka mohou voleni býti jenom takoví občané mužského pohlaví, kteří mají právo voliti, kteří dokonali 24. rok věku svého a jsou v plném požívání práv občanských.“ Tamtéž, s. 91–92.

14 Zdeňka HLEDÍKOVÁ – Jan JANÁK – Jan DOBEŠ, *Dějiny správy v českých zemích od počátků státu po současnost*, Praha 2007, s. 376.

rým zákonodárci v nově vzniklé republice museli čelit. V některých místech se místní samosprávy a jejich představitelé v očích obyvatelstva ve válečném období zkompromitovali,¹⁵ a ještě koncem roku 1918 došlo k jejich rozpuštění. Jmenujme například obecní zastupitelstvo v Praze, Mladé Boleslavi nebo Jihlavě. Obyvatelstvo, jehož náladu reflektoval především tisk socialistických stran, který hovořil o „diktatuře buržoasie v obcích“¹⁶ či dosavadních zastupitelstvech jako „přežilých institucích“,¹⁷ požadovalo rychlé řešení stávající situace.

S ohledem na kompetence, jimiž samospráva disponovala a které na ni byly delegovány (přenesená působnost), se bezprostředně po převratu staly místní samosprávy prioritou při udržování pořádku v regionech a jednotlivých obcích. Zároveň je třeba připomenout, že to byla právě okresní a obecní samospráva, která v předchozím období sehrávala důležitou roli v národnostním boji a podílela se na utváření budoucích českých politických elit.¹⁸ V období neexistence samostatného státu samospráva jeho úlohu do určité míry suplovala, což se se vznikem samostatného Československa změnilo. Z někdejší platformy, která zdánlivě drobnými aktivitami připravovala podmínky pro vznik samostatného státu, se samospráva měla proměnit v jeden z hlavních pilířů, na němž státní moc stojí. Přechod obecních a okresních zastupitelstev do služeb nového státu proběhl v etnicky českém prostředí plynule a téměř bez jakéhokoliv projevu odporu. Přesto, jak bylo již naznačeno,

15 Svou roli zde hrály nejen aktivity jednotlivců v období války, ale především národnostní nesnášenlivost a potřeba počestění samosprávy.

16 Proti diktatuře buržoasie v obcích, *Právo lidu: časopis hájící zájmy dělníků, maloživnostníků a rolníků*, č. 286, 1918, s. 1. Dostupné také z: <https://ndk.cz/uuid/uuid:b66b4080-dfe0-11e7-adb0-005056825209> [10. 3. 2021].

17 Záležitosti strany, *České slovo: ústřední orgán České strany národně sociální* 10, 20/1918, s. 4. Dostupné z: <http://www.digitalniknihovna.cz/nm/uuid/uuid:449e-3a53-0100-11eb-a732-001b63bd97ba> [10. 3. 2021].

18 K tématu okresní a obecní samosprávy jako náhrady státní samostatnosti viz Milan HLAVAČKA, *Zlatý věk české samosprávy: samospráva a její vliv na hospodářský, sociální a intelektuální rozvoj Čech 1862–1913*, Praha 2006; dále např. Luboš VELEK, Rozvíjení české samosprávy jako náhrady neexistujícího státu a jako předstupné státní samostatnosti, in: Lukáš Fasora – Jiří Hanuš – Jiří Malíř (eds.), *Občanské elity a obecní samospráva 1848–1948*, Brno 2006, s. 146–151.

nebyla jejich pozice, především kvůli personálnímu složení, vnímána jednoznačně pozitivně.

Tlak na promptní řešení situace na úrovni samospráv byl pro politické elity nového státu citelný. Již na sklonku listopadu roku 1918 začal být diskutován nový volební řád do obcí. Otázkou však zpočátku bylo, zda ženy získají aktivní i pasivní volební právo rovnoprávné, nebo omezené. Na jednáních ústavního výboru, jichž se účastnila jako mluvčí žen Františka Zeminová, zazněl ze strany odborníka na správní právo JUDr. Jiřího Hoetzela následující argument: „Kdyby nebyl omezen počet žen v obecním zastupitelstvu na polovici [...], spočívala by pak jen na nich tíha zodpovědnosti. Úřad starosty nebo náměstka vyžaduje pak mnoho času a někdy čas veškerý, a tu je otázkou, zda žena vzhledem k jiným svým životním úkolům, mohla by úřad ten vykonávat.“¹⁹ Protiargument Františky Zeminové a jejích sympatizantů z řad ústavního výboru byl lakonický: ženy ve válečném období prokázaly schopnost samostatně fungovat ve všech oblastech soukromého i veřejného života a není tedy důvod, proč by neměly být zrovnoprávněny s muži.²⁰ Nakonec nebyla žádná omezení přijata a následujícího roku vešla v platnost novela k obecním zřízením²¹ a zákon o novém volebním řádu,²² jež zaručovaly do obcí pro všechny voliče nad věkovou hranici 21 let aktivní a nad 26 let pasivní volební právo.

Představitelé jednotlivých politických stran si uvědomovali, jak důležitá pro ně ženy-voličky mohou být a zároveň jak výrazně může jejich volba ovlivnit budoucí rozložení moci mezi jednotlivé strany. Tuto problematiku tematizovalo již v prosinci roku 1918 periodikum Československé strany socialistické²³ *České slovo*: „Udělením hlasovacího práva

19 Jednání ústavního výboru o volební reformě do obcí, *Právo lidu: časopis hájící zájmy dělníků, maloživnostníků a rolníků*, č. 278, 1918, s. 1. Dostupné z: <https://ndk.cz/uuid/uuid:cbd4f540-df92-11e7-8939-5ef3fc9ae867> [12. 3. 2021].

20 Tamtéž.

21 Zákon č. 76/1919 Sb.

22 Zákon č. 75/1919 Sb.

23 Dále jen národní socialisté. Pro potřeby článku je zvolen název Československá strana socialistická, který strana přijala v roce 1919 a užívala jej většinu období, jímž se příspěvek zabývá. Označení „národní socialisté“ pak vyplývá z pojmenování, které je uváděno v použitých ego-dokumentech.

ženám posílena bude zejména strana agrární a klerikálové. Nechopíme-li se práce a nebudeme-li se starati o výchovu a organisaci žen, mohou nás příští volby vrhnouti o celá desetiletí zpět. *Zejména naše ženy necht pracují mezi svými družkami, aby dokázaly, že udělení hlasovacího práva ženám nebylo předčasné.* [Zvýrazněno v originále – pozn. VK] Ale nejen sestry, ale i všichni bratři s chutí a okamžitě do práce.“²⁴ Tato obava však nebyla zřejmě motivována nedůvěrou ve schopnosti žen, ale spíše nedůvěrou v nevzdělané lidové vrstvy. Podobnou argumentaci totiž nalezneme na stránkách stejného periodika v roce 1907, před prvními volbami do říšské rady probíhajícími podle rovného a všeobecného volebního práva: „Všeobecné právo hlasovací [...] přinese vrchol zmatků v našem veřejném životě. A to proto, že lid není připraven k veřejnému působení a k řízení svých věcí a že nedovede dáti výrazu svým tužbám a myšlenkám také v parlamentním životě.“²⁵ V tomto případě byly jako hlavní nebezpečí vnímány „živly reakční a klerikální“.²⁶ Obava z manipulovatelnosti nepoučených, nedostatečně informovaných voličů, respektive voliček, přetrvávala v rétorice národních socialistů i v roce 1918.

S podobným důrazem na potřebu zaměřit se na politickou průpravu žen byly psány i články v periodiku *Právo lidu*, ve stranickém tisku Československé sociálně demokratické strany dělnické:²⁷ „Po celém světě zvedá se chudý lid k zápasu za svá práva. Po celém světě roste vlna socialismu. Za této situace doufají bohatí, že žena následkem neuvědomělosti dá se ovlivnití jejich vlivem, že dá učiniti ze sebe nástroj zpátečnictví a potlačování. To se nesmí státi. Jest nutno zahájiti velkou propagandu pro politické a třídní uvědomění pracující ženy.“²⁸ Ačkoliv měly

24 Agrární mobilisace, *České slovo: ústřední orgán České strany národně sociální*, č. 47, 1918, s. 1. Dostupné také z: <http://www.digitalniknihovna.cz/nm/uuid/uuid:357bd36c-00ff-11eb-a732-001b63bd97ba> [12. 3. 2021].

25 Naše národní situace, *České slovo: ústřední orgán České strany národně sociální*, č. 48, 1907, s. 1. Dostupné také z: <https://ndk.cz/uuid/uuid:200fd440-9a9e-11ea-a314-5ef3fc9bb22f> [12. 3. 2021].

26 Tamtéž.

27 Dále jen sociální demokraté.

28 Zemský výk. výb. československé sociálně demokratické strany dělnické v Čechách, Neděle 15. prosince je dnem dělnických žen, *Právo lidu: časopis hájící*

být ženy z právního hlediska s muži zrovnoprávněny, jejich společenské postavení nebylo zdaleka vnímáno tak jednoznačně. Jejich politická nezkušenost byla bez ohledu na osobní schopnosti prezentována ve výše zmíněných periodikách jako handicap.

Národní listy, deník Československé národní demokracie,²⁹ psaly těsně před volbami v červnu roku 1919: „Věříme pevně, že to budete zejména vy ženy, které budete chránit obec jako vlastní svou domácnost přede všemi, kdo nepodávají naprosté záruky klidného vývoje a trvalého zlepšování, před každým, kdo by obce naše, domovy nás všech, uvrhl rád pod samovládu třídy jediné i za cenu všeobecného společenského svého rozvratu a hospodářské zkázy. Váš cit svěří vedení obecních věcí výhradně zkušeným a rozvážným lidem, poctivým a ve slovu věrným, lidem spravedlivým, ale i přísným a energickým.“³⁰ Národní demokraté vyzdvihovali na stránkách svého tisku ty přednosti žen spojené především s tradiční sférou jejich vlivu – s domácností –, která jim měla být inspirací v chápání funkce obecního hospodářství. Další významnou schopností žen měl být cit, objevuje se zde tedy důraz na mnohdy kritizované citové založení žen, které se v závislosti na situaci mění v jejich přednost.

Podobnou argumentaci můžeme sledovat i v dalším konzervativním katolickém periodiku zaměřeném na osvětu českých žen a dívek, v měsíčníku *Eva*: „Velkou část žen zastihuje tato důležitá změna politiky nepřipravenou. [...] Ale třeba ženy nemají té politické přípravy jako muži, přece přijdou k volebnímu osudí s předností, kterou nad muže vynikají. Mají zdravý smysl pro pořádek a hospodářství. Žena-hospodyně, žena-matka, žena-dělnice bude se dívat mnohem střízlivěji na hospodářství obecní i státní a bude také vážněji posuzovati překotné a podvratné podniky než muž. Proto vítáme ženy do samosprávných i zákonodárných sborů jako obrodný a činorodý živel. Muž se řídívá chladným rozumem, žena přináší hluboký cit. V otázkách, které se dotýkají její

zájmy dělníků, maloživnostníků a rolníků, č. 285, 1918, s. 1. Dostupné z: <https://ndk.cz/uuid/uuid:7598ae00-dfe3-11e7-8cdd-5ef3fc9bb22f> [15. 3. 2021].

29 Dále jen národní demokraté.

30 Voličové, ženy i muži!, *Národní listy*, č. 135, 1919 (ranní vydání), s. 3. Dostupné z: <https://ndk.cz/uuid/uuid:5c231e50-682a-11e7-89ee-5ef3fc9ae867> [15. 3. 2021].

ženskosti, jejího mateřství, výchovy dětí, rodinného štěstí, bude mnohem vážněji postupovati než mnozí mužové.³¹ Článek přibližuje dobový pohled na ženu, oblast jejího působení a pokouší se ho převrátit ve všeobecný přínos. V závěru je také zdůrazněna potřeba ženy sdružovat se v politických organizacích, v tomto případě Československé strany lidové,³² a uvědomit je o budoucích úkolech, protože jedině tak bude zaručen křesťanský ráz nového státu.³³

Potenciál ženské voličské základny si uvědomovala i Republikánská strana československého venkova,³⁴ která ve svém *Venkovu* koncem roku 1918 a v průběhu roku následujícího opakovaně vyzývala venkovské ženy k organizaci v jejích řadách. Těsně před volbami vystihl příspěvek ve výše zmíněném periodiku situaci následujícím prohlášením: „Tentokráte rozhodovati budou hlasy svými i naše ženy. Ty musejí dokázati, že jsou opravdovými vyznavačkami programu naší strany, strany to Republikánské českoslov. venkova! Ať jediným hlasem nezradí naši organizaci. Ať nevěří ani tmářským svodům, ani nátlaku hrubého bolševismu!“³⁵ Na rozdíl od již zmiňovaných stran nekladl agrárnícký tisk takový důraz na potřebu poučení voliček či prezentování tradičních ženských rolí jako výhod pro uplatnění v politickém životě a zaměřil se především na konkurenční boj s ostatními stranami.

Většina politických stran zaměřila svou pozornost před prvními republikovými volbami především na sdružování žen ve stranických organizacích. Tento krok vyplýval z faktu, že před rokem 1918 nemohly být ženy součástí žádných politicky orientovaných spolků. Nutno však říci, že v této fázi zapojení žen do politického života hrály zásadní roli především místní organizace a jejich schopnost mobilizovat ženy k zájmu o veřejný život a získat si nejen jejich hlasy, ale motivovat je i k účasti

31 Ženy k volbám, *Eva: měsíčník pro vzdělání českých žen a dívek* 16, 2/1919, sv. 2, s. 60. Dostupné z: <https://ndk.cz/periodical/uuid:aa535040-bdc2-11e5-b770-5ef3fc9ae867> [15. 3. 2021].

32 Dále jen lidovci.

33 Ženy k volbám, *Eva: měsíčník pro vzdělání českých žen a dívek*, č. 2, 1919, s. 60.

34 Dále jen agrárníci.

35 Vzhůru k volbám!, *Venkov: orgán České strany agrární* 14, 135/1919, s. 1. Dostupné z: <https://ndk.cz/uuid/uuid:a3bd4470-7964-11e7-94b3-005056825209> [15. 3. 2021].

v politických organizacích. Z tohoto důvodu vyzývaly jednotlivé strany ve svém tisku k agitaci místních organizací mezi obyvatelstvem a k motivaci byly zveřejňovány jejich úspěchy v konkrétních místech.

Obecně lze říci, že se k ženám přistupovalo v první řadě jako k občankám, které v důsledku politické i společenské diskriminace v předchozím období neměly s touto oblastí společenského života žádné zkušenosti a bylo třeba je o problematice informovat. Argumentace podporovatelů volebního práva žen se mnohdy opírala o představy tradiční ženy – citově založené, starostlivé a schopné hospodařit v rámci domácnosti. Tyto zkušenosti může využít i v rozhodování o veřejných věcech. Hlavní vliv však měla válečná zkušenost, která při absenci mužů v pracovním procesu donutila ženy nahradit „mužské“ pozice a ukázat, že jsou schopny uplatnit se i samostatně. Hlasovací právo žen tak bylo nutným důsledkem nejen aktivit ženských emancipačních spolků, ale především válečných okolností, jež se staly katalyzátorem liberalizačních společenských změn v Československé republice.

Obecní samospráva v Poděbradech v letech 1919–1926 z pohledu radní Marie Komárkové

Datum prvních poválečných voleb do obcí připadlo na neděli 15. června roku 1919. „Po dnech volebního ruchu, jenž se projevoval schůzemi jednotlivých stran a jinakou agitací všeho druhu, vykonány konečně za pošmorného deštivého dne v úplném pořádku a celkovém klidu první obecní volby v samostatné republice československé, vycházející ze zásady všeobecného a rovného práva hlasovacího obou pohlaví a ze zásady poměrného zastoupení.“³⁶ Týkaly se však pouze území Čech, Moravy a Slezska (kromě části Těšínska, Hlučínska, Valticka a Vitorazska). Výsledky voleb v Poděbradech odpovídaly všeobecným výsledkům voleb, které se vyznačovaly vítězstvím levicových stran. V Poděbradech získali stejný počet 13 mandátů v obecním zastupitelstvu národní socialisté

36 SOkA Nymburk, Archiv města Poděbrady, NAD 196, Kronika 1918–1921. Dostupné z <https://ebadatelnasoa.podbrady.cz/a/838/1>. [8. 3. 2021], s. 42.

a sociální demokraté, sedm mandátů národní demokracie, dva zástupce lidovci a jednoho reprezentanta měli agrárníci.

Vstup do komunální politiky znamenal pro Marii Komárkovou napoprvé úspěch. Ze 13 mandátů národních socialistů patřily čtyři ženám a jednou z nich byla Marie Komárková. Národní socialisté měli jako jediní v čele kandidátky ženu, učitelku Otilii Fišerovou-Kučerovou. Za národní socialisty bylo zvoleno nejvíce žen, dvě ženy pak za sociální demokraty a jedna za národní demokraty. Počet žen v obecním výboru se v říjnu téhož roku snížil, když odstoupila Otilie Fišerová-Kučerová a byla nahrazena Josefem Kubínem. V kontextu dobového zapojení žen do veřejného života je symptomatické, že ženy byly v obecním výboru v menšině. Do dvanáctičlenné městské rady pak byla Marie Komárková zvolena jako jediná žena. V obecním výboru se stala referentkou odboru sociální péče, zahrnujícího chudinství a bytovou otázku,³⁷ ve kterém setrvala až do svého odchodu ze samosprávy v roce 1927.

Nelze s jistotou určit, v jaké době přesně Marie Komárková vstoupila do politiky ani co bezprostředně vedlo k tomuto rozhodnutí. Jisté však je, že v komunálních volbách kandidovala v Poděbradech do městského zastupitelstva v řadách národních socialistů. O tom, že by se před svou kandidaturou v roce 1919 jakkoli zapojovala v Poděbradech do veřejného života nebo spolupracovala s místní organizací národních socialistů, se ve svých textech nezmiňuje. Samotné rozhodnutí využít nejen aktivní, ale i pasivní volební právo a zkusit se nechat poděbradskými spoluobčany zvolit do zastupitelské pozice napovídá, že Marie Komárková stála o své uplatnění ve veřejném prostoru a chtěla být společensky užitečná. V té nejjednodušší interpretaci můžeme počítat i s určitou mírou inspirace k účasti na společenském životě. Vzorem pro ni mohli být jak její předkové aktivní v samosprávných institucích, tak například manžel, který se dlouhodobě angažoval v různě orientovaných spolcích a byl též členem místní organizace národních socialistů.

Za pozornost stojí také politická preference Marie Komárkové. Rozhodla se kandidovat za národní socialisty, kteří se pokoušeli skloubit národní a socialistickou ideologii, v důsledku čehož vznikla značně he-

37 SOkA Nymburk, Archiv města Poděbrady, i. č. 130, Protokoly městské rady 1917–1922, č. kn. 103, s. 174.

terogenní členská základna. Podobný trend můžeme sledovat i na příkladu Poděbrad. Na kandidátce z roku 1919 zde vedle dělníků nalezneme drobné živnostníky a úředníky. Složení členské základny kopírovalo i složení voličů, mezi nimiž kromě dělnictva nalezneme zástupce střední třídy.³⁸ Důvody, které Marii Komárkovou vedly ke vstupu k národním socialistům, nikde sama nevysvětluje. Sociálnímu i národnímu cítění ji učili již předkové, zejména její dědeček, a tyto hodnoty si zřejmě uchovala.

Ze socialistických stran, které kandidovaly v prvních obecních volbách v Poděbradech, měla na výběr mezi národními socialisty a sociálními demokraty. Některé členy místní organizace sociálních demokratů hodnotila s odstupem času těmito slovy: „Také zde se okázalo to nezodpovědné štvání soc. dem. kortešů. Nejdříve lid seštvou, pak se jim to vždycky vymklo z ruky a oni byli vůči svým lidem bezmocní. A proč? Neuměli s lidem jednat. Trochu laskavého pohledu, nebo laskav. slova neměli pro nikoho, co nešlo násilím, nestálo u nich za nic.“³⁹ Z jejího pohledu podněcovala rétorika sociálních demokratů k násilnému chování místní dělnictvo a to bylo ve vypjaté poválečné době nežádoucí. Ve svých textech naráží na fakt, že obyvatelstvo, značně vyčerpané válkou a poválečnou situací, nedostatečně zásobené a v mnoha ohledech i zoufalé, nemělo zábrany například v rabování obchodů místních živnostníků, proti nimž se hněv nešťastných obracel. Stejně tak nebylo výjimkou, že se neutěšená situace některých dělníků zvrhla v násilný odpor vůči zaměstnavatelům. Marie Komárková však chtěla jít cestou „laskavého pohledu“ a „laskavého slova“.⁴⁰

Obecní výbor po roce 1919 se od předchozího lišil v mnoha ohledech. Především zde byly zastoupeny ženy, jejichž počet v poměru k mužům byl již doložen. Z předchozích zastupitelů můžeme v novém zastupitelstvu vidět například někdejšího poslance říšské rady prof.

38 Více k vývoji Československé strany socialistické např. Jiří MALÍŘ – Pavel MAREK a kol., *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861–2004. 1. díl. Období 1861–1938*, Brno 2005, s. 763–780.

39 SOKA Nymburk, OF Karel Komárek, *Sešit První volby do obcí po převratu*, proz. č. kart. 4, s. 5.

40 Tamtéž.

Jana Vladimíra Hráského, advokáta Milana Zadinu, berního správce Františka Konečného a majitele pily a bývalého okresního starostu Vojtěcha Kerharta za národní demokraty, advokáta Jana Kvíčalu za lidovce či z náhradníků rolníka Čeňka Baštu jako jediného zastupitele za agrárníky. Zastoupení podle sociálních tříd by se dalo rozdělit do tří zhruba stejně početných skupin. První byli zástupci dělnictva, dále vyšší střední třída (učitelé, úředníci etc.) a nakonec vyšší třída (podnikatelé, advokáti). Z celkového počtu 36 zastupitelů zastávalo mandát pouze sedm, respektive šest žen.⁴¹ Vedle Marie Komárkové zde byly další dvě ženy, které měly status „choť“ a za tím uvedeno povolání jejího muže, dvě dělnice a dvě učitelky.⁴² Převahu tedy měly ženy samostatně výdělečně činné.

Jednotlivé odbory pak podle zaměstnání a stranické příslušnosti referentů měly následující složení: hostinský Václav Bláha (ČSS) odbor stavební a živnostenský; správce záložny Vojtěch Černý (ČSS) odbor finanční; choť odborného učitele Marie Komárková (ČSS) odbor sociální péče (zahrnující chudinství a otázku bytovou);⁴³ truhlář Josef Říha (ČSS) odbor okrašlovací a hřbitovní; úředník Jan Hanilec (ČSDSD) odbor elektrářenský; strojmistr Bohumil Malovec (ČSDSD) odbor zásobovací; výpravčí Josef Ježek (ČSDSD) odbor lesní a luční; zedník Jan Ježek (ČSDSD) odbor hospodářský; profesor Jan Vladimír Hráský (ČsND) odbor vodářenský; učitel Robert Kratochvíl (ČsND) odbor vzdělávací; advokát Jan Kvíčala (ČSL) odbor bezpečnostní.⁴⁴ Při pohledu na soupis jednotlivých zástupců je alespoň u části z nich vidět zjevná snaha o profesní příslušnost referenta ke konkrétnímu odboru. Ty se pak skládaly z osmi členů (šest členů socialistického bloku, dva národní demokracie), kromě odboru finančního a stavebního, ve kterém bylo členů 12 (devět členů socialistického bloku, tři národní demokracie).⁴⁵

41 Po volbách, *Poděbradské noviny*, č. 25, 1919, s. 1. Srov. zápis z 10. října, 1919, SOKA Nymburk, Archiv města Poděbrady; i. č. 116, Protokoly obecního výboru 1912–1922, č. kn. 89, s. 320.

42 Po volbách, *Poděbradské noviny*, č. 25, 1919, s. 1.

43 Dále jen odbor sociální péče.

44 Protokoly městské rady 1917–1922, 10. červenec 1919, č. kn. 103, s. 174.

45 Tamtéž.

Ačkoliv o rozdělení sil v obecním výboru a funkcích, které se k dané instituci váží, rozhodly legitimní volby, předávání moci nebylo úplně automatické. Předmětem sporu se stala akciová společnost Uhlíčitě lázně a zřídla v Poděbradech, která vznikla na přelomu let 1918/1919 a obec Poděbrady byla jedním z jejích akcionářů. Obecní výbor volil dva členy do správní rady společnosti a jednoho člena do rady dozorčí.⁴⁶ Jedním ze členů správní rady zvoleným za obec v předchozím volebním období byl Vojtěch z Obereignerů, který se jako jediný odmítl vzdát své funkce s odůvodněním, že „byl do správní rady lázní zvolen na 3 léta právoplatně; že není nyní členem zastupitelstva prý nerozhoduje“.⁴⁷ S řešením přišel sklář Josef Hamerník, který navrhl, aby zastupitelé Vojtěcha z Obereignerů odvolali. JUDr. Milan Zadina však vysvětloval, že toto řešení není uskutečnitelné, protože podle stanov společnosti by se musel své funkce vzdát. Nové zastupitelstvo však nedbalo protiprávnosti tohoto kroku a bývalého radního z funkce odvolalo.⁴⁸ Vojtěch z Obereignerů si na postup zastupitelů stěžoval u okresní správní komise. Spor se řešil více než půl roku a Vojtěch z Obereignerů byl nucen vzdát se svého členství ve správní radě.⁴⁹ Výsledkem sporu bylo vítězství nového zastupitelstva, jehož členkou byla i referentka odboru sociální péče Marie Komárková.

Odbor sociální péče zahrnoval celou škálu sociálních opatření v problematice chudinské péče, řešení nezaměstnanosti, bytové otázky, péče o obecní sirotky, řešení situace občanů, kteří neměli v dané obci domovské právo a řada dalších. V dané době byla možnost opatření místních samospráv v této oblasti nedostatečná, proto se podobné záležitosti řešily mnohdy ad hoc a vyžadovaly od zastupitelů určitou míru improvizace a vlastní iniciativy. Marie Komárková se sociální otázky v Poděbradech, například nezaměstnanost v obci, snažila řešit osobní aktivitou a snahou dojednat pro část nezaměstnaných práci alespoň „nárazově“, aby jim pomohla ke zlepšení finanční situace.⁵⁰ Viditelná

46 Tamtéž, s. 278.

47 Protokoly obecního výboru 1912–1922, 10. říjen, 1919, č. kn. 89, s. 320.

48 Tamtéž.

49 Protokoly městské rady 1917–1922, 19. únor 1920, č. kn. 103, s. 324.

50 *Sešit První volby do obcí po převratu*, s. 34.

práce představitelů obce působila na občany, respektive voliče lépe, než když se o jejich schůzích mohli dočíst pouze na stránkách místních periodik. Navíc takové jednání vyvolávalo dojem, že obec, reprezentovaná v tomto případě osobou radní Komárkové, reálně řeší problémy svých občanů. Získávala tak pro národní socialisty sympatie potenciálních voličů, které mohli zúročit v následujících volbách a obhájit tak svou pozici. Kromě řešení složité sociální situace navíc získávala důležitý politický kredit.

Před druhými obecními volbami v roce 1923 se Marie Komárková stala důvěrníci místní organizace národních socialistů. Na nadcházející volby se její strana připravovala pečlivěji než ostatní strany, které veřejnou agitaci omezily pouze na předvolební schůze.⁵¹ Reprezentanti národních socialistů vypracovali text s názvem *Pravda o obecním hospodářství v Poděbradech*,⁵² který byl souhrnem všeho důležitého, co se za poslední čtyři roky v poděbradské samosprávě projednávalo a odhlasovalo. K autorství tohoto textu se hlásí sama Marie Komárková.⁵³ Leták je ve skutečnosti podepsán i dalšími členy místní organizace. Původně se jednalo o referát, který Marie Komárková přečetla na veřejné předvolební schůzi. Účelem bylo ukázat důležitou roli národních socialistů při jednotlivých jednáních a intervencích v uplynulém volebním období. Text byl jako leták šířen mezi voličstvem a vyvolal množství negativních reakcí z řad politických oponentů, o čemž lze najít zmínku i v poděbradské kronice.⁵⁴

Ve druhých obecních volbách dosáhli v Poděbradech národní socialisté největšího počtu hlasů. Ačkoliv oproti původním 13 mandátům měli jen 11, sociální demokraté, kteří měli v roce 1919 také 13 mandátů, získali pouze dva. Druhou nejsilnější stranou byla od sociálních demokratů odštěpená Komunistická strana Československa⁵⁵ se sedmi zastupiteli. Národní demokraté získali pět mandátů, což pro ně znamenalo

51 SOKA Nymburk, Archiv města Poděbrady, NAD 196, *Kronika 1921–1925*, s. 94. Dostupné z: <https://ebadatelnasopraha.cz/a/839/1> [12. 3. 2021].

52 OF Karel Komárek, leták *Pravda o obecním hospodářství v Poděbradech*., proz. č. kart. 5.

53 Sešit *První volby do obcí po převratu*, s. 41.

54 *Kronika 1921–1925*, AM Poděbrady, s. 94.

55 Dále jen komunisté.

ztrátu dvou zastupitelů. Stejný počet měla i nová Československá živnostensko-obchodnická strana středostavovská,⁵⁶ čtyři mandáty patřily lidovcům, kteří měli o dva zastupitele více, agrárníci měli v zastupitelstvu dva zástupce oproti původnímu jednomu.⁵⁷ Z přechodního zastupitelstva obhájilo svůj post jen 12 zastupitelů, tedy jedna třetina.⁵⁸

Změn oproti prvním volbám bylo více. V roce 1923 kandidovalo více stran. Místo původních pěti stran se tak druhých voleb účastnilo sedm. Situace na radnici v Poděbradech se značně proměnila i v důsledku celospolečenského dění. Socialistický blok, který na radnici v roce 1919 vytvořili národní socialisté a sociální demokraté, v dalších volbách v Poděbradech neobstál. Výsledek voleb byl fatální zejména pro sociální demokraty. Z druhé nejsilnější místní strany se staly stranou menšinou. Naopak komunisté, kteří se odštěpili od sociálních demokratů, se stali druhou nejsilnější stranou. V čele volební kandidátky komunistů stál bývalý sociálně-demokratický radní Bohumil Malovec, který svou práci v komunální politice obhájil a byl zvolen za novou stranu do obecního zastupitelstva a městské rady i v roce 1923. Společně s ním se prosadil Josef Ježek, který byl také v prvním volebním období za sociální demokracii v městské radě a v průběhu mandátu změnil svou stranickou příslušnost. Zbytek komunistických kandidátů byl v samosprávě nový.⁵⁹ Navzdory antiklerikálním tendencím posílili svou pozici lidovci, z čehož lze usuzovat, že protikatolická agitace měla na poděbradské voličstvo spíše opačný efekt, pokud tedy předpokládáme, že měly tyto procesy faktickou souvislost.

Došlo také ke snížení počtu žen v obecním zastupitelstvu. *Poděbradské noviny* k tomu poznamenaly, že „při předešlých volbách v Poděbradech bylo zvoleno do obecního zastupitelstva 7 žen, tentokrát však jen 3. Patrně se ženy ve veřejné práci neosvědčily“.⁶⁰ Soudě dle příspěvku v *Poděbradských novinách* byla tedy Marie Komárková jedinou ženou z původního zastupitelstva, která se osvědčila a byla opět zvole-

56 Dále jen živnostníci.

57 Nové zastupitelstvo města Poděbrad, *Poděbradské noviny*, č. 38, 1923, s. 3.

58 Kronika 1921–1925, AM Poděbrady, s. 94.

59 Nové zastupitelstvo města Poděbrad, *Poděbradské noviny*, č. 38, 1923, s. 3.

60 Ženské mandáty, *Poděbradské noviny*, č. 38, 1923, s. 5.

na i do obecní rady. Kromě odboru sociální péče, ponechaného Marii Komárkové jako referentce z předchozího období,⁶¹ jí byl přidělen ještě odbor okrašlovací. Do odboru okrašlovacího pak spadala především úprava městské zeleně a obecně udržování veřejných prostor, ve kterých se zdržovali nejen obyvatelé Poděbrad, ale samozřejmě i návštěvníci lázní, na jejichž komfort byl brán ohled především. Jednotlivé odbory byly opět osmičlenné, poměr stran byl však odlišný: tři hlasy měli národní socialisté, dva hlasy komunisté a po jednom hlasu měli národní demokraté, strana živnostníků a strana lidová.

Kromě jednotlivých odborů volila obec své zástupce do příslušných korporací. Delegátem obce do ústředního komitétu dráhy českého severovýchodu byla navržena Marie Komárková.⁶² Proti tomu však vystoupil agrárník Josef Pacák, který prohlásil, že „nepokládá kandidaturu radní Komárkové do komitétu dráhy za místnou a doporučuje pro funkci tu jako odborníka Kerharta Antonína“.⁶³ Hlavním problémem však podle Marie nebyla její nedostatečná odbornost, ale to, že je žena a do komitétu pro výstavbu železniční dráhy nepatří.⁶⁴ Bylo tedy rozhodnuto, že budou zvoleni dva zástupci místo jednoho. Prvním byl Antonín Kerhart a na třetí pokus byla nakonec druhým delegátem počtem 22 hlasů z 36 možných zvolena Marie Komárková. Více než jedné třetině zastupitelů v této pozici nevyhovovala. Pokud se zaměříme na čistě pragmatickou stránku problému, můžeme konstatovat, že Marii Komárkové chybělo v tomto směru odborné vzdělání. Jak však ukazuje předchozí složení komitétu, míra odbornosti nehrála ve volbě delegátů až tak významnou roli, uvážíme-li, že jejím předchůdcem ve funkci byl uzenář František Kulich.

Druhé volební období znamenalo pro Marii Komárkovou vrchol kariéry v samosprávě. Vzhledem k tomu, že byla čelní představitelkou strany, která vyhrála v Poděbradech volby, existovala možnost, že se

61 SOKa Nymburk, Archiv města Poděbrady; i. č. 117, Protokoly městského zastupitelstva 1922–1936, č. kn. 90, s. 91.

62 SOKa Nymburk, Archiv města Poděbrady; i. č. 131, Protokoly městské rady 1922–1926, č. kn. 104, 5. říjen 1923, č. kn. 104, s. 218.

63 Protokoly městského zastupitelstva 1922–1936, 11. říjen 1923, č. kn. 90, s. 92.

64 Sešit *První volby do obcí po převratu*, s. 44.

také stane starostkou města. K této eventualitě si poznamenala: „V organizačním výboru, když jsme měli o tom jednat, vystoupil br. Zrna, vážný člověk a pravil, že činí návrh, abych já byla starostou, že si to nejvíce zasloužím, jak u obce tak v organizaci. Já na ně zůstala koukat a povídám, to jste nějak už si přiváhli páni bratři. Za jedno, nikdy jsem o tom ani neuvažovala, vždy jsem měla na mysli jen abychom to vyhráli, nemám navrhopvat, ale jako důvěrník strany, Vám dávám na uvážení, abychom br. Kocha zase volili starostou.“⁶⁵ Svůj nezájem o funkci starostky odůvodňuje ve vzpomínkách slovy: „Neměla jsem opravdu ani na senátorskou funkci chuť, neb když Klofáč o tom se zmínil a já se to dozvěděla, ihned jsem mu psala, že pro takovou funkci nemám chuť se rodiny ještě více vzdalovat.“⁶⁶ V této souvislosti připomeňme dědečka Marie Komárkové, který byl dlouholetým členem loučeňské samosprávy, ale nikdy údajně neusiloval o místo starosty.⁶⁷ Neochota přijmout takto zodpovědnou pozici se projevila i v jejím případě.⁶⁸

Více než půl roku po svém druhém zvolení si Marie Komárková začala dělat poznámky z jednání všech institucí, jichž byla členkou, a jsou tedy nejautentičtějšími texty. Ke svému rozhodnutí uvádí: „Jest zapotřebí jisté komické nebo vážné věci si poznamenat ze schůzí a.t.d. Jsou to jen momenty, které mohou někdy býti dobré.“⁶⁹ Více svůj záměr nevysvětluje. Účel poznámek mohl být vzhledem k množství povinností, které měla, zcela praktický. Poznamenávala si vše, co se na schůzích projednávalo, aby předešla riziku opomenutí něčeho důležitého. Můžeme usuzovat, že psaní využívala také k ventilování svých frustrací, které z jednotlivých jednání mnohdy mívala. Komárková se během druhého volebního období dostávala často do konfliktu s představiteli jiných stran, institucí, a dokonce i se straníky. Všechny tyto momenty jsou v textech zachyceny tak, jak je sama vnímala a jak na ni působily. Ačko-

65 Tamtéž, s. 43.

66 Sešit *První volby do obcí po převratu*, s. 44.

67 Paměti Marie Komárkové, s. 13.

68 Téma žen-starostek zatím nebylo zpracováno, nelze tedy s určitostí tvrdit, o jak rozsáhlý fenomén se jednalo. Zdá se však, i s ohledem na většinově mužské složení obecních zastupitelstev (což můžeme doložit i na příkladu Poděbrad), že v rámci obecní samosprávy nebyly ženy zpravidla voleny do vedoucích pozic.

69 OF Karel Komárek, Sešit – *Jest zapotřebí...*, proz. č. kart. 4, [nečíslováno], 1920.

liv se nutně nemuselo jednat o zásadní spory, z pramenů vyplývá, že ji podobné situace tížily. Touto perspektivou je třeba nazírat události, které hodnotí zpětně v později vzniklých textech.

„Naše doba a její duch.“⁷⁰

Když Marie Komárková vzpomínala na počátky svého působení v samosprávě a ve veřejném prostoru, nevyhnula se kritice některých poválečných nálad. Jedním z momentů bylo například vyrovnávání se s minulostí, které v symbolické rovině představovalo odstraňování obrazů Habsburků či dalších znaků s nimi spojených z veřejného prostoru.⁷¹ Hlavní vlnu těchto „obrazoboreckých“ nálad lze sledovat především v prvních měsících po převratu, ale v případě Poděbrad se s jejich přítomností setkáváme více než půl roku po vzniku republiky. Tak například na první řádné schůzi nového zastupitelstva navrhnul učitel a člen národních demokratů Robert Kratochvíl, aby byly odstraněny obrazy Habsburků z úředních místností.⁷² O tom rozhodli radní již v dřívějších schůzích a navrhli uložení obrazů do místního muzea, ale pro nedostatek místa visely obrazy i nadále na stěnách úředních místností.⁷³ Malý obraz Františka Josefa I. visící na poděbradském probošství se stal předmětem sporu mezi proboštem a členem bytové komise socialistou Josefem Hamerníkem. Obraz musel být okamžitě po svém objevení odnesen.⁷⁴ Odstraňování obrazů s vyobrazením příslušníků vládnoucí dynastie, respektive ničení soch a pomníků, které připomínaly monarchii, představovalo určitý celospolečenský rituál.⁷⁵

70 OF Karel Komárek, Početník, Šk. rok 1928/1929, *Naše doba a její duch.*, kart. Proz. č. 6. [Autor textu není uveden].

71 Viz Nancy M. WINGFIELD, *Flag Wars and Stone Saints: How the Bohemian Lands Became Czech*, Cambridge 2007.

72 Protokoly městské rady 1917–1922, 10. červenec 1919, č. kn. 103, s. 176.

73 Tamtéž.

74 Sešit *První volby do obcí po převratu*, s. 30.

75 K této problematice především viz Zdeněk HOJDA – Jiří POKORNÝ, *Pomníky a zapomínky*, Praha 1996.

Ve svých poznámkách Marie Komárková tematizuje další dobový fenomén, který se pojí s počátky nového státu, a sice odvracení se od katolické církve a vstup do nově vzniklé Církve československé. V případě Marie Komárkové a jejího manžela můžeme sledovat, že rozhodnutí „odpadnout“ od církve nemuselo být vždy motivováno vlastním přesvědčením. S odstupem času se poznámka v matrice „odpadl/odpadla od víry“ může jevit spíše jako formalita doplněná k zápisu o narození dítěte důsledným farářem. V době, kdy pro část obyvatelstva, obzvláště venkovského, představovala víra důležitou součást každodenního života a farář byl stále ještě společensky uznávanou osobou, nemuselo být takové rozhodnutí pro jedince jednoduché. Navíc Marie Komárková získala vzdělání v církevní instituci a v mládí dokonce věnovala vlastnoručně vyšívaný koberec loučenskému kostelu,⁷⁶ což lze vnímat jako demonstraci jejího vztahu k církvi jako k instituci. Tlak členů místní organizace národních socialistů dopadl na ni a jejího muže, který dle vzpomínek přišel jako první s návrhem na vystoupení z katolické církve s odůvodněním: „oni by nás uštípali“.⁷⁷ Oba z katolické církve vystoupili v říjnu roku 1921 a následně vstoupili do Církve československé. Tento krok byl spíše pragmatickým rozhodnutím, aby na ně nebyl vyvíjen tlak ze strany členů místní organizace národních socialistů. Nezáleželo na tom, zda se s hodnotami nové církve ztotožňují. Důležitá byla veřejná demonstrace vlastní příslušnosti k místní organizaci schválené církvi, buď Českobratrské církvi evangelické, nebo Církvi československé. Pro určitou část obyvatelstva, ke kterému lze zařadit i manžele Komárkovy, proběhla tato změna zjevně spíše na symbolické rovině, vnitřně se jejich víra nezměnila. Poté co v Poděbradech přesídlila Církev československá do bývalého evangelického kostela, přestali jej manželé Komárkovi navštěvovat.⁷⁸ Zdá se, že pro Marii Komárkovou byla důležitější vlastní víra, protože poté, co přestali s manželem chodit do kostela, jí

76 SOkA Nymburk, Farní úřad Loučeň, Farní kronika 1882–1900, proz. č. knihy 2, rok 1898. K tomuto kroku se rozhodla poté, co se uzdravila po delší nemoci, srov. *Paměti Marie Komárkové*, s. 78.

77 *Sešit První volby do obcí po převratu*, s. 10.

78 *Sešit První volby do obcí po převratu*, s. 10.

stačilo, že se pomodlila z „Třebízského modliteb“.⁷⁹ Pokud se ale někdo rozhodl setrvat ve svém přesvědčení, vystavoval se v Poděbradech nebezpečí především verbálních útoků. Ukazuje se tedy, že katolictví se v novém společenském uspořádání mohlo stát terčem útoků a nástrojem případné diskreditace.

Ze srovnání obou volebních období dle protokolů vyplývá, že ve druhém volebním období byla radní Komárková na jednáních obecního zastupitelstva a městské rady aktivnější. Důvodem byla zejména rozrůstající se agenda v důsledku kumulace funkcí, které po druhých obecních volbách zastávala. Její aktivitu však mohly ovlivnit také zkušenosti získané během prvních let v samosprávě a po vyhraných volbách se mohla cítit sebevědoměji. Toto se odráželo i v jejím neskrývaném zájmu o problematiku, která se jí bezprostředně netýkala, respektive nespadala pod její odbory. V konfrontaci s nově zvolenými zastupiteli a radními se pak mohla cítit sebejistě a někdy i neadekvátně reagovat. Působení Marie Komárkové v samosprávě a ve správní radě lázeňské společnosti nebylo bezproblémové. Zatímco v prvním volebním období byly konflikty spíše výjimkou, po druhých volbách svým jednáním mnohdy sama vybízela k určité konfrontaci, protože měla tendenci zasahovat jednotlivým referentům do jim svěřených odborů.

Větší míra aktivit, smysl pro zodpovědnost a zřejmě i více sebedůvěry se začaly totiž v případě Marie Komárkové projevovat v interakcích s ostatními členy samosprávy a dalších institucí, jichž byla členkou. Útok, který vedl ke konci kariéry komunální političky, však přišel z řad vlastní strany. Záminka byla zdánlivě banální a lze za ní tušit složitější vztahové vazby a konkurenční boj v rámci místní organizace národních socialistů. Bezprostřední událostí byla dle vzpomínek Karla Komárka návštěva manželky senátora za národní socialisty Antonína Šolce v Poděbradech v květnu roku 1926, o níž Marie Komárková informovala své spolustraníky. Za několik dní přijel do Poděbrad i senátor Šolc osobně a zúčastnil se schůze místního organizačního výboru ČSS, na které mu spolustraníci Marie Komárkové údajně sdělili, o čem byli informováni, včetně jména informátorky. Senátor Šolc v reakci na to řekl o Marii Ko-

79 Tamtéž.

márkové na schůzi, že „klepařila“,“⁸⁰ načež se zvedla, „řekla, že jim to skládá [rezignovala na post důvěrníka místní organizace – pozn. VK] a šla“.⁸¹

Tato událost odstartovala několikaměsíční kauzu provázející odchod Marie Komárkové. Ta byla navíc umocněna mediální „přestřelkou“ v místních *Poděbradských novinách*. Přítěžující okolností, která měla poškodit pověst radní Komárkové v očích veřejnosti, byla také událost z roku 1923. Jeden ze členů této strany, Václav Bláha, byl donucen vystoupit z místní organizace v důsledku nepravdivého udání, které informovalo výkonný výbor Československé strany socialistické o jeho záměru stát se členem Československé živnostensko-obchodnické strany středostavovské. Písemně tuto informaci zaslala ústřednímu výkonnému výboru jako tehdejší důvěrnice místní organizace Marie Komárková. Symptomatické je, že sám „poškozený“ Václav Bláha se v roce 1926 vymezil vůči článkům, které vinily radní Komárkovou z jeho odchodu z místní organizace a zastal se jí s argumentem, že nejednala z vlastní iniciativy.⁸² Společenský kredit radní tým však mohl v rámci poděbradské společnosti klesnout.

O jejím definitivním vyloučení ze strany rozhodl nakonec župní výbor až v dubnu roku 1927. Oficiálně jej odůvodnil hrubým porušením organizační kázně s tím, že jako důvěrnice strany navrhovala při rozhodování o delegátech do lázeňské rady zastupitelstvu jména, k čemuž nebyla zmocněna organizačním výborem, dále nepravdivě informovala ústřední výbor strany o rozvratu v místní organizaci, a nakonec za uveřejnění článku⁸³ „v nepřátelských straně“⁸⁴ *Poděbradských novinách*. Zpráva o jejím odchodu se objevila i v jednom z dobově nejvýznamnějších periodik *Národních listech* (respektive *Večerníku – Národ*), kde je aktérka charakterizována jako „dosud nejvýznamnější a nejhorlivější členka strany, těšící se značné oblibě. Straně nár. soc. vykonala služby

80 OF Karel Komárek, Poznámky Karla Komárka z roku 1926, kart. proz. č. 5.

81 Tamtéž.

82 Václav BLÁHA, Nemohu mlčet!, *Poděbradské noviny*, č. 5, 1927, s. 1.

83 Marie KOMÁRKOVÁ, (Zasláno.) K vysvětlení, *Poděbradské noviny*, č. 47, 1926, s. 6.

84 OF Karel Komárek, Dopis Výkonného výboru IV. župy čsl. strany soc. se sídlem v Ml. Boleslavi z 20. dubna 1927, č. j. 774, kart. proz. č. 5.

veliké, dostalo se jí však promálo [chyba v originále – pozn. VK] vděku“.⁸⁵

Druhé volební období v samosprávě bylo pro radní Komárkovou poznamenáno vzrůstajícím počtem konfliktů s některými zástupci obce, především z komunistické strany. Ačkoliv měla i nadále na starosti důležitý odbor sociální péče, a navíc agendu odboru okrašlovacího, v poznámkách věnovala většinu pozornosti záležitostem týkajícím se situace ve správní radě lázeňské společnosti. Na rozdíl od prvního období v samosprávě měla po roce 1923 nepoměrně více závazků, kromě agendy spojené s jednotlivými odbory byla členkou ústředního komitétu dráhy českého severovýchodu, delegátkou obce ve správní radě lázeňské společnosti a také členkou místní školní rady.

V důsledku stranických rozepří byla tak Marie Komárková ještě před dalšími obecními volbami v roce 1926 donucena vzdát se všech funkcí, které v rámci obecní samosprávy zastávala, a byla dokonce zbavena členství ve straně. Po odchodu ze samosprávy trpěla psychickými problémy a její zdravotní stav zhoršovala i diagnostikovaná tuberkulóza.⁸⁶ Zemřela necelých deset let po dramatickém ukončení své politické kariéry v listopadu roku 1936. V povědomí místních však zůstala díky svým aktivitám nejen v odboru sociální péče.

Závěr

Svým životem Marie Komárková nezapadá do vzorce emancipujících se žen, které se svou činností ve veřejném prostoru snažily překročit konvencemi vymezené pole působnosti. Vzhledem k okolnostem jejího vzdělávání a zapojení do pracovního procesu lze s určitou mírou nadšázky říci, že byla emancipována proti své vůli. Získané vzdělání a zkušenosti s úřednickou prací dokázala zúročit po zvolení do zastupitelské funkce a projevila se jako flexibilní, schopná a iniciativní žena. Za pozornost stojí i fakt, že se stala první ženou, která byla v Poděbradech

85 Rozpory ve straně nár. soc. v Lázních Poděbradech, *Národní listy*, *Večerník – Národ* 66, č. 331, s. 2.

86 OF Karel Komárek, Lékařská zpráva 24. 10. 1936, MUDr. S. Basar, kart. proz. č. 6.

zvolena do městské rady. O jejích schopnostech leccos vypovídá i to, že zastávala čelní postavení v místní organizaci národních socialistů a dokázala je dovést k vítězství v obecních volbách v Poděbradech v roce 1923.

Ženy, které se v roce 1919 rozhodly aktivně podílet na moci, byť na komunální úrovni, pocházely z různých ekonomických, kulturních nebo národnostních prostředí. Měly však jedno společné. Ani jedna z nich neměla předchozí zkušenost se zastáváním jakékoli politické funkce a musely se postupně učit, jak se v této nově přístupné oblasti veřejného života uplatnit. Na příkladu Marie Komárkové je možné doložit, že v některých případech mohly ženské zastupitelky čelit kritice ze strany mužů, kteří je vnímali jako nedostatečně odborně vzdělané. V tomto směru byly však ženy fakticky znevýhodněny, protože v předchozím období bylo dívčí vzdělávání nedostatečné a na vysokoškolské úrovni téměř nepřístupné. Ukázalo se, že zrovnoprávnění žen ve všech oblastech života nebylo přiznáním volebního práva zdaleka u konce.

Ačkoliv působení v obecním zastupitelstvu a městské radě skončilo pro Marii Komárkovou nucenou rezignací na všechny posty, které v rámci obce zastávala, nelze jej jednoznačně prezentovat jako neúspěch či dokonce osobní selhání. V kontextu výstupní pozice, z níž do veřejného života vykročila, a také velmi krátkého časového horizontu, během kterého se dokázala prosadit v hierarchii místní organizace, lze její aktivity v rámci komunální politiky vnímat jako úspěšné. Dnes vystupuje již jako svědkyně doby, jejíž jméno bylo dávno zapomenuto. Díky obsáhlým písemným záznamům si můžeme připomenout nejen její život, osobní prožitky či v některých případech snad i emoce, ale také můžeme touto perspektivou sledovat životy obyčejných neznámých lidí, dění v malém městě na počátku 20. let 20. století, a získat tak plastičtější obraz života v této době. Marie Komárková pak může přiblížit i život těch žen, které neměly potřebu či možnost své zkušenosti písemně zaznamenat.

Self-government from the Perspective of Unprivileged? Involvement of Women in Local Politics after 1918 on Example of Poděbrady Councillor Marie Komárková

SUMMARY

The study presents the transformation of self-government after 1918 in the first Czechoslovak Republic on the example of Poděbrady. The transformation of municipal councils occurred as a result of the extension of suffrage in municipal self-government, which for the first time enabled women to participate in political power. The time period is defined by two mandates, when Marie Komárková was a part of the municipal council and the city council. The study is based mainly on her ego-documents. Memoirs and notes of Marie Komárková are crucial to the whole study, but the process of transformation in the whole society is also reminded.

The introductory part of the study deals with the life of Marie Komárková before 1918. It presents her family background and education, which she received in a German-language monastic Institute of the Blessed Virgin Mary. Furthermore, her involvement in the labour process. The decisive factor was the family, which had been involved in postal services for several generations, so its employment was determined by the family business – postal service. The chapter ends with the First World War, which Marie Komárková spent as a housewife.

The following two parts deal with extending municipal suffrage and the transformation of self-government resulting from it. The second chapter presents the views of Czech political parties presented in their affiliated political press. The third chapter shows the transformation of self-government on the example of the developing spa town of Poděbrady. Marie Komárková, who headed the social care department of the city council, was already a member of the local government at that time. In this case, women who had a new opportunity to participate in

political power were in the minority in the Poděbrady self-government. Although, in her notes she mentions the Poděbrady self-government and society, similar tendencies can be observed throughout Czechoslovakia. The final part observes the events, such as removing symbols associated with the past or leaving the Catholic Church, from the perspective of Marie Komárková.

Emancipácia žien v západoukrajinských regiónoch na začiatku dvadsiateho storočia: spoločenský a jazykový aspekt¹

ABSTRACT

Emancipation of Women in the Regions of Western Ukraine in the Early Twentieth Century: Social and Linguistic Aspect

This paper presents an outline of development of the emancipation movement in the territory of present-day Ukraine from the last third of the nineteenth century to the end of the 1930s (when the Sovietization of Ukraine culminates), the development of women's self-awareness, and the increasing presence of women in Ukrainian public life – and its influence on dissemination of women's official and managerial names in Ukrainian press releases. It focuses mainly on the research of feminist ideas and the nature of their spreading in various regions of western Ukraine in the 1920s and 1930s which, in this period, were part of different state arrangements (Poland, Romania, Czechoslovakia) compared to the Soviet Ukraine; the role of women's organizations in shaping women's public awareness and public opinion of a woman as a full-fledged active person, and the role of periodicals in this process. Explored are the changes in the position of women in western Ukraine, reflection on the processes of feminization of society in the dynamics of the female lexicon at the beginning of the twentieth century. The problems of women's emancipation in Ukrainian society are observed against the background of intensifying feminization processes in the West Ukrainian version of the Ukrainian language in the 1920s-1930s. The research material consisted of the texts of the West Ukrainian press releases from the 1920s and 1930s. The material used for illustration testifies to the spheres and facts of functioning of the then established, as well as newly created language designations of the female person, especially the official and managerial names in the language of West Ukrainian periodicals.

Keywords: Women's Emancipation; Feminism; Periodicals; Women's Movement; Regions of Western Ukraine; Feminism; Official and Managerial Names

1 Zpracování a vydání publikace bylo umožněno díky účelové podpoře na specifický vysokoškolský výzkum udělené Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy ČR Univerzitě Palackého v Olomouci (IGA_FF_2021_009).

Úvod

V kontexte budovania samostatného ukrajinského štátu sa problém feminizácie ženského lexikónu stal jednou z popredných tém a to nielen v lingvistike. Dnes sa feminatíva² aktívne objavujú vo všetkých sférach spoločenskej činnosti, do ktorých sú ženy zapojené, keďže sféra ich pôsobenia vo verejnom a politickom živote spoločnosti sa neustále rozširuje. Systém ženských názvov osôb sa mimoriadne aktívne obnovuje a dopĺňa sa o nové a aktualizované pomenovania, pretože donedávna prítomnosť a používanie mnohých feminatív utvorených prechýľovaním bolo obmedzené slovtvornou a štylistickou normou, podľa ktorej veľká časť pomenovaní ženy ako sociálne aktívnej osoby, najmä vo vedeckom a úradnom štýle, bola používaná vo forme mužského rodu (професор [profesor], інженер [inženieer], академік [akademik], теоретик [teoretik] atď.). Nové jazykové označenia ženskej osoby sú aktívne najmä v tlačенých a elektronických médiách, v modernej beletrii a umeleckej literatúre. Medzi dnešnými feminatívami sú inovácie, ktoré sa objavili v rozpore s nedávno ustanovenou normou, ale aj aktualizované jednotky zo západoukrajinskej verzie spisovného jazyka, ktorá v 20.–30. rokoch 20. storočia koexistovala s východnou verziou a do značnej miery sa zachovala v jazyku západoukrajinskej diaspóry, ktorá je dnes časťou spoločnosti vnímaná ako vzor a do istej miery idealizovaná. Dnes je feminizácia ženského lexikónu predmetom mnohých lingvistických výskumov (A. Arkhanhelska, O. Taranenko, M. Brus, J. Puzyrenko, O. Ponomariv, M. Fedurko atď.) zameraných najmä na zistenie a aktualizáciu pôvodne ukrajinských jazykových pomenovaní ženy, ktoré boli zámerne vylúčené z aktívneho používania počas sovietskej éry.

Jedným zo spôsobov, ako nájsť odpoveď na otázku aplikovania feminatív v ukrajinskej jazykovej tradícii, je zamerať sa na obdobie 20.–

2 Pod pojmom feminatívum rozumieme všetky pomenovania ženského rodu na označenie osoby: názvy na označenie rodinných a príbuzenských vzťahov, ženské antroponymá, ženský variant obyvateľa, činiteľa a vykonávateľa deja, pomenovania žien podľa určitých vlastností či charakterizačných príznakov (sociálne či spoločenské postavenie, choroba, zovňajšok, správanie sa), podľa príslušnosti k niečomu a iné.

30. rokov 20. storočia, na „éru ukrajinizácie“, na Rozstrielané obrodenie, obdobie formovania ukrajinskej spisovnej jazykovej normy, po ktorom nasledovali masové stalinské represie proti ukrajinskej elite. Navyše v tomto čase bolo územie súčasnej Ukrajiny rozdelené medzi štyri štáty – ZSSR, Poľsko, Rumunsko a Československo.³

Pri štúdiu fungovania ženských pomenovaní osôb v tlačových vydaniach⁴ je potrebné brať do úvahy lingvistické aj extralingvistické faktory, ktoré ovplyvňovali formovanie ženského lexikónu načrtnutého obdobia. Je známe, že jazyk vždy reaguje na potreby spoločnosti. Takže lexikálne jednotky na označovanie ženy ako spoločensky aktívnej osoby mohli vzniknúť, až keď sa žena, prekonávajúc vymedzené a patriarchálnou spoločnosťou definované „hranice“ svojich činností, začala aktívne podieľať na spoločenských procesoch: získala právo na vzdelanie, právo zaoberať sa vedou, politikou, právo na účasť v rôznych profesiách a povolaniach. A ženy si dokázali všetky tieto práva vydobyť zjednotením v ženských organizáciách, propagáciou myšlienok feminizmu, a osvedčili sa ako plnohodnotné členky spoločnosti.

Článok je snahou o náčrt problematiky vývoja feministických myšlienok a povahy ich šírenia v rôznych častiach Ukrajiny, o popis významu ženských organizácií a nimi vydávaných publikácií pri formovaní verejného povedomia žien a verejnej mienky o žene ako plnohodnotnej

3 Po prvej svetovej vojne, rozpade Rakúsko-Uhorska, nastalo nové delenie ukrajinských území. Volyň a Halič sa stali súčasťou Poľska, Rumunsko obsadilo rakúsko-uhorskú provinciu Bukovinu a časť ukrajinských území Besarábie. Zakarpatská Ukrajina bola pričlenená k Československu. Na ostatnom území vznikla sovietska Ukrajina.

4 Predmetom analýzy sa stali nasledujúce periodiká: *Жіноча воля*, Коломия 1934 [*Žinoča voľa*, Kolomyja 1934]; *Жіноча доля*, Коломия 1939 [*Žinoča doľa*, Kolomyja 1939]; *Карпатська правда*, Ужгород 1930 [*Karpats'ka pravda*, Užhorod 1930]; *Народня сила*, Ужгород 1938 [*Narodňa syla*, Užhorod 1938]; *Наука*, Ужгород 1920 [*Nauka*, Užhorod 1920]; *Недѣля*, Ужгород 1937 [*Nedila*, Užhorod 1937]; *Нова хата*, Львів 1938 [*Nova chata*, Lviv 1938]; *Працююча молодь*, Ужгород 1929 [*Prac'ujuča toľod*, Užhorod 1929]; *Русинь*, Ужгород 1923 [*Rusyn*, Užhorod 1923]; *Руська нива*, Ужгород 1922 [*Rus'ka nyva*, Užhorod 1922]; *Самостійна думка української матері*, Чернівці 1931 [*Samostijna dumka ukrajins'koji materi*, Černivci 1931]; *Українська думка*, Львів 1920 [*Ukrajins'ka dumka*, Lviv 1920]; *Українське слово*, Ужгород 1936 [*Ukrajins'ke slovo*, Užhorod 1936]; *Час*, Чернівці 1929 [*Čas*, Černivci 1929].

aktívnej osobe. Uvažuje sa o sociálnych podmienkach šírenia a rozvoja feminizmu, zmenách v postavení žien na západnej Ukrajine, o reflexii týchto procesov v dynamike ženského lexikónu zo začiatku dvadsiateho storočia.

Ako je známe, v západnej Európe sa hnutie, ktoré spojilo úsilie žien o dosiahnutie rovnakého postavenia ako majú muži, začalo rodiť v druhej polovici 19. storočia. Bolo to hnutie za politickú, sociálnu a profesionálnu rovnosť žien a mužov, ktoré kombinovalo množstvo spoločenských hnutí, pod vedením, z iniciatívy a za účasti pokrokových žien. Toto hnutie bolo zároveň impulzom pre vznik prvých ženských organizácií na ukrajinských územiach.

Na začiatku boli ženské hnutia dosť homogénne a nie vždy organizačne nezávislé: ženy sa združovali hlavne kvôli spoločným vzdelávacím, literárnym a charitatívnym aktivitám: Товариство допомоги вищій жіночій освіті (Spoločnosť na podporu vysokoškolského vzdelávania žien) (Charkiv, 1880); Вищі жіночі курси (Vyššie ženské školy) (Kyjev, 1878; Charkiv, 1880); Перший український жіночий гурток (Prvý ukrajinský ženský krúžok) (Kyjev, 1884) atď.

Prvou ženskou organizáciou na západnej Ukrajine bolo Товариство руських жінок (Spoločnosť ruských žien),⁵ založené z iniciatívy N. Kobrynskej v roku 1884 v Stanislave (dnes Ivano-Frankivsk). V roku 1887 N. Kobrynská a Olena Pčilka pripravili a vydali na vlastné náklady almanach *Перший вінок* (*Prvý veniec*), ktorý sa do ukrajinských dejín zapísal ako prvá ženská zbierka. Na tvorbe almanachu sa podieľali najvýznamnejšie predstaviteľky ženskej inteligencie z oboch častí Ukrajiny (podrakúskej a podruskej): Lesia Ukrajinka, Dniprova Čajka, Ludmyla Starycká, Uľana Kravčenko, Anna Pavlyk, Hanna Barvinok, Olha Franko a ďalšie. Práve vydaním tohto almanachu a prvých ročníkov *Жіночої долі* (*Ženského osudu*) (1893, 1895, 1896) N. Kobrynská významne pris-

5 V priebehu 19. storočia pre väčšinu ukrajinských kultúrnych činiteľov je príznačné súčasné používanie pojmov Rus', Ukrajina, rus'ký, Ukrajinský, Rus'ki, Ukrajinci atď. Termín rus'ký sa koncom 19. – začiatkom 20. storočia používal v zmysle „ruský“, a iba v Haliči a Bukovine znamenal „ukrajinský“: Борис ГРИНЧЕНКО (упор.), *Словарь української мови* IV, Київ 1958, с. 89. [Borys HRINČENKO (upor.), *Slovar' ukrajins'koji movy* IV, Kyjiv 1958, s. 89.].

pela k začiatku vývoja ženskej tlače v Haliči. Tieto vydania načrtli škálu ženských problémov, pripravili čitateľov na ich uvedenie si – a čo je najdôležitejšie – ukázali verejnosti vysokú úroveň prvých zbierok ženského umenia, zozbieraných, upravených a vydaných ženami.⁶

V západných častiach modernej Ukrajiny, hlavne vo Ľvive a Černivciach, vznikajú Клуби русинок (Kluby Rusínok) (Ľviv, 1893; Černivci, 1906); Жіноча громада (Ženské spoločenstvo) (Ľviv, 1906); Кружок українських дівчат (Ukrajinský dievčenský krúžok) (Ľviv, Černivci, 1908). Po skončení prvej svetovej vojny však myšlienky a podstata boja za práva žien vo sfére ich profesionálnej činnosti, účasti na spoločenskom a politickom živote krajiny nadobudli v západnej a východnej časti Ukrajiny trochu odlišný charakter.

Rodové zmeny, ku ktorým došlo v cárskom Rusku na začiatku prvej svetovej vojny, viedli k určitým legislatívnym zmenám. V roku 1915 bol teda zrušený zákaz vykonávania určitých zamestnaní ženami. Na sovietskej Ukrajine vedenie ženského hnutia úplne prevzala komunistická strana. Pod tlakom predrevolučnej feministickej vlny bola sovietska vláda prinútená niečo ponúknuť týmto feministickým myšlienkam a výzvam, preto bolo hnutie za rodovú rovnosť fakticky nahradené „svojimi“ organizáciami. V roku 1919 sa rozhodnutím Ústredného výboru na sovietskej Ukrajine začali zakladať ženské oddelenia, ktoré pri svojej činnosti viedli predovšetkým komunistickú agitáciu medzi ženami, bojovali proti negramotnosti a len občas sa starali o určité „ženské záležitosti“. Pretože komunistické vedenie pri svojich aktivitách budovania moci využívalo princíp kvót, mali ženy v USSR vždy určitý počet kresiel v miestnych a ústredných zastupiteľských orgánoch moci. S vyhlásením zamerania sa na industrializáciu a kolektivizáciu v 20. rokoch 20. storočia dochádza k výraznému oživeniu stranického záujmu o ženskú problematiku. Ženy sú nabádané, aby sa aktívne zapájali do výrobných

6 Марія СТУХЛЯК, Українські періодичні видання для жінок в Галичині (др. пол. XIX – початок XX ст.), in: *Матеріали XII наукової конференції ТДТУ ім. Ів. Пулюя 14–15 травня 2008 року*, Тернопіль 2008, с. 359. [Marija STUCHLAK, *Ukrajins'ki periodyčni vydann'a dla žinok v Halyčyni* (dr. pol. XIX – počatok XX st.), in: *Materialy XII naukovej konferenciji TDTU im. Iv. Puľuja 14–15 travňa 2008 roku*, Ternopil 2008, s. 359.].

a poľnohospodárskych družstiev, objavujú sa ženy baníčky, traktoristky apod. Za sovietskych čias mohli ženy zastávať rôzne profesie, ktoré sa predtým považovali za čisto mužské. V úradných dokumentoch deklarujúcich práva občanov sa objavilo znenie „без різниці в статі“ („bez ohľadu na pohlavie“).⁷ Ale takéto inovácie často nefungovali v prospech samotnej ženy. Práva žien sa často zmenili na povinnosti a boli podriadené výlučne záujmom komunistickej strany bez toho, aby mala žena na výber. Napríklad v roku 1921 strana stanovila „основну регіональну мету на Київщині“ („hlavný regionálny cieľ v Kyjevskom regióne“), ktorý miestne stranícke strediská museli dosiahnuť „riešením“ ženskej otázky: viac ako 100 000 roľníčok muselo „усвідомити значення цукру для харчування працюючих“ („uvedomiť si dôležitosť cukru pre pracujúcich“) a v kontexte slávneho stachanovského hnutia sa miestne ženy museli presadiť práve v tomto poľnohospodárskom sektore, pretože jeho priorita už bola určená vedením strany.⁸

Takto sa považoval problém rodovej rovnosti na sovietskej Ukrajine za vyriešený. Navyše strana všetkými možnými spôsobmi podporovala túžbu žien podieľať sa na budovaní štátu na základe rovnosti s mužmi, a táto túžba vzbudzovala rešpekt. Stať sa slávnou v ženskom povolání znamenalo mať slávu „druhého stupňa“, pre skutočnú slávu bolo potrebné zvíťaziť nad mužmi v mužskom povolání. Príklad Paše Angelinej, prvej traktoristky na Donbase, majsterky posádky traktora, poslankyne najvyššieho soviету ZSSR je toho preukázateľným dôkazom.⁹

7 Українська Центральна Рада. Документи і матеріали, I, 4. 3. – 9. 12. 1917 р., Київ 1996, с. 413. [Ukrajins'ka Centralna rada. Dokumenty i materialy. I, 4. 3. – 9. 12. 1917, Kyjiv 1996, s. 413.].

8 Марина ВОРОНИНА, Гендерна політика більшовиків на Київщині в першій третині XX ст., in: *Сторінки історії: збірник наукових праць* 28, Київ 2009, с. 101–111. [Maryna VORONINA, Henderna polityka bilšovykiv na Kyjivščyni v peršij tretyni XX st., in: *Storinky istoriji: zbirnyk naukovych prac'* 28, Kyjiv 2009, s. 101–111.].

9 Марина ВОРОНИНА, Жіноче питання в Донбасі та феномен Паші Ангеліної. 1920–30-ті рр., in: *Збірник наукових праць. Харківський національний університет імені Г.С.Сковороди. Історія та географія* 33, Харків 2008, с. 147–153. [Maryna VORONINA, Žinoče pytann'a v Donbasi ta fenomen Paši Anhelinoji. 1920.–30., in: *Zbirnyk naukovych prac'. Charkivs'kyj nacionalnyj uni-*

Za dôležité sa považovali aj kultúrna výchova a vzdelávanie žien. Ústredné a miestne orgány moci vydávali časopisy *Селянка України* (*Roľníčka Ukrajiny*), *Трудівниця* (*Robotná žena*), *Колгоспниця України* (*Kolchozníčka Ukrajiny*), *Комунарка України* (*Komunardka Ukrajiny*), *Робітниця Петрівки* (*Robotníčka Petrivky*), *Жінгазета* (*Ženské noviny*). Osobitnú *Жіночу сторінку* (*Ženskú stránku*) mali aj noviny *Червоний тракторист* (*Červený traktorista*), *За більшовицькі колгоспи* (*Za bolševické kolchozy*), *Колгоспна праця* (*Kolchozná práca*), *Колгоспний шлях* (*Kolchozná cesta*) a ďalšie. Všetky tieto vydania však mali podobný obsah a prispievali k rozvoju myšlienky o plnoprávnosti žien výlučne v záujme komunistickej strany.

Avšak napriek rozsiahlemu zapojeniu žien do rôznych profesií, ich účasti na verejnom a politickom živote krajiny a napriek pozitívnemu postoju spoločnosti k aktívnym ženám, široké spektrum použitia feminizovaných pomenovaní ženy podľa povolania či verejnej činnosti, podľa novovzniknutých a moderných aktivít charakteristických pre túto dobu vo vtedajšej tlači, nie je pozorované. Pri výskume problému rodového označovania osôb v novinových tituloch tohto obdobia výskumníčka O. Poda poznamenáva, že obmedzenie socializácie žien iba rodinou a prácami v domácnosti spôsobilo absenciu významného počtu ženských osobných pomenovaní, ktoré by boli prechýlené z podstatných mien označujúcich mužov podľa trvalého alebo dočasného zamestnania, povolania, spoločenského postavenia, a nový socialistický život bol plný nových zamestnaní a povolaní, ktoré ešte neovládali ani muži, a preto by bolo nelogické očakávať výskyt feminatív. Na druhej strane malý počet feminatív v jazyku by sa podľa vedcov dal vysvetliť nie lingvistickými zákonmi, ale novými rodovými sloganmi: absencia ženského prechýleného mena na označenie ženskej činnosti, zamestnania, povolania, profesie, sociálneho postavenia je najvyšší prejav rodovej rovnosti v sovietskom štáte. Používanie pohlavného/rodového ukazovateľa sa aktivovalo, keď neprichádzalo k profesionálnym, odborným kategóriám, ale k ideologicky dôležitým a aktívnym spoločenským, triednym atď. pomenovaniam žien: колгоспниця (kolchozníč-

versytet imeni H.S. Skovorody. *Istorija ta heografija* 33, Charkiv 2009, s. 147–153.].

ка), комунарка (komunardka),¹⁰ селянка (roľníčka), робітниця (robotníčka), мати (matka).¹¹

Na západnej Ukrajině bola situácia odlišná: ženské hnutia a boj za rovnosť s mužmi iniciovali samotné ženy a tlačené publikácie boli výsledkom snaženia samotných žien na báze určitých ženských organizácií. Je tiež potrebné poznamenať, že ženské hnutia v rôznych častiach modernej západnej Ukrajiny mali spoločné znaky aj svoje vlastné špecifiká a vykazovali rôznu mieru aktivity.

Ukázalo sa, že západoukrajinské územia boli (v porovnaní s územím východnej Ukrajiny) oveľa otvorenejšie prenikaniu nových myšlienok zo Západu, vrátane ideí ženských hnutí. Koncom 19. a začiatkom 20. storočia sa v legislatíve európskych krajín pod tlakom požiadaviek ženských organizácií radikálne mení právne postavenie žien. Európska spoločnosť uznáva ženu ako sociálne plnohodnotnú a plne právne spôsobilú osobu. Ako typický „európske“ sa ukazuje hnutie za občianske a politické práva žien, najmä hnutie za dostupnosť vysokoškolského vzdelania, za právo zúčastňovať sa na aktivitách v odborových organizáciách a v politických stranách, za volebné právo. V tejto situácii sa stalo prvoradým uplatnenie zákonných práv a schopnosť využiť príležitosti, ktoré ponúkala vtedajšia európska legislatíva. Vo vzťahu k emancipácii žien to znamenalo postupnú socializáciu žien, ich zapojenie do rôznych spoločenských/verejných štruktúr, ktoré sa tradične považovali za čisto mužské. Podľa výskumníčky ukrajinských ženských hnutí O. Malančuk-Rybak mali ukrajinské ženské hnutia v Haliči v porovnaní s ostatnými regiónmi Ukrajiny najvyššiu právnu kultúru, ktorej zásady boli spoločné pre celú Európu.¹² Poľské orgány moci dvakrát (1929

10 Členka „komuny“ – poľnohospodárskeho družstva založeného na zásadách kolektivizácie.

11 Олена ПОДА, Газети Радянської України 20–40-х років XX століття: проблема гендерного маркування, *Психолінгвістика* 1, 2008, с. 197–204. [Olena PODA, Gazety Radans'koji Ukrajiny 20–40-ch rokov XX stolitt'a: problema hendernoho markuvann'a, *Psycholinhvistyka* 1, 2008, s. 197–204.].

12 Оксана МАЛАНЧУК-РИБАК, Типологічна ідентичність українського емансипаційного руху жінок, *Етнічна історія народів Європи* 11, 2001, с. 93–96. [Oksana MALANČUK-RYBAK, Typolohična identyčnist' ukrajins'koho emansypacijnoho ruchu žinok, *Etnična istorija narodiv Jevropy* 11, 2001, s. 93–96.].

a 1938) zakázali činnosť Союзу українок (Zväzu Ukrajiniek) v Haliči a dvakrát sa verejnosti podarilo proti tomuto rozhodnutiu odvolať súdnu cestou.

V záujme zachovania jednotnosti a nezávislosti ukrajinského ženského hnutia v roku 1938 vedenie Союзу (Zväzu) zakladá ženskú organizáciu politického typu – Дружину Княгині Ольги (Družinu kňažnej Olhy). Za východisko sa brali ideologické základy Союзу (Zväzu), avšak založená na právach politickej strany mala Дружина (Družina) väčšie príležitosti ako štatutárna spoločnosť: jej činnosť sa neobmedzovala na konkrétne územie a zákonne sa rozširovala na spoločensko-politickú sféru. Medzi Дружиною (Družinou) a Союзом (Zväzom) došlo k rozdeleniu kompetencií: Дружина (Družina) prevzala aktivity spoločensko-politickej povahy a Союз (Zväz) kultúrne, vzdelávacie a ekonomické. Obe organizácie existovali na komplementárnom základe, a členky ukrajinského ženského hnutia, ktoré mali štatutárnu spoločnosť ale aj organizáciu politického typu, sa tak mohli uplatniť vo všetkých sférach činnosti.¹³

Rozmanitosť ideologických a teoretických interpretácií problému emancipácie žien určovala rozdielnú povahu a zameranie ženských spoločností a odborov. Medzi nimi: náboženské, kultúrno-vzdelávacie, komerčné, charitatívne. V medzivojnovom období sa Союзу українок (Zväzu Ukrajiniek) podarilo zjednotiť všetky tieto oblasti ženských aktivít a na ich základe vytvoriť celonárodnú organizáciu Всесвітній союз українок (Svetový zväz Ukrajiniek), ku ktorej sa pridali ženské organizácie Poľska, Československa, Austrálie, USA a Kanady, a ktorá v roku 1937 nadobudla štatút oficiálnej organizácie.

Výskumníci charakterizujú 20.–30. roky ako obdobie najväčšieho rozvoja ženskej tlače v Haliči.¹⁴ Keď si ukrajinská inteligencia uvedomila

13 Мирослава ДЯДЮК, *Політизація українського жіночого руху в Галичині: 1921–1939 рр.*, автореферат дисертації, Львів 2002, с. 8–9. [Myroslava DIA-DIUK, *Polityzacja ukrajins'koho žinočoho ruchu v Halyčyni: 1921–1939*, avtoreferat dysertaciji, Ľviv 2002, s. 8–9.].

14 Наталія ОЛІЙНИК, *Жіноча преса в Україні: минуле та сучасність, Незалежний культурологічний часопис «І»*, 27/2003, с. 96–102. [Natalija OLIJ-NYK, *Žinoča presa v Ukrajinі: Mynule ta sučasnist', Nezaležnyj kulturolojičnyj časopys „І“*, 27/2003, s. 96–102.].

hrozbu asimilácie a národná tlač sa zapojila do prebudenia národného povedomia más, ženská časť inteligencie aktívne prispievala k tomuto procesu. Začal vychádzať časopis pre inteligenciu *Нова хата* (*Nový dom*) (1925–1929), ktorý aktívne propagoval ukrajinské ľudové umenie, vďaka úsiliu O. Kiselivskej vychádza časopis *Жіноча доля* (*Ženský osud*) (1925–1939). Союз українок (Zväz Ukrajiniiek) tiež významne prispel k rozvoju tlače pre ženy. Prvým vydaním ženskej organizácie bol časopis *Жіночий вісник* (*Ženský vestník*), ktorý v roku 1922 uverejňoval svoje príspevky na stránkach *Громадського вісника* (*Verejného vestníka*) a *Діла* (*Veci*). Vydanie neexistovalo dlho a ženská organizácia potom ešte viac ako desať rokov nemala vydavateľstvo a propagovala svoju činnosť na stránkach nezávislých časopisov *Жіноча доля* (*Ženský osud*) a *Нова хата* (*Nový dom*). V 30. rokoch vydával Союз українок (Zväz Ukrajiniiek) dvojtyždenník pre inteligenciu *Жінка* (*Žena*) (1935–1939) a časopis pre široké ženské publikum *Українка* (*Ukrajinka*) (1938–1939). Zintenzívnenie cenzúry a prenasledovanie Союзу українок (Zväzu Ukrajiniiek) poľskými orgánmi viedlo k dočasnému zákazu vydávania týchto časopisov, nahradili ich *Громадянка* (*Občianka*) a *Світ українки* (*Svet Ukrajinky*) (1938). Zväz ukrajinských pracujúcich žien *Жіноча громада* (*Ženské združenie*) založil časopis *Жіночий голос* (*Ženský hlas*) (1931–1939), ktorý bol určený pre roľníčky a robotníčky vyznávajúce sociálnodemokratickú ideológiu.¹⁵ Všetky tieto časopisy boli vydávané len vďaka úsiliu samotných žien. Boli rôznorodého zamerania, venovali sa okrem otázok týkajúcich sa domácnosti aj otázkam národného sebauvedomenia, otázkam výchovy mládeže a ďalším.

Jednotlivé časopisy, s cieľom rozšíriť svoje myšlienky a prilákať širší okruh čitateľov, vydávali prílohy. V tejto súvislosti bol spomínaný predovšetkým časopis *Жіноча доля* (*Ženský osud*) s prílohami *Жіноча воля* (*Ženská vôľa*) (časopis pre ženy na vidieku) a *Світ молоді* (*Svet*

15 Марія СТУХЛЯК, Українські періодичні видання для жінок в Галичині (др. пол. XIX – початок XX ст.), in: *Матеріали XII наукової конференції ТДТУ ім. Ів. Пулюя* 14–15. 5. 2008, Тернопіль 2008, с. 359. [Marija STUCHLAK, Ukrajinskí periodyční vydann' a dľa žinok v Halyčyni (dr. pol. XIX – počatok XX st.), in: *Materialy XII naukovoji konferenciji TDTU im. Iv. Puľuja* 14.–15. 5. 2008, Ternopil' 2008, s. 359.].

mládeže) – časopis zameraný na národno-vlasteneckú výchovu mladých ukrajinských žien.

Prispievatelia apelovali na uvedomelé ukrajinské ženy, vysvetľovali význam tlače pri vychovávaní ženy ako sociálne aktívnej osoby, využívajúcej skúsenosti progresívnejších krajín: „Keď čítame o rôznych národoch, oveľa menších a chudobnejších ako my, vidíme, že u nich to chodí inakšie. Tam nielen muži, ale aj ženy idú s duchom času a vedy, vzdávajú sa povier, využívajú všetky relevantné pre seba výdobytky vedomostí. Úspešne bojujú s krízou a nedovoľujú seba utláčať a hocikomu nimi pohŕdať, ovládať ich. Doslova – žijú, pracujú ako ľudia [...] tam sa ľudia neboja, neberú na ľahkú váhu tlačeneé slovo [...]. Takto, drahé sestry, treba robiť aj nám [...] S nárastom čitateľiek predplatiteľiek vzrastú aj noviny.“¹⁶

Haličská tlač sa venuje aj činnosti samotných ženských spoločností: „Dňa 26. novembra t. r. krúžok Zväzu Ukrajiniiek v Tustanovičoch oslávil spomienku 20. výročia úmrtia významnej ukrajinskej poetky Lesji Ukrajinky.“¹⁷ Často s uvedením funkcií žien, ktoré sa aktívne na tejto činnosti podieľajú: „Dňa 12. novembra 1933 v Sivic Vajnyliv sa uskutočnilo

16 Як люди здобувають знання й кращу долю, *Жіноча воля*, 2/1934, с. 2. [Jak ľudy здобувajúť znanná a j krašču doľu, *Žinoča voľa*, 2/1934, s. 2.] [Originál: „Коли ми читаємо про різні народи, багато за нас менші й бідніші, то бачимо, що в них водиться інакше. Там не тільки мужчини, але й жінки йдуть з духом часу та науки, покидають забобони, використовують всі відповідні для себе здобутки знання. Вони успішно борються з кризою та не дають собою помітувати й кому-будь зневажати себе, верховодити собою. Словом – живуть, працюють, як люди [...] там люди не бояться, не легковажать собі друкованого слова [...] Отак, дорогі сестри, треба робити й нам [...] Зі зростом читачок передплатниць, зросте й газетка.“]. Na tomto mieste a ďalej v hlavnom texte uvádzame preklad citácií z ukrajinských časopisov do slovenčiny. Jedná sa však o časopisy z 20.–30. rokov 20. storočia, v ktorých nachádzame zastarané lexikálne jednotky, regionálne prvky apod. Berúc do úvahy aj skutočnosť, že v danom období sa ukrajinská jazyková norma nachádzala v štádiu formovania a výber tých či iných prostriedkov závisel od jazykových kompetencií autora a zamerania konkrétneho časopisu, preklad nemusí presne odrážať dobovú kolorit originálu.

17 Олена ШКІЛ, Праця в жіночих товариствах, *Жіноча воля*, 2/1934, с. 10. [Olena ŠKIL, Prac'a v žinočych tovarystvach, *Žinoča voľa*, 2/1934, s. 10.] [Originál: „Дня 26 листопада, ц.р. кружок «Союзу українок» у Тустановичах відсвяткував пам'ять 20-тої річниці смерті великої Української поетки Лесі Українки.“].

ročné valné zhromaždenie krúžka Zväz Ukrajiniek. Zloženie oddelenia Olena Škil – predseda, Rozalija Tymkiv – zástupkyňa predsedu, Rozalija Brodyn – pokladníčka, Marija Lys – pisárka, Rozalija Meľnyk – knihovníčka. Zástupkyne oddelenia: Nastja Stepanyšyn, Nastja Krukovska.¹⁸

Na stránkach ženskej tlače sa vyznávajú myšlienky, ktoré boli od dávna blízke ukrajinskému ľudu (zbožnosť, hospodárnosť), odsudzujú sa ateizmus a násilná kolektivizácia na sovietskej Ukrajine: „[...] knižky píšu rôzni ľudia za rôznym účelom. Ako, napríklad, bolševici na sovietskej Ukrajine vytlačili veľa kníh, v ktorých sa vystupuje proti náboženstvu, proti Bohu; alebo proti gazdom, roľníkom. Takéto knihy sú pre nás škodlivé.“¹⁹ Podporuje sa literatúra, ktorú by si ženy mali prečítať: „V mesiaci októbri – apelujeme na Vás, vážené čitateľky: pripojte k nám niekoľko predplatiteľiek Ženskej Vôle. Šírte aj užitočné knihy, ktoré vydala redakcia Ženského Osudu: *Naše významné ženy* od prof. S. Rusovej (táto kniha je potrebná pre každý ženský krúžok – veď ženská časť obyvateľstva má vedieť o svojich slávnych predstaviteľkách!) [...] Mená všetkých našich váž. podporovateľiek, ktoré nám pridajú nové predplatiteľky Ž. V. alebo budú šíriť naše knihy – uvedieme na konci roka osobitne.“²⁰ Z uvedeného príkladu vidíme, že ženy mohli dosiahnuť významné vedecké úspechy a získať titul profesorky.

18 Tamtiež. [Originál: „Дня 12 листопада 1933 відбулися в Сівці Вайнилів річні загальні збори кружка «Союзу Українок». До виділу ввійшли Олена Шкіл – голова, Розалія Тимків – заступниця голови, Розалія Бродин – скарбничка, Марія Лис – писарка, Розалія Мельник – бібліотекарка. Заступниці виділових: Настя Стефанишин, Настя Круківська.“].

19 Жовтень – місяць друкованого слова, *Жіноча воля*, 19/1934, с. 4–5. [Žovteň – mis’ac’ drukovanoho slova, *Žinoča voľa*, 19/1934, s. 4–5.] [Originál: „[...] книжки пишуть різні люди, з різною метою. Ось, наприклад, більшовики на радянській Україні багато надрукували книжок, в яких говориться проти релігії, проти Бога; або – проти господарів, землеробів. Такі книжки для нас шкідливі.“].

20 Tamtiež. [Originál: „В місяці жовтні – звертаємося до вас, шановні читачки: приєднайте нам кілька передплатниць «Жіночої Волі». Поширюйте й корисні книжки, що їх видала редакція «Жіночої Долі»: «Наші визначні жінки» проф. С. Русової (ця книжка потрібна для кожного жіночого гуртка – бо ж жіноцтво повинно знати про свої славні представниці!) [...] Імена всіх наших ш. прихильниць, що приєднають нам нові передплатниці на «Ж. В.» або поширять наші книжки – ми подамо в кінці року окремо.“].

Мыслиenky ženských hnutí začínajú prenikať aj na územie Bukoviny, ktorá bola v tom čase súčasťou Rumunska. Záujem o ženskú problematiku začal narastať začiatkom 30. rokov 20. storočia. Ženským otázkam sa často venovala pozornosť na stránkach novín *Час* (*Čas*) v rubrikách „Жіноче діло“ („Ženská vec“), „Жіночі справи“ („Ženské zležitosti“), „Жіночі вісті“ („Ženské zvesti“). Zintenzívnila sa činnosť Жіночої громади (Ženského združenia). V rokoch 1931–1932 časopis *Самостійна думка* (*Samostatná mienka*) (Černivci) vydával prílohu *Самостійна думка Української Матері* (*Samostatná mienka ukrajinskej matky*), ktorá upozorňovala na význam ukrajinského ženského hnutia v podmienkach cudzej nadvlády, vysvetľovala hlavné zamerania v činnostiach ženských organizácií, zohrávala neoceniteľnú výchovnú a vzdelávaciu úlohu.

Na stránkach tlače sa často diskutovalo o ženskej emancipácii a zdôrazňovalo sa, že občianska povinnosť a túžba ženy po sebarealizácii by sa mali harmonicky kombinovať s jej prirodzeným povolaním – byť matkou, manželkou, strážkyňou rodinného krbu: „Miesto ženy je rodný dom, tu je jej panstvo vo výchove detí. Žena je prísny strážcom verejných a národných hodnôt, náboženskej etiky; zachováva a šíri tradície a zvyky.“²¹ Avšak „Ukrajinský národ samozrejme potrebuje ideové ženy. Ženy vychovávajú novú generáciu, novú spoločnosť – prvok obrodu.“²² Práve v tomto anonymný autor vidí hlavnú zásadu ženskej emancipácie, veď „aká matka – také deti, aká matka – taká spoločnosť, aká matka – taký aj národ“.²³ Z jazykového hľadiska vidíme použitie lexikálnej jednotky *сорож* (*strážca*) v mužskom rode a môžeme pred-

21 Жінка та її становище в народньому житті, *Самостійна думка української матері*, 2/1931, с. 1–2. [Žinka ta její stanovyšče v narodňomu žytti, *Samostijna dumka ukrajins'koji materi*, 2/1931, s. 1–2.] [Originál: „Місце жінки – це рідня хата, тут її володарство в вихованні дітей. Жінка є строгим сторожем громадських і національних чеснот, релігійної етики; вона зберігає й поширює традицію і звичаї.“].

22 Тамтієж. [Originál: „Український народ конечно потребує ідейного жіноцтва. Жінки виховують нову генерацію, нову суспільність – елемент відродження.“].

23 Роля матері в домашньому вихованні, *Час*, 153/1929, с. 2. [Roľa materi v domašňomu vychovan'ni, *Čas*, 153/1929, s. 2.] [Originál: „яка мама – такі діти, яка мама – таке суспільство, яка мама – така й нація“].

pokladať, že ženské prechýlené meno na označenie osoby pri tejto činnosti (ako typicky mužskej) neexistovalo.

Bukovinský pedagóg a spisovateľ I. Karbulyckyj sa na stránkach *Самостійної думки української матері* (*Samostatnej mienky ukrajinskej matky*) zamýšľa nad emancipáciou žien a vidí ju ako aspiráciu ženy k naplneniu „jej najvyššieho prirodzeného povolania ohľadom ľudstva, svojho národa a svojej rodiny“.²⁴ Autor tiež zdôrazňuje význam vzdelania a práce pre ženu, ktoré z nej formujú „[...] rozumné a užitočné pre spoločnosť dievča, dobrú kamarátku a šikovnú gazdinú, dobrú mamu, šikovnú a zručnú vychovávateľku nie iba pre detí, ale čiastočne aj pre muža. Takáto žena sa stáva pevnosťou rodinného šťastia, základom rodinného poriadku a pohody, zdrojom národného života“.²⁵

Situácia na Zakarpatsku bola niečím odlišná. Organizácia Жіночий союз (Ženský zväz), založená v roku 1920, bola výlučne dobročinná/charitatívna, nemala národné ani politické črty a nevenovala sa vydavateľskej činnosti. Tento jav možno vysvetliť na jednej strane dlhodobým maďarským zotročovaním regiónu zameraným na úplné odnárodnenie: v školách prevládal maďarský jazyk, inteligencia bola takmer úplne zmaďarizovaná a ideologicky uvedomelých Ukrajincov bolo málo, nehovoriac už o ženách. Okrem toho predsedníčka Союзу (Zväzu) Irina Vološinová bola v zlom zdravotnom stave, čo výrazne obmedzovalo jej činnosť. Na druhej strane vďaka lojálnej politike hlavy československého štátu T. G. Masaryka voči pôvodnému obyvateľstvu Zakarpatska – Rusínom, problém národnej identity v 20. rokoch na Zakarpatsku nebol taký akútny ako v iných západoukrajinských regiónoch. Po podpísaní Saintgermainskej mierovej zmluvy v roku 1919 sa takmer celé územie

24 Іларій КАРБУЛИЦЬКИЙ, Емансипація української жінки, *Самостійна думка української матері*, 2/1931, с. 5–6. [Ilarij KARBULYCKYJ, Емансипація української жінки, *Samostijna dumka ukrajins'koji materi*, 2/1931, s. 5–6.] [Originál: „найвищого свого природного покликання оглядом людства, своєї народности й своєї родини“].

25 Тамтієж. [Originál: „[...] розумну та хосенну для суспільства дівчину, добру подругу й умілу господиню, добру маму, вмілу й зручну виховательку не лиш дітей, але почасти й мужа. Така жінка стається твердиною родинного щастя, основою родинного ладу й добробуту, джерелом національного життя.“].

днешнього Zakarpatska stalo súčasťou Československej republiky ako autonómna správna jednotka s názvom Podkarpatská Rus. Jej právo na samosprávu a na používanie vlastného jazyka ako úradného, a to aj v oblasti školstva, bolo zakotvené v úradných československých dokumentoch.

Európske feministické myšlienky postupne prenikali aj do Zakarpatska. V novinách sa diskutovalo o úlohe žien v spoločnosti. Túto tému nastolili ženy a často aj muži. Vyzývali uctiť si ženu ako rovnocenného partnera v manželstve, ako strážkyňu domáceho krbu, ako matku. Muži sa však neponáhľali uznať ju za rovnocennú a úspešnú v problematike, ktorá presahuje okruh domácnosti: „Ak má v ženskom svete platiť jej slovo, vtedy má muž uznať autoritu ženy, ktorá je hospodárkou a odborníkom na tieto veci, ale to kým je, nech bude podriadenou nie ako slúžka, ale ako jeho pomocníčka, aby jej podriadenosti nechýbala dôstojnosť ani uctievanie.“²⁶ Avšak „nosiťom autority je muž, to preukazujú samotne dejiny, lebo ešte nikdy vedenie ženy neprispelo k dobru spoločnosti“.²⁷ Pretože „keď už pocíti veľkú moc vo svojich rukách, stane sa z nej tyran, ktorý naďalej iba škodiť môže“.²⁸

Ženské aktivity, ktoré prekračujú rámec mužmi vymedzených ženských oprávnení, vyvolávajú u mužov znepokojenie: „Za úradníkov zvolili samé ženy, takže žiaden muž už nie je v úradoch.“²⁹

Venujme pozornosť tomu, že v týchto fragmentoch textu sa nachádza značné množstvo feminizovaných označení ženy, ale na pomenova-

26 Д. ПОПОВИЧ, Кто буде вести...?: Из женского свѣта, *Русинь*, 113/1923, с. 4. [D. POPOVYČ, Kto bude vesty...?: Iz ženskoho svita, *Rusyn*, 113/1923, s. 4.] [Originál: „Если в хижньом дѣлѣ е слово, тогда муж мае признати авторитет ибо женщина е господарька и фаховец в сих дѣлах [...] но се, за чим е она, най буде поддана, не як служница, но як его помощница, чтобы из еѣ подданности не хибило не достоинство, ни почитание.“].

27 Tamtiež. [Originál: „носитель авторитету е муж, се доказуе сама исторія, ибо еще никогда не принесло ведение женщины для блага загалу“].

28 Tamtiež. [Originál: „коли она уже чувствуете велику силу в своих руках, тогда станется тираном, который на далее лише шкодити може“].

29 Жони запановали над містом: что дѣется в свѣтѣ, *Руська Нива*, 31/1922, с. 4. [Žony zapanovaly nad miestom: čo dijets'a v sviti, *Rus'ka Nivva*, 31/1922, s. 4.] [Originál: „Выбранѣ за урядников поклали також лиш жоны, так что нѣ одного мужчины вже не е в урядах.“].

nie jej profesionálnych schopností alebo konkrétnej činnosti sa používa mužská rodová osobná forma *фаховець (odborník), урядников (úradníkov)*. V iných textoch sa tiež vyskytujú mužské rodové názvy osôb na označenie ženy v odbornej činnosti alebo podľa profesionálnych schopností, na označenie jej účasti vo sférach, ktoré podľa dobových predstáv neboli pre ženy príznačné.

Do popredia sa dostáva problém rovnakej odmeny za prácu vykonávanú zamestnancom bez ohľadu na pohlavie. V jednom z príspevkov popisuje anonymný autor (pravdepodobne autorka) nasledujúcu situáciu: „Dve sedliacke robotníčky zo Slovenska, Mária Pršalová a Katarína Bubniková išli do Čiech za prácou. Veľmi ich hnevalo, že dostávajú nižší plat ako muži, hoci vykonávajú rovnakú prácu. Pršalová sa prezliekla za muža, vzala si meno Stefan Pršal a na novom mieste sa uchádzala o prácu s priateľkou ako s občianskou manželkou. Vtedy už zarábala toľko, koľko muži.“³⁰ Keď Mária ochorela a vyšlo najavo, že je to žena, veľkostatkár požiadal o vrátenie peňazí, ktoré jej preplatil. Na konci článku autor vyzýva: „Naša výzva je: za rovnakú prácu, rovnakú odmenu. O toto aj treba bojovať, nie skrývať sa v nohaviciach.“³¹

Spočiatku tento problém nastolujú výlučne ženy, ale keď veľkostatkári využívajú túto nerovnosť začali prepúšťať mužov, a namiesto nich zamestnávať ženy ako lacnejšiu pracovnú silu, pre mužov sa stal takisto relevantným: „Teraz už väčšina robotníkov vidí, že nie na robotníčky, ale na fabrikanta sa treba hnevať. Teraz už rozumejú,

30 Жінка була 4 роки чоловіком, *Працююча молодь*, 12/1929, с. 2. [Žinka bola 4 roky čolovikom, *Prac'ujuča molod'*, 12/1929, s. 2.] [Originál: „Дві сільські робітниці із Словачини, Марія Пршалова і Катерина Бубнікова пішли до Чех на роботу. Дуже гнівало їх те, що отримують меншу платню, як чоловіки, хоча виконують одинакову працю. Пршалова переодяглася за чоловіка, презвлася Стефан Пршаль і на новому місці зголосилася з подругою, як з невінчаною дружиною, до праці. Тоді вже заробляла стільки, що і чоловіки.“].

31 Жінка була 4 роки чоловіком, *Працююча молодь*, 12/1929, с. 2. [Žinka bola 4 roky čolovikom, *Prac'ujuča molod'*, 12/1929, s. 2.] Tamtiež. [Originál: „Наш клич є: за рівну працю, рівну платню. Ось за те і треба боротися, а не ховатися у штани (надраги).“].

o práva ženy robotníčky musia bojovať aj robotníci, inak sami robotníci tým trpia.“³²

V krátkom časovom období na tomto území vyrástla nová národne uvedomelá generácia mladých ľudí vrátane žien, ktoré sa zapojili do kultúrnych, vzdelávacích a sociálnych aktivít, čím formovali národný a spoločensko-politický charakter ženského hnutia.

K formovaniu ženského povedomia na Podkarpatskej Rusi významné prispeli aj spolky a pokrokové ženy z celého Československa. Prvoradou úlohou zdravotníctva bolo zastaviť šírenie epidémií rôznych infekčných chorôb, ktoré viedli k vysokej úmrtnosti obyvateľstva Podkarpatskej Rusi a ohrozovali celú vojnu ochabnutú Európu. Na boj proti infekčným chorobám bol zriadený Československý červený kríž, ktorého prvé útvary pôsobili na Zakarpatsku od roku 1920 v Užhorode a Mukačeve. Jeho činnosť bola najmä zameraná na zdravotnú starostlivosť pre miestne obyvateľstvo, zabezpečenie potravín a nápojov pre chorých a detí z chudobných rodín, na zabezpečenie potrebných liekov, obväzového materiálu, posteľnej a osobnej bielizne, šatstva. Červený kríž si v roku 1921 vypožičal od amerického červeného kríža vlak pre protiepidemiologickú prácu, neskôr získal vlastný vlak na tento účel. Následne bolo v Mukačeve zorganizované koordinačné centrum ČSČK, ktoré viedol doktor B. Albert. Koncentroval tu všetku sociálnu a lekársku prácu na pomoc postihnutému obyvateľstvu. Na prekonanie vysokej detskej úmrtnosti ČSČK zakladal poradne pre matky a detí s poskytnutím zdravotnej starostlivosti tehotným ženám a ženám s deťmi. Matky tu mohli získať poznatky o správnom kŕmení detí, o detskej hygiene, informáciu o liekoch a prostriedkoch na prevenciu detských ochorení. Pod vedením Červeného kríža bola zriadená epidemiologická nemocnica, dispensár pre tuberkulózných a venerický chorých pacientov, sirotince rodinného typu.³³ Vo všetkých týchto zariadeniach, po získaní prísluš-

32 За рівну працю – рівна платня, *Карпатська правда*, 7/1930, с. 4. [За рівну працю – рівна платня, *Karpats'ka pravda*, 7/1930, s. 4.] [Originál: „Тепер вже більшість робітників бачить, що не на робітниць, але на фабриканта треба гніватися. Тепер вже розуміють, за права жінки-робітниці мусять боротися і робітники, бо інакше самі робітники на цьому терплять.“]

33 Marek JUKL – Jana MAJRICHOVÁ, *Století s červeným křížem. 100 let Československého a Českého červeného kříže*, Praha 2019, s. 27–41.

ných znalostí a vzdelania, sa mohli ženy uplatniť ako učiteľky, vychovávateľky, ošetrovatelky, lekárničky. Otvárali sa nové zdravotnícke zariadenia s rôznym zameraním. Ženy sa aktívne zapájali do opatrovania chorých a detí, a ČSČK sa zaoberal aj otázkou výškolenia personálu. Pod jeho vedením bola škola ošetrovateliek, kurzy pôrodnícok a pod.³⁴

Inšpiráciou pre aktivity národné uvedomelých žien vtedajšieho Zakarpatska poslúžila aj činnosť českej etnografky a spisovateľky Amálie Kužminovej, ktorá bola ustanovená inšpektorkou ručných prác na Podkarpatskej Rusi a zároveň bola poverená prieskumom národopisne zachovalých tamojších miest. Neskôr viedla štátne kurzy ľudovej výšivky v oblasti Verchoviny. Počas svojho pobytu na Podkarpatskej Rusi sa zaujímal nielen o folklór jej obyvateľov, ale aj o kultúrny a hospodársky život tejto krajiny. Ako jedna z prvých žien použila fotografovanie k dokumentácii každodenného života Rusínov. Výsledkom jej pôsobenia na Podkarpatskej Rusi bola vynikajúca monografia *Podkarpatská Rus. Práca a život ľudu po stránke kultúrnej, hospodárskej a národopisnej* vydaná v roku 1922. Obsahovala veľké množstvo kresieb a fotografií a taktiež prílohu s farebným zobrazením ornamentov ľudových krojov a výšiviek. Dielo bolo vysoko ocenené etnografmi a inšpirovalo popredné ženy Zakarpatska k tvorivosti a výchove generácie vlastencov.

Ženská sekcia, ktorú založila I. Nevycká pri spoločnosti Prosvita v Užhorode, organizovala podujatia na počesť významných ukrajinských žien, založila družstvo na šírenie ľudového umenia, otvárala kluby pre deti so spevom, čítaním básní, príbehov a s detskými divadelnými predstaveniami s cieľom prebudiť národné povedomie a lásku k rodnej zemi.

Aj keď sa plány na vydávanie ženského časopisu nenaplnili, charitatívnym a vzdelávacím aktivitám ženských organizácií sa venovala miestna tlač. Jazykový obraz ženy v novinách *Русинь (Rusín)* sa ukázal byť zaujímavý v rubrike „Из женского свѣта“ („Z ženského sveta“), kto-

34 Наталія ВАКУЛА, Розвиток охорони здоров'я на Закарпатті у міжвоєнний період (1919–1939), in: *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія XI, Ужгород 2004, с. 125–131. [Natalija VAKULA, Rozvytok ochorony zdorovja na Zakarpatti u mižvojennyj period (1919–1939), in: *Naukovyj visnyk Užhorods'koho universytetu*. Serija: Istorija XI, Užhorod 2004, s. 125–131.].

ра сіце nebola pravidelná, ale vzťahovala sa na život žien v rôznych štátoch sveta, čím vznikala potreba pomenovať ženu v rôznych kultúrnych realitiách: „Predsedníčkou konferencie bola kňažná Kantakuzina. Delegátky boli z Rumunska, Juhoslávie, Poľska, Grécka a z našej republiky. V mene nášho štátu sa prihovorela poslankyňa Purkenova [...]“³⁵

„Tu sa začala práca žien, ktoré boli zástankyne zmeny života tureckej ženy. Jedna z najhorlivejších a najuznávanějších vodkýň Halide Edib Hanum založila spoločnosť na podporu významu žien, rôzne ženské spolky, ktoré sa zaoberajú výchovou mladých dievčat apod. [...] Objavuje sa teraz veľa učiteliek a to v značnom rozmere. [...] Začína sa prijatím žien na štátne funkcie, ako úradníčky pošty, telegrafu apod.“³⁶

Pokrokové ženy zo Zakarpatska tiež spolupracovali a udržiavali úzke kontakty so ženami z Haliče a Bukoviny, publikovali svoje články v haličských vydaniach pre ženy. O činnosti ženských organizácií a niektorých významných žien Zakarpatska sa často hovorilo v haličskej ženskej tlači: „Možno ojedinelou uvedomelou jednotkou, ktorá za týchto okolností nebola schopná niečo urobiť, bola dlhoročná predsedníčka tohoto Zväzu, p. Irina Vološin, manželka O. Augustina Vološina, ktorý dnes je neodmysliteľným vodcom celého národného hnutia Zakarpatskej Ukrajiny. Bohužiaľ, zlý zdravotný stav neumožnil tejto dôstojnej žene vyvinúť širšiu aktivitu.“³⁷ Ďalšia autorka predsedníčku Жіночого

35 Конференція жѣнок Малоѣ Атланти: Из женского свѣта, *Русинь*, 212/1923, с. 4. [Kongerencija žinok Maloji Atlanty: iz ženskoho svita, *Rusyn*, 212/1923, s. 4.] [Originál: „Предсѣдательскою конференціѣ була княгиня Кантакузина. Делегатки були з Румуніѣ, Югославіѣ, Польщѣ, Греціѣ та нашоѣ републики. В имени нашоѣ держави говорила по французьки посланница Пуркенова [...]“].

36 Жѣночій рух в Туреччинѣ: Из женского свѣта, *Русинь*, 223/1923, с. 5. [Žinočuj ruch v Turččyni: Iz ženskoho svita, *Rusyn*, 223/1923, s. 5.] [Originál: „Тут почалася праця жінок, котрѣ були приклонничками змѣни життя турецкоѣ жѣнки. Одна из их найревнѣйших и найвызнайнѣйших проводничок Галѣде Едѣб Ганум засновала товариство для поднесення значѣня жѣнки, разнѣ жѣночѣ товариства, котрѣ займаються выхованьем молодых дѣвчат и т.д. [...] Выобразовується тепер багато учительок и то в великом числѣ [...] Початок є зроблений принятєм жѣнок до державноѣ службы, яко урядничок почты, телеграфу и проч.“].

37 Харитя КОНОНЕНКО, За Карпатами, *Нова хата*, 21/1938, с. 2–3. [Charyta KONONENKO, Za Karpatamy, *Nova chata*, 21/1938, s. 2–3.] [Originál: „Одино-

союзы (Ženského zväzu) I. Vološinovú popisuje takto: „Premiér O. Vološin mal vo svojej manželke Irine z Petrykiv dobrú, hodnú pomocníčku. Úprimná vlastenka ušľachtilého dobrého srdca, založila na Podkarpatsku prvú ženskú spoločnosť Ženský Zväz, ktorá bola zameraná hlavne na humanitárnu činnosť.“³⁸

Pozornosti haličskej tlače neunikli ani zásluhy I. Nevyckej: „Niekoľko desaťročí pôsobí na Karpatskej Ukrajine pre obrodenie svojho národa pani Irina Nevycká, významná občianka a spisovateľka.“³⁹

V týchto príkladoch sú pozoruhodné segmenty antroponymických vzorcov, ktoré identifikujú Irinu Vološinovú. Napriek svojej spoločenskej oblube je vždy označovaná ako manželka Augustína Vološina. Vo vtedajšej tlači nebolo neobvyklé identifikovať ženu (aj vydatú) podľa priezviska jej rodičov, alebo dokonca podľa priezviska alebo postavenia jej manžela + priezviska jej rodičov alebo celej rodiny, ako v danom prípade „Ирина з Петриків“ (Irina z Petrykiv). Podobné jazykové vzorce pre identifikáciu žien nachádzame aj v Zakarpatskej tlači: „Známa po celej Volivskej Verchovyne pani Lenka Strypska z domu Revyckých, manželka správcu školy v N. Studenim, náhle ochorela na náказу týфом [...]“.⁴⁰ A o významnej verejnej činitelke čítame: „O organizovanie du-

кою, може, свідоною одиницею, яка безсильна була щось у тих обставинах зробити, була довголітня голова того Союзу, п. Ирина Волошин, дружина о. Августина Волошина, що сьогодні є властивим провідником всього національного руху Закарпатської України. На жаль, слабе здоровля не дозволило цій достойній жінці розвинути ширшу діяльність.“]

38 Премиер Підкарпаття о. Августин Волошин, *Жіноча Доля*, 21/1939, с. 7. [Premier Podkarpatt' a o. Avhustyn Vološin, *Žinoča doľa*, 21/1939, s. 7.] [Originál: „Премиер о. Волошин мав у своїй дружині Ірині з Петриків добру, гідну помічницю. Щира патріотка, шляхетного доброго серця, вона заложила на Підкарпатті перше жіноче товариство «Жіночий Союз», що мало головно гуманітарну діяльність.“]

39 Марія ОМЕЛЬЧЕНКОВА, Ирина Невицька (З циклю «Жінки Карпатської України»), *Жіноча Доля*, 7–8/1939, с. 12. [Marija OMELČENKOVA, Iryna Nevytska (Z cyklu „Žinky Karpats'koji Ukrajiny“), *Žinoča Dola*, 7–8/1939, s. 12.] [Originál: „Не один десяток років працює на Карпатській Україні для відродження свого народу пані Ирина Невицька, видатна громадянка й письменниця.“]

40 Трагедія молодої матери, *Українське слово* 19, ч. 13, с. 3. [Trahedija molodoji matery, *Ukrajins'ke slovo* 19, č. 13, s. 3.] [Originál: „Відома на цілу Волівську

chovnej rekolekcije sa zaslúžila agilná predsedníčka ženského zväzu pani gubernátorova Grabarová. Koniec sv. liturgie dôstojný Aleksander ukončil panychídou na odpočinok duše bl. p. Iriny Voloshinovej, zakladateľky ženského zväzu, ktorá nedávno mala výročie úmrtia.⁴¹

Ako vidíme, ženské priezviská sa prechyľovali privlastňovacou príponou -oba (-ova), ktorá bola v Haliči zastaraná a nepoužívala sa. Tento jav možno vysvetliť vplyvom štátneho československého antroponymického systému identifikácie žien, ktorý sa zachoval dodnes.

Ženské mená povolania a zamestnania sú zastúpené vo všetkých západoukrajinských publikáciách najmä lexikálnymi jednotkami na označenie ženy, ktorá sa venuje starostlivosti o chorých, charitatívnym a kultúrno-vzdelávacím aktivitám vrátane tvorivých činností. S nasledujúcimi názvami sa stretávame napríklad v rôznych inzerátoch: „Vyhlasuje sa výberové konanie na voľnú pozíciu správkyni domácnosti (gazdiná) v štátnom internáte gymnázií v Mukačeve.“;⁴² „Inteligentná slečna krajčírka vlastniaca stavebnú parcelu, chcela by sa zoznámiť s mužom najradšej na pozícii železničiara.“;⁴³ „Dievčatá, ktoré ukončili mestskú školu, aspoň trojtriednu a dosiahli 18 rokov, si môžu podávať žiadosť na dvojročný kurz opatrovateliek chorých (sestričky), počas ktorého je k dispozícii aj internát.“⁴⁴

Верховину пані Ленка Стрипська з дому Ревницьких, дружина управителя школи в Н. Студенім, нагло похворілася на заразу тифу [...].“]

41 Духовнѣ реколлекції Жѣночого Союза в Ужгородѣ, *Недѣля*, 18–19/1937, с. 2. [Duchovní rekollekcij Žinočoho sojuza v Užhorodí, *Neděla*, 18–19/1937, s. 2.] [Originál: „Организация духовних реколлекцій есть заслугою агильной предсѣдательки жіночого союза п-ѣ губеднаторовой Грабаровой. На конци св. литургіи преосв. Александер откончив панахиду за упокой душѣ бл. п. Ирины Волошиновой, основательки жіночого союза, котра недавно мала рочницу смерти.“].

42 Конкурсь, *Наука*, 30/1920, с. 4. [Konkurs, *Nauka*, 30/1920, s. 4.] [Originál: „Симъ объявляется конкурсъ о вакантной должности, экономки (хозяйки) въ державномъ гимн. интернатъ въ Мукачевѣ.“].

43 *Українська думка*, 1/1920, с. 4. [Ukrajins'ka dumka, 1/1921, s. 4.] [Originál: „Інтелігентна панна кравчиня має будівельну парцелю, хотілаб пізнати мушину на становиску найрадше залізничника.“].

44 До наших дівчат, *Народня сила*, 10 січня 1938, с. 4. [Do našych divčat, *Narodňa syła*, 10. január 1938, s. 4.] [Originál: „Дівчата, які скінчили горожанську школу, хочби триклясову, і мають повних 18 років, можуть подавати

Závery

Preštudovaný materiál nám vo všeobecnosti umožňuje vyvodiť nasledujúce závery. Hnutia za emancipáciu žien na západnej Ukrajine svojimi ideologickými a teoretickými postulátmi v sebe nepochybne nesú črty celoeurópskeho feminizmu s jeho myšlienkami a ideologickými zásadami. Koncepcie rozvoja emancipačných aspirácií žien však mali aj svoje vlastné jedinečné vlastnosti prispôsobené regionálnym ukrajinským podmienkam. Požiadavky na rodovú rovnosť bez výhod a privilégií pre jedno pohlavie, boj žien za právo zapojenia sa do politického života a za rozšírenie ich profesionálnych aktivít do istej miery zodpovedali potrebám ukrajinskej spoločnosti, avšak v podmienkach cudzej nadvlády sa myšlienky feminizmu a ženskej emancipácie prehodnocovali a často ostávali len súčasťou národnooslobodzovacieho hnutia.

Halič bola centrom a strategickým strediskom boja za emancipáciu ukrajinských žien, kde vyšlo najväčšie množstvo tlačených vydaní pre ženy a fungovali aj najdôležitejšie ženské organizácie. Najvýznamnejšou medzi nimi bol Союз Українок (Zväz Ukrajiniek). Tá vynikala medzi rozmanitými verejnými ženskými organizáciami v oblasti náboženstva, kultúry, vzdelávania a v jednotlivých sekciách národných organizácií. Neobmedzovala sa však vo svojej činnosti iba kultúrnymi, vzdelávacími a ekonomickými aktivitami. Pozoruhodným rysom tejto feministickej organizácie bolo, že pôsobila v spoločensko-politickom prostredí, a to svedčilo o vstupe ženského hnutia do popredia politického života ako plnohodnotného subjektu národnooslobodzovacích bojov. Союз Українок (Zväz Ukrajiniek) sa začlenením do činnosti v spoločensko-politickej sfére stala spoločensko-politickou organizáciou, ktorá prispela k formovaniu nového typu ženy ako občianky.

Vznik a rozšírenie aktivít hnutia Дружина Княгині Ольги (Družina kňažnej Olhy) bolo uznané ako jedinečný fenomén v histórii ukrajinských ženských hnutí. Дружина (Družina) bola dobre prijatá mimo územia Haliče v emigrantských kruhoch. V samotnej Haliči, najmä

прохання до дворічного курсу доглядачок хворих (сестрички), в якому рівночасно є також інтернат.“].

v stranických jednotkách, vyvolal vznik tejto organizácie rozdielne postoje. Aj keď Дружина (Družina), ktorá sa legitímny spôsobom podieľala na inštitucionalizovanej politike, neprejavila svoju stranícku identitu a zostala politickou organizáciou združujúcou ženy rôzneho politického zamerania, vývoj ukrajinského ženského hnutia v súlade s legislatívou prispel k politickej sebarealizácii žien, a to nie len vo volebnom práve, ale aj vo veľkej politike. Vďaka nej sa podarilo dosiahnuť a aj zahrnúť do programových dokumentov najvplyvnejších politických strán rovnoprávne postavenie žien vo všetkých oblastiach verejného života.

V haličskom spoločensko-politickom prostredí nebola spochybne- ná priorita národnej idey, pretože bola nevyhnutným predpokladom, jadrom a platformou národnej ideológie Ukrajincov, všetkých spoločensko-politických prúdov a strán. Občania vnímali myšlienku ženských hnutí za oslobodenie nejednoznačne. Niektorí obviňovali ženské hnutia z „nenárodných“ tendencií a tvrdili, že ide o feminizmus a činnosť ženských organizácií je úzko zameraná na ženskú problematiku. Iní tvrdili, že ženské organizácie sa zaoberajú iba národnými záležitosťami, pričom vlastne zanedbávajú riešenie ženskej problematiky. Členky hnutia sa postavili proti obidvom názorom, poukázali na neopodstatnenosť takýchto obvinení, pretože feminizmus a ženské hnutie sú totožné pojmy, obe zásady hnutia nie sú v rozpore, sú v úplnej rovnováhe.

Hoci ukrajinské ženy v medzivojnovom období sledovali vývoj západoeurópskeho feminizmu, nikdy sa nevyhlásili za feministky, nepoužívali v úradných listinách feministickú terminológiu. Feministickú terminológiu zaviedli do národného diskurzu spoločensko-politické prúdy ukrajinského občianstva.

V iných západoukrajinských regiónoch bol boj proti rodovej nerovnosti menej aktívny, ale na všetkých územiach koncom 30. rokov 20. storočia ženy plne zadefinovali svoje práva a postavenie plnohodnotných občanok. A Halič im v tomto poskytla svoju podporu.

Ženské hnutie sa tiež výrazne líšilo v krajinách historickej západnej Ukrajiny a sovietskej Ukrajiny. Na sovietskej Ukrajine ich iniciovali muži a ich motivácie boli výlučne podriadené záujmom komunistickej strany. V západných krajinách ich iniciovali samotné ženy, ktoré sa pri svojej

činnosti zameriavali jednak na samotné potreby žien: starostlivosť o domácnosť, výchovu detí, rovnosť s mužmi v právach na prácu, no rovnako aj na národné záujmy, rozvoj rodného jazyka a kultúry. Po roku 1939 boli bohužiaľ jedinečné ženské hnutia v regiónoch historickej západnej Ukrajiny potlačené sovietskou mocou v dôsledku pripojenia týchto regiónov k sovietskej Ukrajine.

O aktivitách žien a ženských organizácií z rôznych uhlov pohľadu písali západoukrajinské periodiká rôznych zameraní. A hoci sa nedá hovoriť o pravidelnosti tvorby prechýlených ženských mien k mužským osobným pomenovaniam, najmä v profesionálnej sfére, keďže sa ženy vo svojich profesionálnych činnostiach ešte len začali vymaňovať z okruhu domácnosti a jazyk „nestíhal“ reagovať a odrážať nové úlohy a pozície žien v spoločnosti, je však nepopierateľné, že sústava feminatív v západoukrajinskej verzii ukrajinského jazyka bola oveľa rozvinutejšia a tematicky bohatšia ako vo východnej verzii.

V západoukrajinských tlačených vydaniach 20.–30. rokov 20. storočia celkom prirodzene prevládajú feminatíva označujúce ženy podľa fyziologických charakteristík, veku, pohlavia, rodinných vzťahov a príbuzenstva: *dievka, žena, manželka, matka, sestra, príbuzná*.⁴⁵ V analyzovaných textoch nachádzame aj pomenovania ženy ako sociálne aktívnej osoby: podľa titulu: *kráľovná, kňažná, následníčka trónu*;⁴⁶ podľa spoločenskej zaangažovanosti: *predsedníčka, delegátka, poslankyňa*;⁴⁷ podľa ideologického presvedčenia, príslušnosti k určitej skupine osôb, k organizácii, strane: *skautka, komunistka, proletárka, členka, podporovateľka*;⁴⁸ podľa vzdelávacieho statusu: *žiačka, študentka, gymnazistka, absolventka*;⁴⁹ podľa charakteristickej činnosti alebo vlastnosti: *janičiarka, patrónka, hrdinka*;⁵⁰ podľa vzťahu k iným osobám: *partnerka, kamarátka, priateľka, kolegyňa*.⁵¹ Mená podľa povolania a zamestnania: *amatérka, pracovníčka, robotníčka, krajčírka, herečka, poetka*,

45 дівка, жона/женичина, дружина, матір, сестра/сестринка, своячка.

46 королівна, княгиня, престолонаслідниця.

47 председателька, делегатка, посланниця.

48 скаутка, комуністка, пролетарка, членка, приклонничка.

49 учениця, студентка, гімназистка, абсолюентка.

50 яничарка, заступниця, героїка.

51 партнерка, товаришка, приятелька, колегиня.

*sestrička, učiteľka, opatrovatelka (chorých).*⁵² Táto skupina mien obsahuje aj pomenovania žien podľa vykonávaných hospodárskych prác a prác v domácnosti a mená podľa príležitostných činností: *gazdiná, pomocníčka, poslucháčka, čitateľka.*⁵³ Kvantitatívne síce tieto pomenovania neprevažovali, ale frekvencia ich výskytu bola zjavne vyššia ako výskyt pomenovaní spoločensky aktívnej účastníčky verejného života.

Je teda zrejmé, že jazyk ako sociálny produkt nevyhnutne odráža spoločenský pokrok vtedajšej ukrajinskej spoločnosti, v tom čase rozdelenej územne aj na štátnej úrovni. Podľa našich pozorovaní sa v systéme označovania spoločensky aktívnej osoby nachádza značné množstvo osobitných jazykových pomenovaní ženy, hlavne ženských mien označujúcich činiteľa a vykonávateľa deja, ktoré naznačujú zmenu jej spoločenského postavenia a životných priorít.

52 аматорка, працівниця, робітниця, кравчиня, артистка, поетка, сестричка, вчителька, доглядачка (хворих).

53 хозяйка/господиня, помішниця, послухачка, читачка.

Emancipation of Women in the Regions of Western Ukraine in the Early Twentieth Century: Social and Linguistic Aspect

SUMMARY

The studied material generally allows us to draw the following conclusions. The movements for emancipation of women in Western Ukraine, with their ideological and theoretical postulates, undoubtedly carry the features of pan-European feminism with its ideas and ideological principles. However, the concepts of developing women's emancipatory aspirations also had their own unique characteristics adapted to regional Ukrainian conditions. Demands for gender equality without benefits and privileges for one sex, the struggle of women for the right to participate in political life and the expansion of their professional activities to some extent corresponded to the needs of Ukrainian society, but under the conditions of foreign domination, the ideas of feminism and female emancipation frequently took different turns and often remained subsumed under the national liberation movement.

Galicia was the hub and strategic center of the struggle for emancipation of Ukrainian women, with the largest number of printed editions for women published and the most important women's organizations operating from the city. The most important among them was Soyuz Ukrainok (Union of Female Ukrainians). It stood out among the various public women's organizations in the field of religion, culture, education, and in individual sections of national organizations. However, it did not limit itself only to cultural, educational, and economic activities. A notable feature of this feminist organization was that it operated in a social and political environment, and this testified to the entry of the women's movement to the forefront of political life as a full-fledged entity of national liberation struggles. By joining the activities

in the social and political sphere, Soyuz Ukrainok (Union of Female Ukrainians) became a sociopolitical organization that contributed to the formation of a new type of woman as a citizen.

The origin and expansion of the activities of the Druzhyna kniahyni Olhy (Countess Olha's Retinue) was recognized as a unique phenomenon in the history of Ukrainian women's movements. The Retinue was well received outside Galicia in emigrant circles. In Galicia itself, especially in the units of the Party, the emergence of this organization provoked different attitudes. Although the Retinue legitimately participated in institutionalized politics, it did not demonstrate a Party identity and remained a political organization uniting women of various political orientations – development of the Ukrainian women's movement in accordance with the legislation contributed to political self-actualization of women, not only in electoral law but even in the big politics. Thanks to this movement, it was possible to achieve, and also include in the program documents of the most influential political parties' equal status of women in all areas of public life.

In the Galician sociopolitical environment, the priority of the national idea was not questioned, because it was a necessary precondition, the core and the platform of the national ideology of Ukrainians, all of its social and political currents and parties. Citizens viewed the idea of women's liberation movements with ambiguity. Some blamed women's movements for 'non-national' tendencies, arguing that it was feminism and that women's organizations were narrowly focused on women's issues. Others argued that women's organizations deal only with national issues, in fact neglecting to address women's issues. The members of the movement opposed both views, pointing out accusations were unfounded, because feminism and the women's movement are identical concepts, principles of neither movement being in conflict, rather fully balancing each other.

Although Ukrainian women followed the development of Western European feminism in the interwar period, they never declared themselves feminists, they did not use feminist terminology in official documents. Feminist terminology was introduced into the national discourse by the sociopolitical currents of Ukrainian citizenship.

In other regions of Western Ukraine, the fight against gender inequality was less active, but women have fully declared their rights and the status of full citizens in all territories at the end of the 1930s. And Galicia provided them with support in this regard.

The women's movement also differed significantly in the regions historically belonging to the Western and the Soviet Ukraine. In the Soviet Ukraine, it was initiated by men and their motivations were exclusively subordinated to the interests of the Communist Party. In Western regions, it was initiated by women themselves and focused on the specific needs of women: housekeeping, raising children, equality with men in employment rights, but also national interests, and the development of the mother tongue and culture. After 1939, unfortunately, unique women's movements in the regions historically belonging to the Western Ukraine were suppressed by Soviet power as a result of the accession of these regions to the Soviet Ukraine.

West Ukrainian periodicals of various specializations wrote about the activities of women and women's organizations from various angles. And although it is not possible to speak of any regularity in creation of female correlates to names denoting male persons, especially in the professional sphere, as women in their professional activities have only begun to move out of the household and language has not yet 'managed' to catch up with and reflect new roles and positions of women in society, however, it is undeniable that the system of feminatives in the West Ukrainian version of the Ukrainian language was much more developed and thematically richer than in its Eastern counterpart.

The West Ukrainian printed editions of the 1920s and 1930s were naturally dominated by feminatives denoting women according to physiological characteristics, age, gender, family relationships, and kinship. In the analyzed texts we also find the names of women as socially active persons: by title, according to social involvement, according to ideological beliefs, belonging to a certain group of people, to the organization, party, according to educational status, according to the characteristic activity or property, according to relation to other persons. The group of names denoting professions and occupations also

includes the names of women according to economic and domestic work performed and names according to occasional activities. Although these names did not predominate quantitatively, the frequency of their occurrence was clearly higher than the occurrence of the names of a socially active participant in public life.

It is thus clear that language as a social product necessarily reflects the social progress of the then Ukrainian society, at that time divided territorially and at the state level. According to our observations, there is a considerable number of special linguistic names denoting women in the system of names of socially active persons, especially those denoting official and managerial roles of women, which indicate a change in the woman's social status and her life priorities.

STUDIE | STUDIES

Vzdělávání na cestě z císařství do republiky a Dvůr Králové nad Labem¹

ABSTRACT

Education on the Road from the Empire to the Republic and Dvůr Králové nad Labem

Education represents a significant segment of society, surroundings of children's integration into the Czech national society and also into Austrian country. Therefore, it is necessary to involve it into the general view of reversing the Austro-Hungarian monarchy into the Czechoslovak Republic. The general Czech context is appropriately completed by an example of Dvůr Králové nad Labem – a patriotic Czech town on a language border, which insisted on the development of Czech education. In the years of World War I, war poverty exposed, children grew up without their fathers, education was interrupted even for months because of lack of teachers or fuel. Schools were a tool of Austrian state propaganda. Although the changeover to Czechoslovakia was ostensibly a fundamental change, actually it was a slow process without real sanctions against even the most pro-Austrian active teachers.

Keywords: World War I; Loyalty; Education; Austria-Hungary; Czechoslovakia, Dvůr Králové nad Labem

Vzdělávání jako faktor v přelomovém čase

První světová válka nezahrnovala jen vojenské operace, ale i život v zázemí, společnost v těžkých časech, v nichž došlo ovšem ke změnám, jež v našich podmínkách umožnily jinak nesamozřejmý přechod z monarchie do První republiky.

1 Tento text je výrazně rozšířenou verzí studie: Ivo REJCHRT, *Vzdělání na přídel. Královédvorské gymnázium v době první světové války*, in: *Krkonoše – Podkrkonoší*, sv. 22, 2016, s. 317–329.

Vzdělání se v průběhu 19. století stávalo stále rozvinutější a pracovanější sférou života společnosti, stále potřebnější pro modernizaci všech sfér života, tedy stále nezbytnější pro rozvoj české společnosti. Česká škola byla od počátku 19. století vnímána jako jedna z nejdůležitějších složek všestranného národního emancipačního úsilí, ba jako ochránce a zachránce českého národa.² Jak tedy daná složka společnosti prožívala tato zlomová léta? Můžeme bez ní vůbec provést kompletní popis přerodu českých zemí z Předlitavska v Československo?

Chceme-li pochopit život české společnosti v těchto letech, nesmíme rozhodně zapomenout na školství. A to z řady důvodů: Právě tu probíhalo (nejen) v předchozích desetiletích vzdělávání a začleňování do národní společnosti i prostředí státu, zde se reagovalo na společenské proměny – s vědomím velkého časového přesahu tohoto vlivu v dalším životě žáků. Současně z těchto důvodů představovala škola instituci, již stát úkoloval ve snaze lépe zvládat krizi způsobenou válkou. V neposlední řadě je to zdroj informací o tom, jak válka zasáhla do každodenního života žáků i učitelů, jak tato nemalá část společnosti prožívala do té doby nejhorší konflikt. A také toto prostředí prodělalo postupný přerod z jednoho režimu do druhého. Mají-li však být tyto skutečnosti co nejpresněji zhodnoceny v měřítku českých zemí, je nutné je – v kontextu celkové situace – opřít o studium lokálních poměrů.

Nejde ovšem o téma opomíjené – zvláště je třeba zmínit monografii Mileny Lenderové, Tomáše Jiráňka a Martiny Halířové *Vše pro dítě: válečné dětství 1914–1918*, jež umožňuje zasadit školu do celkového rámce válečného dětství, ovšem jen školu „základní“. Navíc přes obdivuhodnou šíři pramenů různého regionálního původu nemůže věnovat větší pozornost jednomu místu.³ Pro přechod do československého školství hraje obdobnou roli kolektivní práce „*Národní*“ *školství za první česko-*

2 Michal ŠIMÁNEŠ, *České menšinové školství v Československé republice: ke každodennosti obecných škol v politickém okrese Ústí nad Labem*, Brno 2019, s. 11.

3 Milena LENDEROVÁ – Martina HALÍŘOVÁ – Tomáš JIRÁNEK, *Vše pro dítě: válečné dětství 1914–1918*, Praha 2015.

slovenské republiky.⁴ Přitom právě konkrétní regionální kontext a srovnání škol různého typu může přinést cenné informace – například určit provázanost s ostatními stránkami života či zda byly různé vzdělávací instituce válkou zasaženy stejnou měrou.

Cílem této studie je vztáhnout tuto problematiku ke Dvoru Králové nad Labem. Zcela v duchu hermeneutického kruhu se tedy nejprve budeme věnovat vybraným otázkám formování obecných podmínek pro školství na sklonku habsburské monarchie, poté upřeme pozornost ke Dvoru Králové nad Labem této epochy, přiblížíme obecná specifika let 1914–1918 a poté popíšeme válečný prožitek žáků i pedagogů zmíněného města a jejich přechod do nového státu. To nám umožní dospět k závěrečnému zhodnocení.

Školy ve víru národních bojů a politiky

Celkové poměry ve školství v dekadách před první světovou válkou přesahují možnosti této studie. Je však možné odkázat jak na jejich precizní dobové zhodnocení,⁵ tak na novou syntézu k dějinám školství⁶ (jakkoli její členění po jednotlivých typech škol a aspektech vzdělávání pro celé období 1848–1918 má širší záběr než jen předválečné období). Pro zkoumaný region je ovšem zásadní, že se česká a německá populace zeměpisně prostupovala, takže často v dané obci vyrůstaly české i německé děti, což vedlo k řadě půtek a zakládání menšinových škol.⁷

Politický rozměr měla i představa státu, že škola vychovává dobré občany, tedy věnuje se také politické socializaci – „budování politické

4 Tomáš KASPER – Dana KASPEROVÁ – Markéta PÁNKOVÁ (edd.), *„Národní“ školství za první Československé republiky*, Praha 2018.

5 Jan AUERHAN aj., *Česká politika. Díl 5, Kulturní, zvláště školské úkoly české politiky*, Praha 1913; Jan ŠAFRÁNEK, *Školy české: obraz jejich vývoje a osudů. II. svazek, r. 1848–1913*, Praha 1918.

6 Ivana ČORNEJOVÁ et al., *Velké dějiny země Koruny české. Tematická řada, Školství a vzdělanost*, Praha 2020, s. 226–330.

7 Srov. Jan MĚCHÝŘ, *České menšinové školství v Čechách 1867–1914*, in: Zdeněk Kárník (ed.), *Sborník k problematice multietnicity: české země jako multietnická společnost: Češi, Němci a Židé ve společenském životě českých zemí 1848–1918*, Praha 1996, s. 67–84.

loajality k mocenským strukturám státu. Škola se tak nestala jen místem pro vzdělávání a kultivaci, ale také místem pro manipulaci, indoktrinaci, kontrolu a nadvládu.“⁸ I když na rozdíl od Ruska rakouské školství neslouží jako nástroj státní kontroly sociální mobility a způsob prosazování asimilace, stále je i u nás zjevná snaha státu „využívat školství jako disciplinární a stabilizační prostředek a s jeho pomocí například zamezovat přílišné demokratizaci společnosti“.⁹ Nikoli náhodou bylo ve školách přípustné používat pouze úředně schválené učebnice.¹⁰ V nich i metodických příručkách se zdůrazňovala poddanská věrnost císaři jako základní politické hodnotě, poslušnost zákonům i úřadům, odvádění daní, ba i připravenost nasadit za císaře svůj život (zatímco praktická participace formou voleb a parlamentu byla ve stínu).

Ideálem byl rakouský patriotismus a věrnost nejen vlasti „užší“ (zemi), ale i „širší“ (Rakousku). Tato relativně sofistikovaná kampaň ovšem, ač jistě nikoli zcela bez úspěchu, nedokázala zvrátit přirozený vývoj moderních národních hnutí, v němž rakouský patriotismus rozhodně nedominoval – moderní politický (občanský) rakouský národ nevznikl.¹¹ Tytéž jevy tak byly nahlíženy odlišně z pozice občanů Ra-

8 Veronika SUŠOVÁ, Vzbudit věrnost a oddanost. Dějepis jako nástroj politické socializace v Rakousku-Uhersku a Rusku druhé poloviny 19. století, *Dějiny a současnost* 26, 5/2004, s. 15–19.

9 TÁŽ, Politika jako oficiální znalost. Politická socializace v Předlitavsku a evropském Rusku v letech 1875–1917/1918 v komparativní perspektivě, *Český časopis historický* 106, 4/2008, s. 788–822, 792–793.

10 Tamtéž, s. 796.

11 V. SUŠOVÁ, *Vzbudit věrnost*, s. 15–19; TÁŽ, *Politika jako oficiální znalost*, s. 797–799, 804–807, 808–810, 812–813, 814–820; TÁŽ, Být dobrým občanem: občanská výchova a politicko-socializační proces v předlitavských učebnicích v letech 1875–1918, in: Jan Randák – Petr Koura (edd.), *Hrdinství a zbabělost v české politické kultuře 19. a 20. století: výběr z příspěvků ze stejnojmenné konference, která proběhla ve dnech 25.–27. října 2006*, Praha 2008, s. 84–100; V. SUŠOVÁ, Školství jako nástroj státní propagandy. Výchova k patriotismu na příkladech rakouských učebnic druhé poloviny 19. století, in: Kateřina Piorecká – Václav Petrbock (edd.), *Vzdělání a osvěta v české kultuře 19. století: sborník příspěvků z 24. ročníku symposia k problematice 19. století*, Praha 2004, s. 100–110; V. SUŠOVÁ, Integrační role rakouského císaře v rakouské státní propagandě 19. století, *KUDĚJ. Časopis pro kulturní dějiny*, 1/2004, s. 32–46; Peter URBANITSCH, Mýtus pluralismu a realita nacionalismu. Dynastický mýtus habsburské monarchie – zbytečná snaha o vytvoření identity?, *KUDĚJ. Časopis pro kulturní dějiny*

kouska a z pozice příslušníka národní společnosti.¹² Na druhé straně nelze popřít prestiž Františka Josefa ve významné části české veřejnosti.¹³ Ostatně jeho jméno (jistě nikoli bez zištných motivů, ale z české iniciativy) nesla řada českých institucí – od akademie věd¹⁴ až po královédvorské gymnázium.

Královédvorské školy se představují

Dvůr Králové nad Labem, převážně české město na jazykové hranici,¹⁵ nadto s výraznou rukopisnou tradicí zjevnou hned na první pohled díky kašně se sochou národního hrdiny Záboje na stejnojmenném náměstí, prožilo poslední dekády před první světovou válkou výraznou industrializací, ale také společenský, spolkový a kulturní rozvoj (počátkem 20. století zde působilo přes sto spolků). Na české straně v oblasti školství vynikal „Místní odbor Ústřední matice školské“ (zal. 1882), podporující mateřské školy v okolí v Dubenci (zal. 1883), (Dolním) Nemojově (zal. 1885) a Žirči (zal. 1895). Na německé (ovšem zde méně vlivné) straně pak „Königinhofer deutscher Schulverein“ (zal. 1888; do té doby hrál tuto roli obdobný spolek v nedalekém převážně německém Huntířově, zal. 1882).¹⁶

8, 1/2006, s. 46–68 (1. část) a 2/2006, s. 35–53 (2. část); Vít VLNAS, Vaterländisches Ehrenbuch aneb Truchlivý příběh výchovy rakouského vlastence, in: K. Piorecká – Václav Petrbock (edd.), *Vzdělání a osvěta v české kultuře 19. století*, s. 92–99.

12 V. SUŠOVÁ, *Politika jako oficiální znalost*, s. 815.

13 Jiří RAK, *Zachovej nám, Hospodine: Češi v Rakouském císařství 1804–1918*, Praha 2013.

14 Alois LODR, *Josef Hlávka: český architekt, stavitel a mecenáš*, Praha 1988, s. 106–107, 117–118.

15 Přímou ve Dvoře Králové nad Labem žilo podle sčítání lidu roku 1910 15 051 osob, z toho 13 624 s českou obcovací řečí a 1337 s německou, Státní okresní archiv Trutnov (dále SOKA Trutnov), inv. č. 1, f. Archiv města Dvora Králové nad Labem II (dále AM DKnL II), kniha 1, Pamětní kniha města Dvora Králové nad Labem, s. 53.

16 Eva TOMKOVÁ – Alexandra JIŘIČKOVÁ, *Dvůr Králové nad Labem a okolí: historie a současnost ve fotografii*, Dvůr Králové nad Labem 2005, s. 18–24; Pavla ANDRLOVÁ, *České spolky v kulturním životě Dvora Králové nad Labem v období*

Školství přímo ve Dvoře Králové nad Labem se rozvíjelo společně s nárůstem počtu obyvatel a roku 1910 zahrnovalo – pomíneme-li pro tyto účely nepodstatné opatrovny/mateřské školy – pětici „základních škol“. Ty české reprezentovaly „Obecná a měšťanská škola chlapecká“ (v roce 1908/1909 s 601 českými a 16 německými žáky), „Obecná a měšťanská škola dívčí“ (vzdělávající 455 žaček na obecné škole, 239 na měšťanské) a dvě na předměstské – „Obecná škola smíšená ve II. obvodu“ (měla 477 žáků) a „Obecná škola smíšená ve III. obvodu“ (s 276 žáky).¹⁷

Nabídku doplňovala německá menšinová škola se zajímavou historií – když prosincová ústava (1867) uznala právo na školství v zemi obvyklých jazycích, měla mít každá škola jen jednu vyučovací řeč. U místního školství to byla jen čeština. Pro zdejší Němce, kteří nechtěli posílat své děti ani do českých škol, ani do jiných obcí, tu na předměstí Podhartě od roku 1884 existovala německá škola financovaná Schulvereinem.¹⁸ I když vznik německé školy v městě s 13 % německého obyvatelstva¹⁹ dnešní optikou vyvolává spíše sympatie, nevyhnutelně se stal součástí oné drobné nacionální války, již tak často trpěly české menšinové školy. Roku 1890 byly již splněny podmínky pro zřízení místní veřejné německé školy, což sice v roce 1892 schválila zemská školní rada, ale odpor královédvorského městského zastupitelstva to o dva roky odložil. Od roku 1894 zde tedy existovala veřejná německá škola, od roku 1897 v nové vlastní budově.²⁰ Roku 1908/1909 ji navštěvovalo 181 německých a 96 českých dětí.²¹ Pro docházku českých dětí není jistě bez významu, že místní židovští podnikatelé, kteří dominovali královédvorskému textilnímu průmyslu, právě tuto školu dlouhodobě finančně podporovali, takže mohla svým žákům nabídnout zdarma nejen školní potřeby, ale

1860–1914. Diplomová práce, Filozofická fakulta Univerzity Olomouc 2002, s. 92–103; Josef BORUFKA (ed.), *Der politische Bezirk Königinhof: eine Heimatkunde für das deutsche Haus und die deutsche Schule*, Gradlitz 1908, s. 249.

17 Jeroným ŠUBRT, *České menšiny v severovýchodních a východních Čechách: s dodatkem: roztroušené německé menšiny*, Praha 1910, s. 217.

18 J. BORUFKA (ed.), *Der politische Bezirk Königinhof*, s. 248–249.

19 Podle sčítání lidu z roku 1880 žilo ve Dvoře Králové nad Labem 6813 osob, z toho 5878 Čechů, 909 Němců a 26 cizinců, SOkA Trutnov, inv. č. 1, f. MÚ DKnL II, kniha 1, Pamětní kniha města Dvora Králové nad Labem, s. 67.

20 J. BORUFKA (ed.), *Der politische Bezirk Königinhof*, s. 249.

21 Jeroným ŠUBRT, *České menšiny*, s. 217.

také oblečení a obuv, proto do ní posílali své děti i někteří chudí čeští rodiče.²²

O velké pozornosti, kterou město věnovalo školství, svědčila i nová, velkorysá budova „Obecné a měšťanské školy chlapecké“, vybudovaná v letech 1912–1914 nákladem 620 tisíc korun a opatřená jak moderním technickým vybavením, tak bohatou secesní výzdobou,²³ zcela v duchu dobového ideálu školy jako paláce vzdělanosti.²⁴ Příznačné bylo, že tato stavba byla zvažována už roku 1908 a městské zastupitelstvo již v souvislosti s 60. výročím nástupu Františka Josefa I. na trůn odhlasovalo označení budovy i školy jako „jubilejní“,²⁵ což zmařil letitý odklad.

Dále tu byly tři střední školy (necháme-li stranou pokračovací kurzy a školy). Založení gymnázia bylo vždy věcí prestiže, u průmyslové či pokračovací školy šlo pak v závislosti na hospodářském i politickém vývoji v monarchii o reakci na ekonomický rozvoj místa, nebo alespoň o snahu ho nastartovat. Měly prospívat rozmachu regionu, na druhou stranu absolventi, zvláště gymnázií, často pokračovali ve studiu na vysokých školách v hlavních centrech a „na venkov“ se leckdy už nevrátili,²⁶ což je ostatně fenomén známý doposud. Každopádně bylo střední školství natolik významným kulturotvorným faktorem, že města byla odhodlána vybojovat si střední školu „prakticky za jakoukoliv cenu“.²⁷

22 Rudolf Mathias WLASCHEK, *Zur Geschichte der Juden in Nordostböhmen: Unter besonderer Berücksichtigung des südlichen Riesengebirgsvorlandes*, Marburg 1987, s. 28–32.

23 *100 let Základní školy Schulzovy sady ve Dvoře Králové nad Labem. Výroční almanach 1912–2012*, Dvůr Králové nad Labem 2012, s. 4.

24 Jan ŠIMEK, *Historie školních budov: od tereziánských reforem po současnost*, Praha 2016, s. 100–147.

25 SOKA Trutnov, fond AM DKnL II, kn. 55, Protokoly konferenční 1906–1909, Protokol sepsaný o řádné schůzi sl. obecního zastupitelstva Dvora Králové nad Labem, dne 4. září 1908 konané, čl. 334, s. 240.

26 Marie MACKOVÁ, Německojazyčné střední školství, in: Kristina Kaiserová – Miroslav Kunštát (edd.), *Hledání centra: vědecké a vzdělávací instituce Němců v Čechách v 19. a první polovině 20. století*, Ústí nad Labem 2011, s. 140–141, 163–164.

27 Pavel KLADIWA – Andrea POKLUDOVÁ – Renata KAFKOVÁ, *Lesk a bída obecních samospráv Moravy a Slezska 1850–1914. II. díl, 2. svazek, Finance a infrastruktura*, Ostrava 2009, s. 172.

Protože královédvorská nižší trojtřídní reálka, zřízená roku 1852 zásluhou starosty Bedřicha Tinuse, už roku 1874 zanikla,²⁸ nejstarší před válkou existující střední školou ve městě byla textilní škola. Vznikla sice roku 1874 v Poličce jako česká dvouletá tkalcovská škola, ale pro finanční problémy a potíže s uplatněním absolventů v místě byla přeložena do Dvora Králové nad Labem. Výuka zde začala 5. listopadu 1888 v nově adaptované budově zakoupené městem. V prvním školním roce na místní c. k. odborné škole tkalcovské studovalo 11 žáků, z nichž pět bylo z města a okolí. Vedle dvouletého denního studia tu vzniklo též dvouleté nedělní studium při zaměstnání, jež mělo někdy výrazně větší ohlas: např. ve školním roce 1899/1900 bylo v prvním ročníku zapsáno 10 žáků, ve druhém osm, zatímco nedělní pokračovací kurz měl v prvním oddělení 33 žáků a ve druhém 36. Z celkového počtu 87 žáků bylo 47 Čechů a 40 Němců (36 v nedělním běhu a čtyři v denním studiu). Vyučovací řečí byla zprvu pouze čeština. Teprve od roku 1901/1902 vzniká nový nedělní pokračovací kurz vyučovaný německy.²⁹

Roku 1910 došlo k podstatné reorganizaci školy: zanikla dvouletá a vznikla jednoletá všeobecná tkalcovská škola, na niž navazoval jednoletý kurz buď pro technologii, nebo pro kreslení (a to jednak tkalcovství, jednak tisk), dále tu byl zřízen dvouletý ateliér pro další zvýšení kvalifikace odborných kresličů, probíhají též jiné pokračovací kurzy večerní i nedělní, nově i pro bílení, barvení a potiskování (podle potřeby i německy). Od roku 1910 je výnosem ministerstva veřejných prací povoleno, aby školu mohly navštěvovat i ženy a dívky.³⁰

22. 9. 1890 tu zahájilo činnost české (klasické) gymnázium.³¹ Bylo pevně spjato se společností své doby, jež právě školství přisuzovala vel-

28 Tomáš HALÍK, *Dějiny Dvora Králové nad Labem*, reprint: Dvůr Králové n. L. 1926, s. 101–102.

29 Věra VAŇKOVÁ – Miroslav PUŠ, *Dějiny textilní školy ve Dvoře Králové nad Labem*, in: Zdeněk Rada et al., *Sto let textilní školy Dvůr Králové nad Labem*, Hradec Králové 1988, s. 117–188, 117–129.

30 Tamtéž, s. 132–138.

31 SOKA Trutnov, fond Reálné gymnázium Dvůr Králové nad Labem, 1888–1953 (dále f. RG DKnL), inv. č. 1, kniha 1, Kronika gymnázia 1888–1939, s. 15–24.

ký význam v budování a rozvoji národní společnosti.³² Vzniklo z vlasteneckých pohnutek³³ jako obecní v době, kdy se zřízení nového státního gymnázia nedalo vlivem úspor očekávat.³⁴ Záměr byl ohlášen roku 1888 jako součást oslav ke 40 letům vlády císaře Františka Josefa I. Právě na jeho narozeniny 18. 8. 1895 byla také vysvěcena nová školní budova,³⁵ v níž byl František Josef připomenut zlatým nápisem „Jubilejní gymnasium J. V. císaře a krále Františka Josefa I. Založeno L. P. 1888.“³⁶ na bílém mramoru ve vestibulu a bustou s letopočty 1848–1888 v mezipatře, jeho iniciálami přímo na budově i podobiznou v nadživotní velikosti ve školní kapli (kde byl i portrét císařovny).³⁷ Právě tam každou neděli probíhaly povinné bohoslužby pro žáky. Od roku 1896 také neslo císařovo jméno.³⁸ Není sporu, že císařská prezentace školy měla usnadnit odstraňování administrativních překážek při zřizování školy a její brzké postátnění,³⁹ k němuž také roku 1902 skutečně došlo. Bylo důležité,

32 Gary B. COHEN, *Education and Middle-Class society in imperial Austria: 1848–1918*, West Lafayette 1996, s. 240–247.

33 Srov. Josef MORAVEC, Proč a jak došlo ke zřízení gymnasia, in: *Sjezdový památník 1890–1923*. Vydal sjezd všech bývalých žáků Gymnasia královédvorského ve dnech 28.–30. září 1923, Dvůr Králové n. L. 1923, s. 3–5.

34 Luboš VELEK, Česká kulturní politika versus racionalizace struktury státního vzdělávacího systému. Případ tzv. Gautschových ordonancí z roku 1887, in: Harald Binder (ed.), *Místo národních jazyků ve výchově, školství a vědě v habsburské monarchii 1867–1918*, Praha 2003, s. 589–628.

35 SOKA Trutnov, f. RG DKnL, inv. č. 1, kniha 1, Kronika gymnázia 1888–1939, s. 83.

36 T. HALÍK, Popis budovy gymnasijní ve Dvoře Králové n. L., in: *Zpráva o obecném vyšším gymnasii Františka Josefa v Králové Dvoře n. L. za školní rok 1895–1896*, nákl. vlastním, 1896, s. 1–15, 17.

37 Tamtéž, s. 1–15.

38 SOKA Trutnov, f. RG DKnL, inv. č. 1, kniha 1, Kronika gymnázia 1888–1939, s. 82; Österreichisches Staatsarchiv Wien (dále ÖSW), Allgemeines Verwaltungarchiv, Schulwesen-Kultus, Unterricht Allgemein (1848–1940), Mittelschulen Böhmen, Königinhof, Kt. 2248, Fasz. Nr. 2016, Sign 10A-B, 651/VIII., K. k. Ministerium für Cultus und Unterricht am 10. Jänner 1896.

39 „Aby c.k. vláda a Němci v obec. zastupitelstvu nemohli odepřít souhlasu, bylo úmyslně navrženo, pojmenovati gymnasium jménem císaře a krále Františka Josefa I.“, SOKA Trutnov, inv. č. 1, f. MÚ DKnL II, kniha 1, Pamětní kniha města Dvora Králové nad Labem, s. 70; Josef MORAVEC, Proč a jak došlo ke zřízení gymnasia, in: *Sjezdový památník 1890–1923*, Dvůr Králové n. L.: Sjezd všech bývalých žáků gymnasia královédvorského ve dnech 28. – 30. září 1923, 1923, s. 3–5.

protože tím stát převzal náklady na mzdy a vybavení – a z pedagogů se rázem stali c. k. profesori.⁴⁰ To však nevylučuje souběžný respekt k postavě císaře Františka Josefa, jemuž se u části české veřejnosti nesporně těšil.⁴¹ Rozhodně šlo o iniciativu města, k níž ho nikdo nenutil a která ani po roce 1918 nebyla odsuzována. Ostatně: na budově se císařské iniciály střídaly s iniciálami města a svatováclavskou korunou a ve vestibulu s císařským nápisem byl i medailonek Karla Havlíčka Borovského.

Třídy přibývaly postupně až do roku 1897/1898, kdy bylo osmileté gymnázium kompletní (a mělo 208 studentů). Právě tehdy získalo také definitivní právo veřejnosti a právo ke konání maturitních zkoušek, které tu roku 1898 též poprvé proběhly.⁴² Studovalo zde i menší množství německých žáků (roku 1909/1910 11 z celkových 182, tj. 6 %).⁴³ Pokud jde o dívčí studium, výnosem ministra kultu a vyučování bylo počátkem roku 1908 povoleno i na místní škole, a to jako soukromé studium s právem hospitování při všech předmětech (až na tělocvik). Nešlo ovšem jen o samu možnost účastnit se výuky jakou „pouhé“ hospitantky, ale přímo o možnost dosáhnout maturity jako tzv. privatistky, jež docházely do školy podle svého uvážení a byly zkoušeny souhrnně před vysvědčením. Prvních pět žádostí o tento typ studia sbor hodnotil na poradě 20. 1. 1908 a je mu ke cti, že byly bez protinávrhu všechny přijaty.⁴⁴ Skoro okamžitě začaly do primy docházet dvě studentky, dalších sedm se zapojilo do následující primy.⁴⁵

40 SOKA Trutnov, f. RG DKnL, inv. č. 1, kniha 1, Kronika gymnázia 1888–1939, s. 139–145; ÖSW, Allgemeines Verwaltungarchiv, Schulwesen-Kultus, Unterricht Allgemein (1848–1940), Mittelschulen Böhmen, Königinhof, Kt. 2248, Fasz. Nr. 2016, Sign 10A-B, 6875/X., K. k. Ministerium für Cultus und Unterricht am 4. März 1902.

41 Srov. Jiří RAK, *Zachovej nám, Hospodine*.

42 SOKA Trutnov, f. RG DKnL, inv. č. 1, kniha 1, Kronika gymnázia 1888–1939, s. 99–107; *Čtvrtá výroční zpráva o obecném vyšším gymnasiu Františka Josefa v Králové Dvoře n. L. za školní rok 1897–1898*, nákl. vlastním, 1898, s. 39.

43 J. ŠUBRT, *České menšiny*, s. 217.

44 SOKA Trutnov, f. RG DKnL, inv. č. 3, karton 2, sign. 9/1/08, Protokol z porady 20. 1. 1908.

45 SOKA Trutnov, f. RG DKnL, inv. č. 1, kniha 1, Kronika gymnázia 1888–1939, s. 198, 209.

Gymnázium bylo původně „klasické“, neboť od něj zakladatelé očekávali větší národní zápal.⁴⁶ Roku 1908 ovšem požádala místní městská rada o přeměnu na tehdy nově zaváděné „praktičtější“ reálné gymnázium typu A, jež nahrazovalo řečtinu francouzštinou a posilovalo reálné vědy, aniž by zanevřelo na latinu. Po schválení tento přechod proběhl od školního roku 1909/1910 v prvních třech ročnících, vyšší třídy dostudovaly podle původních podmínek.⁴⁷

Nejnovější střední školou zde byla jubilejní městská dvouletá obchodní škola.⁴⁸ Jejím vzniku se dožadovala zvláště místní řemeslnická beseda s podporou města již od roku 1908. V květnu 1911 byla konečně povolena, 20. září 1911 pak slavnostně otevřena. Šlo o školu městskou, ale podporována byla i zemí, okresem, Obchodní a živnostenskou komorou Liberec aj. Administrativně školu řídilo kuratorium v čele se starostou města. Od školního roku 1912/1913 přibyla k chlapecké i samostatná dívčí třída a dále dvouletá kupecká škola pokračovací. V květnu roku 1913 získala všechna oddělení právo veřejnosti, do října téhož roku probíhala přestavba školní budovy (z předního traktu bývalé Bauerovy továrny).⁴⁹ Do školního roku 1913/1914 vstoupila se 160 žáků (76 žáků a 51 žaček prvního a druhého ročníku, 33 žáků a žaček dvouleté kupecké školy pokračovací).⁵⁰

46 J. MORAVEC, *Proč a jak došlo ke zřízení gymnasia*, s. 5.

47 František MACHÁŇ, První čtvrtstoletí c. k. reálného gymnasia Františka Josefa ve Dvoře Králové n. L., in *Jubilejní výroční zpráva c. k. reálného gymnasia Františka Josefa v Králové Dvoře n. L. za školní rok 1914–1915*, nákl. vlastním, 1915, s. 3–55, 36–37; ÖSW, Mittelschulen Böhmen, Königinhof, Kt. 2248, Fasz. Nr. 2016, Sign 10A-B, 51637/X., K. k. Landesschulrat in Böhmen an das K. k. Ministerium für Kultus und Unterricht am 11. Dezember 1909.

48 Obecní zastupitelstvo přání ji zříditi odhlasovalo v jubilejním roce 60 let od nástupu Františka Josefa I. na trůn (SOKA Trutnov, f. AM DKnL II, kn. 55, Protokoly konferenční 1906–1909, Protokol sepsaný o řádné schůzi sl. obecního zastupitelstva Dvora Králové nad Labem, dne 4. září 1908 konané, čl. 341, s. 242), ale označení „jubilejní“ bylo používáno nedůsledně.

49 Tamtéž, s. 272–273; *Jubilejní almanach. 100 let od založení Veřejné obchodní školy pro jinochy, později Obchodní školy, Obchodní akademie, Vyšší hospodářské školy, Obchodní akademie, Vyšší hospodářské školy, SOU obchodního ve Dvoře Králové nad Labem*, Dvůr Králové nad Labem 2008, s. 8–10, 48.

50 *Královédvorské listy. Svobodomyslný týdeník*, č. 29, 10. 10. 1913, s. 3.

O čínorodosti ředitele Antonína Šímy svědčila tehdy jistě vzácná týdenní poznávací školní exkurze do Terstu, Benátek, Vídně a dalších míst, kterou podnikl ve dnech 20.–26. 4. 1913 s 36 žáky školy (a některými gymnazisty). Zahrnovala i prohlídku terstského přístavu, skladišť, burzy a trhu, benátských skladišť a velkoobchodu, plavby parníkem po Jadranu, návštěvu válečného přístavu Pula i prohlídku Vídně.⁵¹ Pro orientaci ve světě (nejen) obchodu šlo o výjimečný projekt. Navíc se podařilo shromáždit dost příspěvků pro nemajetné na to, aby pokryly náklady pro všechny studenty s velmi dobrým prospěchem i chováním, což dokládá velký respekt místní společnosti ke vzdělávání.⁵²

Válečná „světodějná doba“ v české škole

Takové byly poměry v královédvorském školství, když v létě 1914 vstoupila země do války. Ta zasáhla výjimečnou silou všechny sféry každodenního života⁵³ – života „na příděl“.⁵⁴ A nevyhnutelně tedy dopadla na život dětí. Společnost bez otců a obavy o jejich osud, přetížené matky, bída, vyčerpávající hon za potravinami, hlad, někdy i setkání se smrtí: počet dětí, jež ztratily otce, se odhaduje na 3,6–6 milionů. Mnoho dětí přišlo i o domov, proměnily se ve válečné uprchlíky – a podvyživení se hůře brání chorobám, ostatně válka zhoršila i dostupnost lékařské péče. Pětina až šestina dětí zemřela během prvního roku života. Děti

51 *Královédvorské listy. Svobodomyslný týdeník* 1, č. 7, 9. 5. 1913, s. 4; č. 8, 15. 5. 1913, s. 3; č. 9, 23. 5. 1913, s. 4–5.

52 Antonín ŠÍMA, Vzpomínám, in: *Jubilejní almanach. 100 let od založení Veřejné obchodní školy*, s. 25–27.

53 Srov. Ivan ŠEDIVÝ, *Češi, české země a Velká válka 1914–1918*, Praha 2001; Michael BOROVIČKA a kol., *Velké dějiny země koruny české, svazek XII.b 1860–1918*, Praha/Litomyšl 2013; Robert KVAČEK, *První světová válka a česká otázka*, Praha 2013; Milan HLAVAČKA, Vznik československého státu – úkol pro experty. Co udržuje stát při životě? in: Jan Horský – Miroslav Hroch (ed.), *Sto let: hodnota svobody, nebo cena za nezávislost?*, Praha 2018, s. 167–208.

54 Rudolf KUČERA, *Život na příděl: válečná každodennost a politiky dělnické třídy v českých zemích 1914–1918*, Praha 2013.

přišly o základní jistoty citové, výchovné i hmotné.⁵⁵ To se promítlo – společně s rozvratem světa dospělých a s komplikacemi ve školní výuce – také do jejich morálního vývoje: rozmáhala se kriminalita dětí a mládeže.⁵⁶ Dobově příznačné je časté výrazně genderové vysvětlení, že za ni může absence mužské autority v rodinách. I kdyby však šlo více o jiné vlivy (třeba bídu), nesporně to vyvolávalo očekávání zásahu státu proti této vlně delikvence. Právě schopnost státu zajistit přiměřené materiální, výchovné i morální podmínky pro děti byla spojena s legitimitou rakouského státu (a jeho selhání v této věci přispělo k jeho pádu).⁵⁷

Reakce státních institucí ovšem nestačila, proto se zapojovaly i charitativní organizace. Nejvýkonnější z nich bylo České srdce, zřízené význačnými osobnostmi českého veřejného života v říjnu 1917, jež mělo i dětský odbor.⁵⁸ Došlo tu k paradoxní situaci: české i německé národní charitativní organizace byly zapojeny do budování válečného systému státní sociální péče, čímž rakouský stát přispěl k národní segregaci veřejných institucí a definování sociálních otázek v národních pojmech a k rozšíření vlivu národních hnutí.⁵⁹

V duchu hesla „Žádné dítě není dost malé na to, aby pomohlo“ byly děti také svým způsobem „mobilizovány“.⁶⁰ Dětské sbírky pro vojáky, dobrovolnická práce, propagace a posléze samostatné upisování státních válečných půjček dětmi, odvody pedagogů i starších studentů a přeměny školních budov na válečné nemocnice představovaly tak silný zásah,⁶¹ že roku 1916 učitelská asociace varovala, že „habsburský stát nemůže uspět ve využívání školského systému k vytváření loajálních

55 M. LENDEROVÁ – M. HALÍŘOVÁ – T. JIRÁNEK, *Vše pro dítě*, s. 36–66, 148–188; Yury WINTERBERG – Sonya WINTERBERG, *Malé ruce ve velké válce: osudy dětí za první světové války*, Praha 2014, s. 210–235, 293–301, 309–312; Christa HÄMMERLE (ed.), *Kindheit im Ersten Weltkrieg*, Wien 1993, s. 298–334.

56 M. LENDEROVÁ – M. HALÍŘOVÁ – T. JIRÁNEK, *Vše pro dítě*, s. 141–147; Tara ZAHRA, *Kidnapped souls: national indifference and the battle for children in the Bohemian Lands, 1900–1948*, Ithaca 2008, s. 79–80.

57 TÁŽ, *Kidnapped souls*, s. 80.

58 M. LENDEROVÁ – M. HALÍŘOVÁ – T. JIRÁNEK, *Vše pro dítě*, s. 123, 126–141.

59 T. ZAHRA, *Kidnapped souls*, s. 80–82, 95–105.

60 Tamtéž, s. 82.

61 Maureen HEALY, *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire. Total War and Everyday Life in World War I*, Cambridge 2007, s. 241–247.

občanů, jestliže děti nejsou fyzicky ve škole.⁶² Příznačné bylo, že školy byly zmocněny poskytovat úlevy žákům ve prospěch zemědělských prací, úředně byly zastaveny postihy za nedbalou docházku.⁶³ Ještě v září 1918 ministerstvo udělovalo jednou týdně pravidelné volno žákům, kteří sbírají kopřivy na výrobu textilu.⁶⁴ Stát zabral pro vojenské účely jen v českých zemích 306 školních budov (z toho 193 v českých školních okresech), mobilizoval tisíce učitelů (podle nejvyššího odhadu šlo až o 40 % z celkového počtu), jež nahradily často jen nekvalifikované síly, i když to současně byla příležitost pro učitelky čekající na uplatnění. Učitelé zprvu nemají žádné úlevy u odvodu, později malé. Nedostatek prostor i pedagogů byl často řešen zavedením polodenního střídavého vyučování.⁶⁵

Podmínky pro výuku se tedy zhoršily. Současně však ve společnosti ochromené válkou trpí výchova mládeže a je též třeba v jejich řadách (a tím i v rodinách) povzbuzovat věrnost státu a přesvědčení o spravedlivě vedené válce právě v jejich jménu.⁶⁶ Pro válečnou mobilizaci mládeže měl přitom rakouský stát v porovnání s Francií, Velkou Británií či Německem jeden podstatný problém: Zatímco tyto tři státy prezentovaly děti jako symbol a budoucnost svého národa (a přes něj je napojily na válku), v Rakousku to z výše popsaných důvodů tak snadné nebylo. Ačkoli představa „říšského, supranacionálního rakouského dítěte“ předpokládala, že jde z politického hlediska o nepopsaný list, ve skutečnosti už děti byly zapojeny do národní, třídní a náboženské agitace.⁶⁷ To dávalo školám nové politické úkoly, a to v době výše zmíněného narušení jejich provozu. Tato univerzální „státní zakázka“ platila tím spíše u Čechů, jejichž postoj k válce byl státní mocí ostražitě sledován⁶⁸ –

62 Tamtéž, s. 247.

63 Hanuš SEDLÁČEK, Škola za války, in: Alois Žipek (ed.), *Domov za Války (svědectví účastníků)*, díl II., Praha 1930, s. 154–164, 157.

64 H. SEDLÁČEK, Škola za války, in: A. Žipek (ed.), *Domov za Války (svědectví účastníků)*, díl IV., Praha 1931, s. 273–276, 276.

65 M. LENDEROVÁ – M. HALÍŘOVÁ – T. JIRÁNEK, *Vše pro dítě*, s. 68–72; H. SEDLÁČEK, Škola za války, in: A. ŽIPEK (ed.), *Domov za Války (svědectví účastníků)*, díl I., Praha 1929, s. 206–212.

66 M. LENDEROVÁ – M. HALÍŘOVÁ – T. JIRÁNEK, *Vše pro dítě*, s. 78–82.

67 M. HEALY, *Vienna*, s. 213–215; T. ZAHRA, *Kidnapped souls*, s. 103.

68 I. ŠEDIVÝ, *Češi*, s. 155–213.

a jejichž učitelé byli od roku 1915 často považováni za politicky nespolehlivé, a proto i v armádě poškozované (jen z Moravy jich bylo internováno a vězněno 422).⁶⁹ Právě učitelé přitom patřili k osobám s možností ovlivňovat veřejnost – jak je zjevné například z dobového úředního prorakouského apelu zvláště vůči „povolaným vůdcům národa, kněžím, starostům a učitelům“.⁷⁰ Stát proto samozřejmě věnoval zvýšenou pozornost ideologické stránce vzdělávání. Zvláště vhodným prostředím pro toto působení byly hodiny dějepisu, zeměpisu a před válkou nově zaváděné občanské výchovy, jež se výrazně zapojily do uctívání hrdinů a mytologie oběti (metodicky inspirativní byl ovšem důraz na práci s mapou v hodinách zeměpisu kvůli jejímu významu pro přežití vojáka v boji).⁷¹ Školy byly zásobovány instrukcemi o vystupování proti škodlivým vlivům a ve prospěch rakouského vlastenectví, inspektoři (zásadní pro dohled státu nad školstvím)⁷² měli při každé příležitosti důrazně připomínat jejich dodržování,⁷³ v případech jejich nespokojenosti mohlo následovat i vyšetřování.⁷⁴ Jakkoli zmínka Moravské zemské školní rady ministerstvu o tom, že trestné činy žactva mívají původ v mimoškolním prostředí, a konají se proto často o prázdninách nebo krátce po nich,

69 Karel VYHLÍDAL, Z doby persekuce moravského učitelstva, in: A. Žipek (ed.), *Domov za Války (svědectví účastníků)*, díl II., Praha 1930, s. 107–108; Bohumil ŠTĚASTNÝ, Z persekuce moravských učitelů, in: Tamtéž, s. 108–110.

70 Vyhláška s svoláním moravského místodržitele k českému obyvatelstvu Moravy, 17. 1. 1915, in: Jaroslav VRBATA a kol., *Sborník dokumentů k vnitřnímu vývoji v českých zemích za 1. světové války 1914–1918, svazek II – rok 1915*, Praha 1994, s. 27.

71 Alexander PINWINKLER, Die Mobilisierung der „Schulfront“: Zum Geschichts- und Geographieunterricht im Ersten Weltkrieg, in: Elisabeth Loinig, *Fern der Front – Mitten im Krieg 1914–1918. Alltagsleben im Hinterland*, St. Pölten 2016, s. 243–257.

72 Jana BARTOŠOVÁ – Jan ŠIMEK – Magdaléna ŠUSTOVÁ, *Od školdozorce k inspektorovi: historie školní inspekce*, Praha 2019, s. 61–62.

73 Srov. např. Prezidium moravské zemské školní rady rakouskému ministru kultu a vyučování, 6. 7. 1915, in: J. VRBATA a kol., *Sborník dokumentů k vnitřnímu vývoji v českých zemích za 1. světové války 1914–1918, svazek II – rok 1915*, s. 102–105.

74 J. BARTOŠOVÁ – J. ŠIMEK – M. ŠUSTOVÁ, *Od školdozorce*, s. 72–74.

mohla zavánět alibismem, současně oficiálně přiznávala limity této školní péče.⁷⁵

Symbolem zpřísnění ideologického dohledu se stala válečná kontrola dosavadních učebnic. Jak stojí v místodržitelské žádosti o odnětí ministerského schválení pro vybrané kritizované učebnice, tyto jsou „úplně nepoužitelné“ a vyvolává „úžas, že byly od zemské školní rady kladně posouzeny a vůbec dosáhly aproby. Tyto knihy nabízejí příklad, jak nesmí čítanka vypadat“.⁷⁶ Řada učebnic neprošla (jen z nakladatelství J. Otto jich bylo 41!). Šlo zvláště o čítanky, v nichž překážely články o Havlíčkovi, Macharovi nebo husitství. Neunikly ani učebnice dějepisu, zeměpisu, cizích jazyků či matematiky, v nichž mj. nesměly zůstat texty či příklady z francouzského nebo ruského prostředí.⁷⁷ Kamil Krofta k jejich nahrazení čistě prorakouskými texty napsal pro *Národní listy* (v části tehdy cenzurou zabavené): „Že by takovou výchovou mohla býti naše mládež odcizena svému národu, oloupena o hrdé vědomí své slavné minulosti a svého svatého práva na život plně svobodný, ani na chvíli netřeba se obávat. Ale je hrozné, že naše mládež vyrůstá v takovém ovzduší lži a neupřímnosti, kde se předstírají city cizí učitelů i žáků a zapírají se ty, jichž srdce jejich jsou plna.“⁷⁸ Zatímco například ve Francii panovala ve škole i doma všeobecná shoda na dědičném ne-

75 Prezidium moravské zemské školní rady rakouskému ministru kultu a vyučování, 6. 7. 1915, in: J. VRBATA a kol., *Sborník dokumentů k vnitřnímu vývoji v českých zemích za 1. světové války 1914–1918, svazek II – rok 1915*, s. 104.

76 Český místodržitel ministrovi kultu a vyučování, 24. 2. 1916, in: TÝŽ a kol., *Sborník dokumentů k vnitřnímu vývoji v českých zemích za 1. světové války 1914–1918, svazek III – rok 1916*, Praha 1995, s. 81.

77 Srov. J. HAVRÁNEK, Politické represe a zásobovací potíže v českých zemích v letech 1914–1918, in: Hans Mommsen (ed.), *První světová válka a vztahy mezi Čechy, Slováky a Němci*, Brno 2000, s. 46–49; TÝŽ, Die rigorose Überprüfung der tschechischen Schulbücher im Jahre 1916, in: *K poctě profesora Miroslava Hrocha. Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et historica* 3/1996, *Studia historica* XLIV, Praha 1998, s. 81–87; Zdeněk ŘÍHA, České školní knihy za války, in: Alois Žipek (ed.), *Domov za války (svědectví účastníků)*, díl II., Praha 1930, s. 310–311; St. E. ZICH, Censura, in: František Trohoř (ed.), *Dvůr Králové n. L. v době světové války: místní kronika let 1914–1918: ve třech dílech. Díl 3., Převrat. Dvůr Králové nad Labem 1927*, s. 15–20.

78 Kamil KROFTA, Výchova k říšskému vlastenectví, in: Týž, *Byli jsme za Rakouska... Úvahy historické a politologické*, Praha 1936, s. 528.

příteli – Němcích, a zatímco čeští Němci – necháme-li stranou možné okouzlení Německem na úkor Rakouska koncem války – měli analogickou shodu domácího a školního postoje, u Čechů tomu tak během války stále více nebylo. Škola nabízela jeden pohled, rodina často druhý, protikladný. Děti vyrůstaly v jakémsi ideologickém dualismu. Prezenterovat názory rodiny ve škole mohlo být nebezpečné – názory školy pak doma mohly vyvolávat posměch či odpor.⁷⁹ Jistě to neplatilo o všech rodinách a hned od počátku války, roku 1918 to ovšem lze pojímat jako naprosto dominantní postoj, protože mezitím válečná „terapie šokem“ jakožto „mentální katalyzátor“ v podstatné míře rozmetala do té doby celkově fungující loajalitu k Rakousku.⁸⁰

Výuku také komplikoval nedostatek topiva, který někdy vedl k omezení nebo dokonce přerušení výuky. Učitelé byli povoláváni jako komisaři při nákupu obilí, což nebylo u veřejnosti kvitováno s povděkem, stejně jako jejich vnučování válečných půjček. Objem upsaných prostředků učiteli i žáky byl ovšem bedlivě sledován a odmítnutí funkce komisaře bylo pro učitele vyloučené, znamenalo by potrestání. Situace učitelů byla z tohoto hlediska velmi složitá.⁸¹ Přitom navzdory jejich zapojení do nových válečných úkolů byla životní úroveň učitelů za války velmi nízká.⁸² Na tom nic nezměnily ani drahotní příplatky. Pro představu: předválečný roční příjem učitele na obecné škole činil 900–1600 K (podle kvalifikace a praxe), mohl být až šestkrát postupně zvýšen o pětiletý přírůstek 200 K (správcové a řídící učitelé obecných škol dostávali navíc funkční příplatek 200–400 K ročně, další odměny byly za pobočky). K těmto částkám, placeným v celé zemi stejně, náležely ještě aktivní příplatky reagující na dražší život ve větších městech, odstupňované podle počtu obyvatel: 15 % (8–16 tis. ob. – případ Dvora Králové nad

79 M. LENDEROVÁ, Dětství a první světová válka, in: Jaroslav Láník (ed.) a kol., *Léta do pole okovaná 1914: proměny společnosti a státu ve válce*, Praha 2015, s. 125–132, 128; Anna VLČKOVÁ, Naše děti za války, in: A. Žipek (ed.), *Domov za Války (svědectví účastníků)*, díl V., Praha 1931, s. 177–183.

80 M. HLAVAČKA, *Vznik československého státu*, s. 181–185.

81 H. SEDLÁČEK, Škola za války, in: A. Žipek (ed.), *Domov za Války (svědectví účastníků)*, díl IV., Praha 1931, s. 273–276.

82 Anna VLČKOVÁ, Naše děti za války, in: A. Žipek (ed.), *Domov za Války (svědectví účastníků)*, díl V., Praha 1931, s. 177–183.

Labem), 20 % (do 30 tis. ob.), 30 % (nad 30 tis. ob. mimo Prahu) nebo 40 % (v Praze).⁸³ Obec jim ovšem navíc mohla poskytnout dobrovolný příspěvek. Roční státní „drahotní výpomoc“ roku 1917 činila 180 K pro svobodné, 210 K pro ženaté bezdětné a 250 pro ženaté s jedním nezaopatřeným dítětem, za každé další došlo k navýšení o 50 K až na 600 K pro 6 a více nezaopatřených dětí.⁸⁴ Dobrovolný jednorázový obecní drahotní příspěvek činil v případě Dvora Králové nad Labem v dubnu 1917 50 K svobodným a 100 K ženatým učitelům obecných a měšťanských škol.⁸⁵ Šlo tedy řádově o desítky procent – přitom životní náklady na domácnost předlitavské dělnické rodiny mezi lety 1914 a 1917 vzrostly více než šestkrát.⁸⁶

Válka vstoupila do českého školství nebyvalou drtivou silou, již si sotva někdo předtím dovedl představit. Jak tedy zasáhly tyto události do Dvora Králové nad Labem?

Válka ve třídách Dvora Králové nad Labem

Léta první světové války byla pro školy ve Dvoře Králové nad Labem po všech stránkách velmi náročná. Nejvíce samozřejmě zasáhla do života těch, kteří byli povoláni k vojenské službě. To se týkalo též mladších učitelů na obecných a měšťanských školách – „konečně zůstávají ve škole jen nejstarší učitelé a učitelky“,⁸⁷ což vedlo ke spojování dvou i tří tříd do jedné, půldennímu vyučování nebo zapojování nekvalifikovaných a penzistů.⁸⁸

83 J.ŠAFRÁNEK, *Školy české*, s. 315–316.

84 SOKA Trutnov, f. Národní škola chlapecká Dvůr Králové nad Labem (dále: NŠCh DKnL), karton 5, č. j. 405, C. k. okresní školní rada ve Dvoře Králové nad Labem ředitelstvím a správám škol dne 12. 5. 1917.

85 SOKA Trutnov, f. Pokračovací vyšší dívčí škola Dvůr Králové nad Labem (dále: PVDŠ DKnL), kn. 1, Školní kronika pokračovací vyšší dívčí školy ve Dvoře Králové nad Labem, s. 203.

86 I. ŠEDIVÝ, *Češi*, s. 246.

87 J. JANOUŠEK, *Škola za války*, in: F. Trohoř (ed.), *Dvůr Králové n. L. v době světové války: místní kronika pohnutých let 1914–1918: ve třech dílech. Díl 2., Válka*, Dvůr Králové nad Labem 1926, s. 54–61, 54–55.

88 Tamtéž, s. 54–55.

Na střední škole byla situace ještě složitější: Ani zde vojenské dráze neuniklo několik vyučujících (např. na gymnáziu po celou válku Josef Číp⁸⁹ a Jan Pán⁹⁰, který navíc upadl do ruského zajetí, vstoupil do legií a ze Sibíře se k výuce na naší škole vrátil až roku 1920,⁹¹ přechodně byli v armádě i jiní). Navíc však – a mnohem častěji – to postihlo středoškolské studenty, kteří byli mobilizováni ještě během studia. Stát jim vyšel vstříc alespoň potud, že nejprve uspořádal opravné zkoušky závěrečné i maturitní,⁹² později dokonce studentům odcházejícím na frontu poskytl možnost přikročit k „předčasnému konání zkoušek dospělosti“. Nešlo však o přesun termínu maturity, ale o její administrativní odpuštění ve všech předmětech, v nichž student jevil přijatelný prospěch, ačkoli nestačil dokončit oktávu. Přirozeně to zásadně omezovalo samotný proces vzdělávání. Obvykle se sešla maturitní komise a odhlasovala, že získává maturitní vysvědčení bez jakékoli zkoušky, výslednou známku určila podle dosavadního prospěchu. Jen zcela výjimečně požadovala i dílčí přezkoušení. Doklad mu ovšem poslali přímo na posádku, aby měli jistotu, že do armády skutečně nastoupí, protože ostatní skládali náročnou zkoušku stále stejně.⁹³ Jak odvody pokračovaly, někdy přímo

89 Mobilizován 27. 7. 1914, *Jubilejní výroční zpráva C. k. reálného gymnasia Františka Josefa ve Dvoře Králové n. L. za školní rok 1914–15*, II. část, Dvůr Králové n. L. 1916, s. 35.

90 Mobilizován 27. 7. 1914, tamtéž.

91 Královédvorské listy. Orgán Československé národní demokracie 8, č. 4, 24. 1. 1920, s. 3; Tamtéž, č. 5, 31. 1. 1920, s. 3.

92 SOKA Trutnov, f. RG DKnL, inv. č. 304, karton 14, Pres. 23/8/14, č. 391/1914, výnos C. k. zemské školní rady pro království České ze dne 20. 8. 1914, č. III-B 1281 ai 1914/51786.

93 Přechodně šlo jen o uspořádání termínu, SOKA Trutnov, f. RG DKnL, inv. č. 304, karton 14, Pres. 3/9/14, č. 417/1914, výnos C. k. zemské školní rady pro království České ze dne 2. 9. 1914, č. III-B 1281/1 ai 1914/54397. Záhy však došlo na změny v plné šíři včetně odpouštění vlastních zkoušek, SOKA Trutnov, f. RG DKnL, inv. č. 304, karton 14, Pres. 20/10/14, č. 506/1914, výnos C. k. zemské školní rady pro království České ze dne 13. 10. 1914, č. III-B 1281/2 ai 1914/6544. Srov. též první aplikaci nového nařízení: SOKA Trutnov, f. RG DKnL, inv. č. 4, karton 3, sign. 13/11/14, č. 528/1914, Protokol č. VIII z porady 3. 11. 1914; T. HALÍK, *Vliv války na gymnasium ve Dvoře Králové n. L.*, in: F. Trohoř (ed.), *Dvůr Králové n. L. v době světové války: místní kronika pohnutých let 1914–1918: ve třech dílech. Díl 2*, s. 61.

zanikaly maturitní ročníky.⁹⁴ Příznačně to glosovaly místní noviny: „*Dokument své doby*. Na zdejší reálném gymnáziu dnes oktáva neexistuje, poněvadž všichni žáci jsou na vojně. Zbyla tu pouze jediná privatistka, pro niž vyučování nelze konati. Rovněž počet septimánů se značně ztenčil. Také zde byla většina studujících odvedena a narukovala.“⁹⁵

Ve školním roce 1914/1915 se tedy maturit účastnily čtyři privatistky a jeden veřejný žák, zatímco předčasnou zkoušku získalo 10 studentů. Roku 1917 měly řádné zkoušky na programu pouze jedno ženské jméno, což neuniklo pozornosti tisku: „*Maturita bez maturantů*. Velice často čtete nyní v novinách, že v tom a v tom městě maturovaly pouze privatistky, poněvadž skuteční žáci konají vojenskou službu. Tak je tomu taky na našem gymnasiu, kde od 18. do 20. tohoto měsíce podrobila se písemným maturitním zkouškám pouze jediná privatistka. Také doklad doby!“⁹⁶ V ostatních případech si v řádném termínu sice uchováli převahu veřejní studenti, ale vždy bylo nejvíce předčasných maturit.⁹⁷

Válečná léta zasáhla i do výuky na textilní škole, kde do armády odešli tři vyučující z 11, proto byla redukována nabídka oborů. Od 17. července 1916 (tedy během prázdnin) tu probíhal kurz pro válečné invalidy. Celkem 28 hodin týdně se v něm vyučovalo přádelnictví, nauka o vazbách, kreslení od ruky i odborné, obecné počty, rozbor tkanin, ruční i strojové tkaní. Tyto kurzy se konaly opakovaně v dvouměsíčních cyklech.⁹⁸ Asi nejviditelnější akcí školy byla účast na vídeňské výstavě prací invalidů, kam roku 1917 přispěli fotografiemi z jejich místního vyučování a ukázkou jejich výrobků.⁹⁹

94 „Jelikož 10. března nastoupil činnou službu vojenskou poslední veřejný žák VIII. tř., byla tato třída uzavřena a vyučováno do konce roku pouze v sedmi třídách.“, *XXIII. výroční zpráva C. k. reálného gymnasia Františka Josefa ve Dvoře Králové nad Lab. za školní rok 1916–17*, Dvůr Králové n. L., nákladem vlastním 1917, s. 32.

95 *Královédvorské listy. Svobodomyšlný týdeník*, č. 12, 25. 5. 1917, s. 3.

96 *Královédvorské listy. Svobodomyšlný týdeník*, č. 15, 28. 6. 1917, s. 3.

97 SOKA Trutnov, f. RG DKnL, inv. č. 1, kniha 1, Kronika gymnázia 1888–1939, školní roky 1914–1918, nečíslovaná část.

98 Věra VAŇKOVÁ – Miroslav PUŠ, *Dějiny textilní školy*, s. 138–142.

99 SOKA Trutnov, f. Průmyslová škola textilní Dvůr Králové nad Labem, kt. 50, inv. č. 298, složka korespondence o účasti na vídeňské výstavě předmětů zhotovených invalidy.

Rovněž z obchodní školy byli povoláni do armády tři učitelé a výuka byla částečně zajišťována jen improvizovaně, například zapojením místního děkana Sedláčka pro češtinu a němčinu.¹⁰⁰ Přesto v květnu 1916 proběhla třídení školní exkurze do Prahy, jež vedle prohlídky staroměstské tržnice a národopisných procházek zahrnovala i *Branibory v Čechách* v Národním divadle, takže byla na dobové poměry snad až rozmařilá, ale nesmírně vlastenecká.¹⁰¹ I zde byly organizovány kurzy pro válečné invalidy.¹⁰² Dochovaná inspekční zpráva ministerstvu chválí nasazení vzdělávaných invalidů (a nadějí na jejich dobré pracovní uplatnění) i jejich učitelů, zvláště ředitele Antonína Šímy. „C. k. okresní hejtman potvrdil, že postoj učitelů a žáků je zcela loajální a že se ústav při každé příležitosti angažuje pozitivně patrioticky.“¹⁰³

Místo tělocviku byla na školách zavedena vojenská příprava (vojenský výcvik starších studentů s německou vojenskou terminologií, cvičení venku za účasti všech studentů).¹⁰⁴ Jak popisuje výše zmíněná inspekční zpráva: Pravidelně dvakrát týdně probíhala vojenská cvičení pod širým nebem, za nepříznivého počasí nahrazená teoretickou výukou. Studenti prý věnovali vojenskému vzdělávání živý zájem a horlivost a tato výchova vyznívala příznivě z hlediska tělovýchovného i obecně výchovného. Ještě lepší by bylo příležitostně do ní zapojit i profesionální důstojníky.¹⁰⁵ Díky českým profesorům tato válečná výchova snad nikoho nepoškozovala, nicméně účelová válečná motivace a nálady ve společnosti ji diskreditovaly.¹⁰⁶

100 *Jubilejní almanach. 100 let od založení Veřejné obchodní školy*, s. 10, 27–31.

101 *Královédvorské listy. Svobodomyslný týdeník*, č. 7, 20. 5. 1916, s. 3.

102 *Srov. Královédvorské listy. Svobodomyslný týdeník*, č. 26, 25. 2. 1916, s. 2; *Královédvorské listy. Svobodomyslný týdeník*, č. 1, 10. 3. 1916, s. 2.

103 ÖSW, Mittelschulen Böhmen, Königinhof, Kt. 4586, Fasz. Nr. 4034, 15307/XVIII., K. k. Ministerium für Kultus und Unterricht, Bericht über die am 27., 28. und 29. April 1916 abgehaltene Inspektion der zweiklassigen Jubiläums-Handelschule in Königinhof a. d. E.

104 T. HALÍK, *Vliv války*, s. 63–64.

105 ÖSW, Mittelschulen Böhmen, Königinhof, Kt. 4586, Fasz. Nr. 4034, 15307/XVIII., K. k. Ministerium für Kultus und Unterricht, Bericht über die am 27., 28. und 29. April 1916 abgehaltene Inspektion der zweiklassigen Jubiläums-Handelschule in Königinhof a. d. E.

106 T. HALÍK, *Vliv války*, s. 63–64.

Válka se promítla i do vztahů mužů a žen ve škole. Právě učitelky zachraňovaly výpadek učitelů vyvolaný mobilizací, současně tento jejich větší prostor vyvolával znepokojení, jak se to projevilo především po smrti ředitele místní Obecné a měšťanské školy dívčí Jana Stuchla 15. ledna 1915. Dočasně ho zastupoval Antonín Seifert¹⁰⁷ a „správa školy“ (tedy on sám) žádala vyhlášení konkurzu na místo ředitele.¹⁰⁸ Místní školní rada navrhla vypsání konkurzu ihned po válce, chválila provizorní správu a průhledně dodávala, že „místo toto vzhledem ku stávajícím místním poměrům, zejména vzhledem ku průmyslovému dělnictvu zdejšímu obsazeno býti má zapracovanou a místních poměrů znalou mužskou učitelskou silou“.¹⁰⁹ Nebylo snad nepodstatné, že místní školní radu tvořilo pět mužů.¹¹⁰ Záhy se totiž rozhořela čilá debata, zda má nastálo školu vést ředitel, či ředitelka. Už v únoru 1915 místní školní radě píše zemská jednota učitelů s obavou o zájmy učitelů proti učitelkám: „Na taková místa [tj. ředitelská na dívčí škole – I. R.] dosazují se v poslední době učitelky, které v kruzích, z nichž většinou pocházejí, mají značnou oporu[,] bez ohledu, že úřadu tomu se věnují často pro případ, že by se neprovdaly. Učitelé bývají z kompetence na taková místa vylučování a zbavování tak práv bez ohledu na větší povinnosti, jež se na ně kladou. Máť zajisté svobodná učitelka, byť i dobrovolně o někoho z příbuzných pečovala, daleko menší socialní [!] povinnosti než učitelé, kteří takové dobrovolné povinnosti mají též, mimo ně však mnoho zákonitých povinností vůči rodině, již pro společnost vychovávají, dále jako občané, vojíni atd. / Je proto zajisté jen aktem spravedlnosti, když větší povinnosti vyváženy jsou většími právy. [...] Také nelze přezírat, že v žádném jiném stavu dosud neobsazují se ženami místa tak zodpověd-

107 SOkA Trutnov, f. PVDŠ DKnL, kn. 1, Školní kronika pokračovací vyšší dívčí školy ve Dvoře Králové nad Labem, s. 114–116.

108 SOkA Trutnov, f. MŠRČ, kt. 2, III/20/50, Ředitelství dívčí školy obecné a měšťanské ve Dvoře Králové nad Labem místní školní radě ve Dvoře Králové nad Labem 19. ledna 1915.

109 SOkA Trutnov, f. MŠRČ, kt. 2, III/20/50, místní školní rada ve Dvoře Králové nad Labem C. k. okresní školní radě ve Dvoře Králové nad Labem 28. ledna 1915.

110 SOkA Trutnov, f. MŠRČ, kt. 2, III/21/4, Městský úřad král. věn. města Dvora Králové n. L. o volbě členů místní školní rady C. k. okresní školní radě ve Dvoře Králové n. L. 20. května 1914; 5 mužů bylo zvoleno i roku 1919, tamtéž, zápis místní školní rady ve Dvoře Králové n. L. 20. července 1919.

ná, [!] a neubírají se mužům možnosti snadnějšího plnění větších povinností. / Jak vděčný úkol naskytá [!] se tu naší samosprávě, aby byla ochranitelkou v takových případech!“¹¹¹ Znovu, ještě důrazněji a tentokrát i s uvedením jmen ženským postupem ohrožených místních učitelů se tatáž organizace obrátila na téhož adresáta v červnu. Text působil ještě emocionálněji: „Zatím co mnozí učitelé na poli válečném prolévají krev a kladou životy, zatím co zbylí učitelé berou na sebe za neobyčejně stížených [!] poměrů všechnu práci ve škole i na poli charity, humanity a j., zaráží se jim postup a vypisují se konkursy jen pro učitelky, což není v žádném jiném stavu, ani v sousední Moravě. Tím stává se, že mladé učitelky nabývají nejlepších míst bez ohledu na mnohem starší učitele, živitele rodin, vojíny atd. [...]“¹¹² Místní školní rada to skutečně tlumočila té okresní.¹¹³ Zemská školní rada naopak upozornila, že z úředních listin k dané škole „není zřejmo, bylo-li vedoucí místo při dotčené obecné a měštanské ško[le] dívčí systemisováno pro ředitele či ředitelku, ježto se povšechně mluví o místě ředitelském“,¹¹⁴ a poté rozhodla o tom, že se o toto ředitelské místo mohou ucházet učitelé i učitelky, ale až při příštím hromadném obsazování konkurzů.¹¹⁵ Vzhledem k tomu, že se jednalo o náhradu za muže, šlo o neúspěch tohoto „protiženského“ tažení, ačkoli muži nebyli vyloučeni.

Tu se místní školní rada obrátila k c. k. ministerstvu kultu a vyučování ve Vídni se stížností v této věci. Dle dochovaného konceptu to zdůvodnila opomenutím jejich názoru, dále potřebou, že v dělnickém prostředí „v čele tak veliké školy[,] jako je dívčí škola obec. a měšť.[,] mající cca 700 žákyň[,] jest potřeba energické síly mužské, která by dovedla

111 SOkA Trutnov, f. MŠRČ, kt. 1, III/19/6, Zemská ústřední jednota učitelstva měštanských škol českých v Království českém místní školní radě Dvora Králové nad Labem 13. února 1915.

112 SOkA Trutnov, f. MŠRČ, kt. 1, III/19/6, Zemská ústřední jednota učitelstva měštanských škol českých v Království českém místní školní radě Dvora Králové nad Labem 30. června 1915.

113 SOkA Trutnov, f. MŠRČ, kt. 1, III/19/6, místní školní rada Dvora Králové nad Labem C. k. okresní školní radě ve Dvoře Králové nad Labem 10. srpna 1916.

114 SOkA Trutnov, f. MŠRČ, kt. 1, III/19/6, C. k. okresní školní rada ve Dvoře Králové nad Labem místní školní radě Dvora Králové nad Labem 11. června 1916.

115 SOkA Trutnov, f. MŠRČ, kt. 1, III/19/6, C. k. okresní školní rada ve Dvoře Králové nad Labem místní školní radě Dvora Králové nad Labem 11. července 1917.

náležitě čelit neoprávněnému zasahování tohoto [dělnického – I. R.] stavu do řízení školy, jejíž zákyně náležejí téměř ze $\frac{3}{4}$ kruhům dělnickým“. ¹¹⁶ Následoval argument, že v minulosti zde vždy šlo o ředitele-muže. Přidala výše zmíněné horlení proti znevýhodňování mužů, klíčových pro chod společnosti, tedy oprávněných mít větší práva. Proto protestovala proti vnímání ředitelského místa jako přístupného i ženám a žádala změnění podmínek tak, že „o toto místo ucházet se mohou toliko mužské síly učitelské a že vypsání konkursu má se státi ihned“. ¹¹⁷ Marně.

Když koncem zimy 1918 k vypsání tohoto konkurzu skutečně došlo, hlásit se mohli muži i ženy. Žena se však přihlásila jediná: definitivní odborná učitelka na dané škole Emilie Pavlíková. V konkurenci šesti mužů ovšem neobstála (místní školní rada ji neumístila ani do první trojice). Řádným (definitivním) ředitelem na královédvorské dívčí škole byl zemskou školní radou (v souladu s jednohlasným návrhem místní školní rady) od 1. září 1918 ustanoven Karel Štěrba, jenž sem byl na základě své žádosti přeložen ze stejné funkce v Josefově. ¹¹⁸

C. k. profesori byli vnímáni jako státní úředníci, právně vzato zcela oprávněně. ¹¹⁹ Byli proto posíláni krátkodobě i na několik měsíců do různých komisí pro kontrolu sklizně, revizi zásob, nákupy nebo distribuci přidělových lístků, jež přítomnost státních úředníků vyžadovaly. Výuka se tím pochopitelně narušovala, jak bylo patrné například z jednoho konferenčního protokolu z roku 1917: „Od 22. února byli tři členové sboru na rekvisicích obilí, luštěnin a bramborův, ode dne pak 7. března do 10. dubna nemohlo se vůbec vyučovati, protože k týmž rekvisicím bylo povoláno deset členů sboru.“ ¹²⁰ Jindy se z těchto důvodů měsíc učilo jen

116 SOkA Trutnov, f. MŠRČ, kt. 1, III/19/6, místní školní rada Dvora Králové nad Labem c. k. ministerstvu kultu a vyučování ve Vídni 26. července 1917 (koncept).

117 Tamtéž.

118 SOkA Trutnov, f. MŠRČ, kn. 4, Protokol místní školní rady české 1911–1925, s. 189–190, 193; SOkA Trutnov, f. PVDŠ DKnL, kn. 1, Školní kronika pokračovací vyšší dívčí školy ve Dvoře Králové nad Labem, s. 233–234.

119 Kateřina ŘEZNÍČKOVÁ, *Študáci a kantoři za starého Rakouska. České střední školy v letech 1867–1918*, s. 154–156.

120 SOkA Trutnov, f. RG DKnL, inv. č. 4, karton 3, sign. 15/4/17, č. 182/17, Protokol č. XVII z porady 30. 4. 1917.

střídavě obden podle zvláštního rozvrhu.¹²¹ Nejinak se ovšem vedlo učitelům místních obecných škol, kteří vedle kontroly zásob po boku vojáků pracovali i jako písaři na hejtmanství.¹²²

Stupňující se nedostatek uhlí občas donutil školy prodlužovat prázdniny či omezovat výuku např. tak, že se střídavě učilo nižší a vyšší gymnázium jen dopoledne nebo odpoledne, popř. obden, takže stačilo vytápet jen polovinu učeben (tímto způsobem probíhala výuka od 12. 11. 1917 až do konce března 1918!).¹²³ Školní zásoby topiva byly někdy přenechány pekárnám, mlýnům, nemocnicím a elektrárnám.¹²⁴ Jedna z místních obecných škol tak neučila od 12. 2. do 25. 2. 1917, pak byla výuka obnovena,¹²⁵ ale už 2. března 1917 tamní správa školy oznamuje, že „následkem odvezení tří povozů paliva pro potřeby obecní ze školy zdejší, [i] jest palivo školní vyčerpáno,¹²⁶ takže „7. III. vyčerpáním paliva skončeno zase vyučování a počalo 9. III. a zase 10. III. přestalo a nevyučovalo se do 26. III.“¹²⁷ Místní „Obecná a měšťanská škola chlapecká“ kvůli nedostatku topiva vůbec neučila 10. 2. – 26. 3. 1917,¹²⁸ což se poté snažili učitelé nahradit: „Aby se látka probrala, prodlužuje se denní vyuč. dle potřeby o ½–1 hod.“¹²⁹ Totéž ovšem tato škola prožila i 28. 11. – 11. 12. 1917¹³⁰

121 Např. od 18. 2. do 11. 3. 1918, SOkA Trutnov, f. RG DKnL, inv. č. 4, karton 3, sign. 15/4/18, č. 212/18, Protokol č. XIX z porady 22. 4. 1918.

122 J. JANOUŠEK, *Škola za války*, s. 56.

123 XXIII. výroční zpráva c. k. reálného gymnasia Františka Josefa ve Dvoře Králové n. L. za školní rok 1916–17, Dvůr Králové n. L. 1917, s. 32; XXIV. výroční zpráva c. k. reálného gymnasia Františka Josefa ve Dvoře Králové n. L. za školní rok 1916–17, Dvůr Králové n. L. 1918, s. 22.

124 Srov. SOkA Trutnov, f. MŠRČ, III/17/56, kt. 1, Oznámení C. k. okresní školní rady ve Dvoře Králové n. L. ze dne 23. ledna 1917.

125 SOkA Trutnov, f. ZŠ Podhartí (Obecná škola ve III. obv. ve Dvoře Králové n. L.) (dále jen ZŠ Podhartí), kn. 1, Pamětní kniha, s. 128.

126 SOkA Trutnov, f. MŠRČ, III/5/25, kt. 1, Oznámení správy obecné školy ve Dvoře Králové n. L. III. obvod ze dne 2. března 1917.

127 SOkA Trutnov, f. ZŠ Podhartí, kn. 1, Pamětní kniha, s. 128.

128 SOkA Trutnov, NŠCh DKnL, kn. 694, Zápis o řádné poradě učitelských sborů obecné a měšťanské školy chlapecké konané dne 19. dubna 1917, s. 29.

129 Tamtéž.

130 SOkA Trutnov, NŠCh DKnL, kn. 694, Zápis o řádné poradě učitelských sborů obecné a měšťanské školy chlapecké konané dne 19. prosince 1917, s. 65.

a 21.– 28. 1. 1918.¹³¹ V zimě 1917–1918 bylo už topiva tak málo, že výuka na obecných školách byla přerušena dlouhodobě: Na dívčí škole došlo k přerušení vyučování 27. 11. – 12. 12. 1917, po týdnu teplot ve třídách 5–8 °R (tj. 6,25–10 °C) se opět přestalo učit od 20. 12. 1917 do 28. 1. 1918, a dokonce i v ostatních dnech od 1. 11. 1917 do 23. 3. 1918 se chlapecká a dívčí škola střídaly v jedné (chlapecké) školní budově po třech dnech v týdnu.¹³² Situace byla tehdy opravdu kritická: „Zprávy škol druhého a třetího obvodu opětně žádaly u městské rady a c. k. okres. hejtmanství o přiděl paliva, by vyučovati se mohlo v obvodech aspoň v té míře, jak se vyučuje na školách I. obvodu, poukázaly na zkázu mravní a neprospěch žactva, které již tři měsíce bez vyučování zůstává a bez dozoru jest, jelikož otcové jich jsou u vojska a matky zaměstnány v továrnách. Děti ponechány samy sobě. Však přidělu paliva dosaženo nebylo.“¹³³ Vyučování ve škole III. obvodu bylo zastaveno 4. 12. 1917 a obnoveno 3. 4. 1918.¹³⁴ Jen o něco lépe dopadla škola II. obvodu, jež neučila od 17. 12. 1917 do 3. 4. 1918.¹³⁵

Už vzhledem k ohromnému narušení výuky bylo nutné akceptovat stanovisko c. k. Zemské školní rady učinit „vhodný výběr jen podstatných a pro další postup nutných částí, které jest ve škole náležitě procvičiti a teprve pak z nich zkoušeti“.¹³⁶ Studentům bylo nově zakázáno navštěvovat bez souhlasu třídního profesora biograf, aby nebyli rozptylováni a jejich mravní výchova ve válečných podmínkách dále narušována.¹³⁷

131 SOkA Trutnov, NŠCh DKnL, kn. 694, Zápis o řádné poradě učitelských sborů obecné a měšťanské školy chlapecké konané dne 15. února 1918, s. 69.

132 SOkA Trutnov, f. PVDŠ DKnL, kn. 1, Školní kronika pokračovací vyšší dívčí školy ve Dvoře Králové nad Labem, s. 221–228.

133 SOkA Trutnov, f. ZŠ Podhartě, kn. 5, Zápisky o poradách učitelského sboru, 8. duben 1918, nečíslováno.

134 SOkA Trutnov, f. ZŠ Podhartě, kn. 5, Zápisky o poradách učitelského sboru, 3. a 11. duben 1918, nečíslováno.

135 SOkA Trutnov, f. ZŠ 5. května (Obecná škola smíšená pro II. obvod ve Dvoře Králové n. L.), kn. 11, Konferenční protokol, zápis o páté řádné poradě konané 4. dubna 1918, nečíslováno.

136 SOkA Trutnov, f. RG DKnL, karton 3, sign. 15/5/18, č. 248/18, výnos C. k. zemské školní rady pro království České z 2. 5. 1918.

137 SOkA Trutnov, f. RG DKnL, inv. č. 305, karton 15, Praes. 30/5/16, č. 226/1916, výnos C. k. zemské školní rady pro království České ze dne 17. 5. 1916, č. 1-A 230/3 ai. 1916 / 14.587.

Mobilizace mužů v odvodním věku zasáhla v Rakousku-Uhersku 74 % z nich, což vyvolalo výrazný nedostatek pracovních sil. Zapojení žen a osob vyššího věku nestačilo pokrýt tento výpadek, došlo tedy i na děti (včetně mladších 14 let, ač to bylo protizákonné) a studující mládež, jež si ostatně potřebovala přivydělat.¹³⁸ Už na samém počátku války bylo tedy nařízeno podporovat zapojení studentů do zemědělských prací.¹³⁹ Navzdory všem výpadkům výuky skončil školní rok předčasně,¹⁴⁰ což usnadnilo výpomoc v hospodářství.

Stát organizoval nepřeborné množství sbírkových akcí, do nichž zapojoval i školy. Žáci tak sbírali kovy, ostružinové listí jako náhražkový čaj pro vojáky, kaštany, žaludy, houby, starý papír, kopřivy jako náhražkový materiál pro textilní průmysl.¹⁴¹ Tak můžeme ve školní kronice nalézt třeba věty: „Žactvo zdejší školy sebralo a usušilo za vedení učitelstva 82 kg ostružinového listí, jež bylo zasláno chemické továrně Viktor Adler v Oberlaa u Vídně.“¹⁴² nebo „Žákyně dívčí školy sebraly 51 kg usušených kaštanů, které dne 22. ledna 1917 zaslány byly Ústředně pro krmitiva ve Vídni [...]“.¹⁴³ Nařízenému sběru strategického materiálu ostatně podlehly i měděné mince z gymnaziální sbírky.¹⁴⁴ Bylo třeba šetřit také s papírem.¹⁴⁵ Učitelům bylo dokonce zakázáno s ohledem na záso-

138 M. LENDEROVÁ – M. HALÍŘOVÁ – T. JIRÁNEK, *Vše pro dítě*, s. 101–110.

139 SOkA Trutnov, f. RG DKnL, inv. č. 304, karton 14, Pres. 9/8/14, č. 371/1914, výnos C. k. zemské školní rady pro království České ze dne 5. 8. 1914, č. I-B 2435 ai 1914/49708.

140 SOkA Trutnov, f. RG DKnL, inv. č. 305, karton 15, Pres. 14/6/16, č. 247/1916, výnos C. k. zemské školní rady pro království České ze dne 10. 6. 1916, č. III-B 723 ai 1916 / 34.748.

141 M. LENDEROVÁ – M. HALÍŘOVÁ – T. JIRÁNEK, *Vše pro dítě*, s. 111–113.

142 SOkA Trutnov, NŠCh DKnL, kn. 694, Zápis o řádné poradě učitelských sborů obecné a měšťanské školy chlapecké konané dne 19. prosince 1916, s. 16.

143 SOkA Trutnov, f. PVDŠ DKnL, kn. 1, Školní kronika pokračovací vyšší dívčí školy ve Dvoře Králové nad Labem, s. 196.

144 *Jubiléjní výroční zpráva C. k. reálného gymnasia Františka Josefa ve Dvoře Králové n. L. za školní rok 1914–15*, Dvůr Králové n. L. 1915, s. 52.

145 A to v úředním styku (SOkA Trutnov, f. RG DKnL, inv. č. 305, karton 15, Praes. 22/10/15, č. 439/1915, výnos C. k. zemské školní rady pro království České ze dne 15. 10. 1915, č. I–1461 ai 1915 / 62000) i při kreslení (SOkA Trutnov, f. RG DKnL, inv. č. 306, karton 16, Praes. 21/10/18, č. 530/1918, výnos C. k. zemské školní rady pro království České ze dne 30. 9. 1918, č. III-B 1527 ai 1918 / 62164).

bovací potíže trhat na ukázkou pro výuku větvičky ovocných stromů, zeleninu a obiloviny.¹⁴⁶

Poněkud kuriózní válečnou povinností královédvorských učitelů byla instruktáž žáků, jak se chovat při leteckých útocích,¹⁴⁷ jež zde nebyly při tehdejších technických možnostech takto daleko od fronty ani vzdáleně možné. Další překvapivou událostí bylo zřízení improvizované školy pro děti italských válečných uprchlíků v rámci místní „Obecné a měšťanské školy dívčí“ 27. března 1916. Celkem 28 dětí z jižního Tyrolska a 25 z Istrie tu učila italská učitelka Elisa Barozzi, jen náboženství zajišťoval místní kaplan, znalý italského jazyka, který jim sloužil i mše.¹⁴⁸ Toto zvláštní vzdělávání probíhalo až do roku 1918 – jak (s překvapivou skepsí, pokud jde o délku války) ještě v červnu toho roku psal prozatímní ředitel dívčí školy, „poněvadž škola italských uprchlíků dále ještě existuje, a bude i napřesrok existovati – osměluje se podepsaný prositi, aby mu zadržený paušál per 20 K byl vyplacen“.¹⁴⁹

Školy se navzdory okolnostem snaží pokračovat v běžném provozu. Například ředitel gymnázia Hrubý stále vykonával přibližně 50 hospitací za šestitýdenní období mezi poradami a pak dával vyučujícím cenné rady, například: „Učitel netrpí odpovídání jedním slovem neb kusými větami, nechť žáci v patřičném postoji odpovídají (rovně, zpříma, ne se klátit!) zvucným hlasem a radostně pokaždé ukončenými větami.“¹⁵⁰

Stále se dbalo na prospěch a chování studentů, např. student Malý ze sexty získal roku 1917 třídní důtku, „protože byv vyvolán z latiny, po-

146 SOkA Trutnov, f. RG DKnL, inv. č. 305, karton 15, Pres. 28/5/15, č. 207/1915, výnos C. k. zemské školní rady pro království České ze dne 12. 5. 1915, č. III-B 693 ai 1915/25606.

147 SOkA Trutnov, NŠCh DKnL, karton 5, č. j. 407, 18. 5. 1917, Poučení, jak se chovati při leteckých útocích (s podpisy učitelů pod nadpisem: Žactvu třídy oznámil).

148 SOkA Trutnov, f. PVDŠ DKnL, kn. 1, Školní kronika pokračovací vyšší dívčí školy ve Dvoře Králové nad Labem, s. 150.

149 SOkA Trutnov, f. MŠRČ, III/21/179, kt. 3, ředitelství dívčí školy obecné a měšťanské ve Dvoře Králové nad Labem místní školní radě ve Dvoře Králové nad Labem 18. června 1918.

150 SOkA Trutnov, f. RG DKnL, inv. č. 4, karton 3, sign. 14/2/16, č. 83/1916, Protokol č. XVI z porady 9. 2. 1916.

kusil se čísti z překladu, ježž měl do knihy vložený“.¹⁵¹ Na jedné z místních obecných škol se na poradě zdůrazňovalo: „Ve příčině pořádku a zachování čistoty netrpíme žákům, aby si chodili ke školníkovi pro inkoust. Školník má nařizeno, aby sám žákům inkoust naléval. Žáci nesmí jej vylévati neb kaňkami hyzditi podlahu, stěny neb nábytek.“¹⁵²

Ale nápory doby udržení předválečného chodu škol neumožnily. A nešlo jen o již zmíněné výpadky výuky a nedostatek učitelů. Jak si třeba posteskli na místní chlapecké a měšťanské škole: „Pozorováno, že všichni členové sboru se snaží dosáhnouti výsledků co možná nejlepších, ale po minulých již 3tích válečných prázdninách, v nichž všichni otcové byli a jsou dosud v aktivní službě vojenské a matky musely za výdělkem, byla školní mládež zejména v našem průmyslovém městě s velkým počtem chudého, dělného lidu, ponechána výhradně sama sobě a utrpěla v ohledu mravním velkou pohromu. Proto není možno, aby v krátkém čase jednoho měsíce bylo vše uvedeno do náležitého pořádku. / Prospěchu vadí především nedostatek učebnic. Nově opravené čítanky má pouze II. a 3. tř. obecná; 4. a 5. tř. ob. nemá vůbec žádných čítanek a měšt. šk. schází vedle čítanek ještě 6 učeb. knih. Čím déle budeme bez učebnic, tím horší bude školní prospěch, poněvadž dítky nemají se z čeho doma učit.“¹⁵³ Podobně vyznívá postřeh z jiné místní obecné školy, že „mnoho žactva zameškává školu. Omlouvá se stáním ve frontách ku opatření životních potřeb. Množství dětí chodí pozdě do školy. To nebudiž trpěno, tím se nedbalost podporuje. / Sesurování [!] mravů a bezohlednost k ostatním jeví se za dobu války nyní ve veliké míře u dospělých a přenáší se na děti“.¹⁵⁴ Rozvrat mravů mnoha žáků, kteří se chovali hrubě a místo školy chodili žebrotou či krást, vedl až ke vzniku městské dozorčí rady pro mimoškolní chování žactva.¹⁵⁵ Účast

151 SOkA Trutnov, f. RG DKnL, inv. č. 4, karton 3, sign. 15/6/17, č. 233/1917, Protokol č. XIX z porady 14. 6. 1917.

152 SOkA Trutnov, NŠCh DKnL, kn. 694, Zápis o řádné poradě učitelských sborů obecné a měšťanské školy chlapecké konané dne 16. září 1916, s. 2–3.

153 SOkA Trutnov, NŠCh DKnL, kn. 694, Zápis o řádné poradě učitelských sborů obecné a měšťanské školy chlapecké konané dne 20. října 1916, s. 8.

154 SOkA Trutnov, f. ZŠ Podhartí, kn. 5, Zápisky o poradách učitelského sboru, 6. listopad 1917, nečíslováno.

155 J. JANOUŠEK, *Škola za války*, s. 60.

děti ve frontách na zboží ovšem vymýcena nebyla – tvořily dvě třetiny osob čekajících zde někdy i od večera.¹⁵⁶ Škola byla též místem podpory chudých – např. na jedné obecné škole byla od 18. 12. 1916 do 14. 7. 1917 vařena s krátkými přestávkami denně mimo neděle a svátky polévka pro v průměru 222 chudých žáků (celkem 122 obědů a 27 022 porcí!), od 12. 3. 1917 jim byl rozdělován též chléb (nejprve 5, posléze 11 bochníků denně, celkem 760 bochníků).¹⁵⁷ Když v posledním roce války rostoucí bída vedla i ve Dvoře Králové nad Labem ke vzniku Českého srdce (28. 2. 1918), žáci byli mezi dárci i obdarovanými.¹⁵⁸

Nejsložitější byla otázka loajality – pro tehdejší aktéry, jejichž zprvu obvykle zcela korektní vztah k rakouskému státu se během válečných let často dramaticky a pro monarchii fatálně měnil,¹⁵⁹ i pro současný historický výzkum, protože není snadné vyhodnotit upřímnost oficiálních proklamací.¹⁶⁰ Stát totiž loajalitu samozřejmě vyžadoval (a opak postihoval). Nejnázornější to bylo u gymnázia – vždyť jeho ředitel Jan Kohout byl sám jmenován do funkce osobně císařem Františkem Josefem I. (na návrh ministerstva, jež po chvále jeho pedagogických schopností připojilo poznámku, že proti němu nebylo předloženo nic morálně či státněobčanský nepříznivého)¹⁶¹ a i při obsazování běžného pedagogického místa se zkoumalo celkové chování, jež mělo zjevně být „bezúhonné a loyální“.¹⁶² O obecné školy v podobném duchu pečovala

156 SOKa Trutnov, inv. č. 1, f. Městský úřad MÚ DKnL II, kniha 1, Pamětní kniha města Dvora Králové nad Labem, s. 170–171.

157 SOKa Trutnov, f. MŠRČ, III/21/211, kt. 3, správa obecné školy ve Dvoře Králové nad Labem, III. obvod, místní školní radě 16. 7. 1917.

158 František ŠIMŮNEK, *České srdce, jeho vznik a organisace ve městě*, in: F. Trohoř (ed.), *Dvůr Králové n. L. v době světové války: místní kronika pohnutých let 1914–1918: ve třech dílech. Díl 2.*, s. 93–98; SOKa Trutnov, f. PVDŠ DKnL, kn. 1, Školní kronika pokračovací vyšší dívčí školy ve Dvoře Králové nad Labem, s. 229.

159 Srov. M. HLAVAČKA, *Vznik československého státu*, s. 181–185.

160 Srov. I. ŠEDIVÝ, *České loajální projevy 1914–1918* (Malá materiálová sonda), *Český časopis historický* 97, 2/1999, s. 293–309.

161 ÖSW, Mittelschulen Böhmen, Königinhof, Kt. 2249, Fasz. Nr. 2016, Sign 10C-G, 744/X., K. k. Ministerium für Kultus und Unterricht am 7. Jänner 1910; Souhlas císaře Františka I. byl udělen podpisem dne 6. ledna 1910.

162 Soupis žadatelů za místo skutečného učitele pro chemii jako předmět hlavní a zeměpis s jiným přípustným předmětem jako vedlejší, charakteristika zvole-

zemská školní rada. Školy měly za úkol dlouhodobě podporovat monarchii a její symbol – císaře, který zůstal poslední a „chabou náplní rakouského státního patriotismu“¹⁶³ v době dominance nacionalismu. Hned počátkem války je „pokyny pro vyučování za přítomných poměrů“ vyzdvihována „neochvějná věrnost k Nejvyšší osobě našeho vřele milovaného panovníka“.¹⁶⁴ Učitelé měli vzněcovat „žár radostného a hrdého[,] čínorodého a obětovného vlastenectví rakouského“, zdůrazňovat roli armády a pro slohy „doporučuje se vedle obvyklých temat loyálních ze života Jeho Veličenstva a členů Nejjasnějšího císařského domu voliti vynikající události naší slavné armády a našich chrabrych vojnů“.¹⁶⁵ Zemská školní rada chválila loajální projevy a akce „a vyslovuje očekávání, že dotyčné kruhy v tomto snažení – tak důležitém pro vlasteneckou výchovu mládeže – i na dále [!] neutuchnou“.¹⁶⁶ Po bohoslužbách na gymnáziu, kde císařské pojmenování obzvláště zavazovalo, byla zpívána první sloka rakouské hymny (při velkých oslavách pak celá), „aby se utužovalo rakousko-vlastenecké smýšlení v mládeži školní a posilovala upřímná oddanost ku vznešené osobě Jeho c. a k. Apoštolského Veličenstva našeho nejmilostivějšího císaře a krále Františka Josefa I.“.¹⁶⁷ Po jeho smrti se všichni povinně dostavili na zádušní mši a pietní školní slavnost.¹⁶⁸ Totéž ostatně probíhalo i na jiných školách. Jeho místo oficiálního idolu poté zaujal nový císař Karel I.

ného uchazeče dr. Františka Křehlíka, ÖSW, Mittelschulen Böhmen, Königshof, Kt. 20225, Fasz. Nr. 2016, Sign 10C-G, 744/X., K. k. Ministerium für Kultus und Unterricht am 13. April 1913.

163 Veronika SUŠOVÁ, *Integrační role*, s. 35.

164 SOkA Trutnov, f. RG DKnL, inv. č. 304, karton 14, Pres. 26/9/14, č. 467/1914, výnos C. k. zemské školní rady pro království České ze dne 19. 9. 1914 o výnosu c. k. ministra kultu a vyučování, č. III-B 1588 ai 1914/57366.

165 SOkA Trutnov, NŠCh DKnL, karton 5, č. j. 218, C. k. okresní školní rada ve Dvoře Králové nad Labem ředitelstvím a správám škol dne 10. 1. 1916.

166 SOkA Trutnov, f. MŠRČ, III/13/98, kt. 1, oznámení C. k. okresní školní rady Dvůr Králové n. L. místním školním radám a ředitelstvím a správám škol ze dne 22. března 1916.

167 T. HALÍK, *Vliv války*, s. 68 – Na tuto citaci dále navazující hodnocení „Tu hymnu zpívali jen malí žáčkové, ale starší žáci při tom mlčeli“, je ovšem nutno hodnotit ostražitě, protože i zde lze předpokládat proměny během války.

168 *XXIII. výroční zpráva C. k. reálného gymnasia Františka Josefa ve Dvoře Králové nad Lab. za školní rok 1916–17*, Dvůr Králové n. L. 1917, s. 31.

O dynastickou loajalitu usilovaly také proslovy ředitele i témata zadávaných prací, jak ředitel pečlivě sledoval kontrolou úkolů a hodnotil na poradách, např. „ve všech třídách v úlohách českých i německých dáno bylo thema obsahu loyálního nebo dynastického z dějin nebo života členů Nejjasnější rodiny panovnické“.¹⁶⁹ Znovudobytí Lvova se slavilo poučením o významu události a jednodenním zrušením výuky.¹⁷⁰ Narození císařovny Zity byly oslaveny nejen bohoslužbou, proběhla také „zdařilá holdovací stromková slavnost, při které sázeny byly školní mládeží památné stromky na dvoře školní budovy“.¹⁷¹ Stromková slavnost ostatně sloužila k utužování loajality i jindy – tak 27. října 1916 v *loajální stromkové slavnosti* za účasti místních hodnostářů vysázely žákyně, „které ztratily otce, bratra, [!] nebo jiného příbuzného na poli cti a slávy,“¹⁷² 31 památných stromů, každý s tabulkou „Padlým Hrdinům [!] 1914–1916“.¹⁷³ Nezapomnělo se ani na zpěv hymny *Zachovej nám, Hospodine*.¹⁷⁴

A tak nepřekvapí, že i zdánlivě vcelku apolitická charitativní akce místní „Obecné a měšťanské školy dívčí“, dobročinný bazar výrobků žaček (často z materiálu věnovaného veřejností) ve prospěch Červeného kříže a místních válečných sirotek ve dnech 29. 6.–1. 7. 1917, se neobešla bez halasné loajality, i když tentokrát nebyl hlavním hrdinou císař, ale císařovna, jež se stala „andělem spásy, od něhož s důvěrou očekávají toužený mír a opět šťastný, pokojný život. Všichni víme, že ať se objeví u lůžka raněných a nemocných vojáků, nebo v útulku opuštěných sirotek, nebo při jiných projevech válečné neb humánní péče, všude přináší

169 SOkA Trutnov, f. RG DKnL, inv. č. 4, karton 3, sign. 15/6/17, č. 233/1917, Protokol č. XIX z porady 14. 6. 1917.

170 *Jubiléjní výroční zpráva C. k. reálného gymnasia Františka Josefa ve Dvoře Králové n. L. za školní rok 1914–15*, Dvůr Králové n. L. 1915, s. 53.

171 SOkA Trutnov, NŠCh DKnL, kn. 694, Zápis o řádné poradě učitelských sborů obecné a měšťanské školy chlapecké konané dne 18. května 1917, s. 33.

172 SOkA Trutnov, f. PVDŠ DKnL, kn. 1, Školní kronika pokračovací vyšší dívčí školy ve Dvoře Králové nad Labem, s. 185.

173 SOkA Trutnov, f. PVDŠ DKnL, kn. 1, Školní kronika pokračovací vyšší dívčí školy ve Dvoře Králové nad Labem, s. 185; celý zápis tamtéž, s. 182–185.

174 SOkA Trutnov, f. MŠRČ, III/20/61, kt. 2, ředitelství obecné a měšťanské školy dívčí ve Dvoře Králové n. L. městské radě ve Dvoře Králové n. L. 27. října 1916.

jí obyvatelstvo vstříc náklonnost a úctu, lásku a vděčnost“.¹⁷⁵ O výnos 1357,59 K se podělily Červený kříž v Praze a místní sirotčí fond po padlých vojácích.¹⁷⁶

Císařská výročí se slavila pravidelně. Předmětem loajálních projevů nebyla však jen habsbursko-lotrinská dynastie – 27. ledna 1916 „vlály na náměstí, na ulicích, na školách, na budovách úředních i soukromých prapory v barvách národních i říšských na oslavu 57. narozenin císaře Viléma I., našeho mocného a vznešeného spojence, velké říše německé císaře a krále, jehož vojska bratrsky bojují s našimi bratry na všech válečných frontách nesmírného bojiště světového“.¹⁷⁷ To pamětník označil za největší pokoření české školy.¹⁷⁸

I sami vyučující museli vysílat při oslavách deputace na okresní hejtmanství k vyjádření loajality.¹⁷⁹ Účastnili se snad všech prorakouských akcí (srov. např. slavnost zbrojnoše se zatloukáním hřebů za úplatu ve prospěch válečných vdov a sirotků v zasedací síni Hankova domu).¹⁸⁰ Učitelé byli nabádáni podporovat rakouské vlastenectví studentů¹⁸¹ a propagovat státní válečné půjčky, oni i rodiče studentů, ba i studenti se do jejich upisování aktivně zapojovali.¹⁸² Ačkoli můžeme být nedůvěřiví, pokud jde o nadšení a horlivost škol v této věci, výsledky tu nesporně byly, jak například shrnoval zápis z porady místní obecné a měšťanské školy: „Učitelstvo zdejší školyúčastnilo [!] se horlivě propagandy pro upisování 5. válečné půjčky. Jeho agitací upsáno bylo

175 SOkA Trutnov, f. MŠRČ, III/2/57, kt. 1, ředitelství místní školy obecné a měšťanské místní školní radě ze dne 18. července 1917.

176 Tamtéž.

177 SOkA Trutnov, f. PVDŠ DKnL, kn. 1, Školní kronika pokračovací vyšší dívčí školy ve Dvoře Králové nad Labem, s. 146 (zde ovšem omylem uveden rok 1915, jednoznačně mylný z kontextu).

178 J. JANOUSEK, *Škola za války*, s. 57.

179 T. HALÍK, *Vliv války*, s. 68–69.

180 SOkA Trutnov, f. PVDŠ DKnL, kn. 1, Školní kronika pokračovací vyšší dívčí školy ve Dvoře Králové nad Labem, s. 205.

181 SOkA Trutnov, f. RG DKnL, inv. č. 305, karton 15, Praes. 7/5/15, č. 181/1915, výnos C. k. zemské školní rady pro království České ze dne 2. 5. 1915, č. 86; SOkA Trutnov, f. RG DKnL, inv. č. 305, karton 15, Praes. 4/9/15, č. 347/1915, výnos C. k. zemské školní rady pro království České ze dne 23. 8. 1915, č. 135–praes. ai 1915.

182 T. HALÍK, *Vliv války*, s. 64.

225.200 K. Žactvo zdejší školy upsalo 1200 K. Zástupce ředitele [František Dašek] konal ve všech obcích zdejšího okresu přednášky, v nichž poučoval obecnstvo o velké výnosnosti tohoto cenného papíru a nabádal je, aby z vlastenecké povinnosti upisovalo se pokud možno nejvíce. Agitací všeho učitelstva královédvorského, kterou jakožto místní důvěrník řídil, upsáno bylo 877.850 K.¹⁸³ Válečných půjček bylo vypsáno osm, s rostoucí bídou i proměnou postoje k rakouskému státu byla jejich propagace stále nevďěčnější, přesto nikoli neúspěšná (ještě v létě 1918 na osmou válečnou půjčku bylo agitací téže obecné a měšťanské školy upsáno 286 100 K, z toho 1300 K žactvem školy).¹⁸⁴ Učitelé měli propagovat i řadu dalších válečných sbírek – s ohlasem shrnutým jedním místním učitelem: „Učitelé nevnucovali, rodiče nedali.“¹⁸⁵

Byla nařízena revize školních knihoven¹⁸⁶ a knihy nově hodnocené jako nevhodné byly vyřazeny.¹⁸⁷ Revize na královédvorském gymnáziu skončila v únoru 1917 a z 1251 knih jich bylo vyřazeno 108.¹⁸⁸ Pozoruhodná byla polovičitost pokynů: Knihy byly dány stranou, ale nikoli vyškrtnuty z inventáře, mělo o nich být rozhodnuto později.¹⁸⁹ Jiráskovo *Temno* se nemělo kupovat pro žákovské knihovny – již zakoupené kusy však stačilo přeradit do knihovny učitelské.¹⁹⁰

„Z toho všeho lze seznati, že sbor profesorský i žáci [gymnázia – I. R.] osvědčovati museli navenek vlastenecké city rakouské. Žádná nerozvážná demonstrace proti tomu nebyla provedena, a tak ústav jak

183 SOkA Trutnov, NŠCh DKnL, kn. 694, Zápis o řádné poradě učitelských sborů obecné a měšťanské školy chlapecké konané dne 19. prosince 1916, s. 16.

184 SOkA Trutnov, NŠCh DKnL, kn. 694, Zápis o řádné poradě učitelských sborů obecné a měšťanské školy chlapecké konané dne 5. července 1918, s. 87.

185 J. JANOUŠEK, *Škola za války*, s. 56.

186 SOkA Trutnov, f. RG DKnL, inv. č. 305, karton 15, Pres. 4/12/15, č. 550/1915, výnos C. k. zemské školní rady pro království České ze dne 23. 11. 1915, č. 253 ai 1915.

187 T. HALÍK, *Vliv války*, s. 66–67.

188 SOkA Trutnov, f. RG DKnL, inv. č. 306, karton 16, č. 74/1917, Protokol č. XV z porady 14. 2. 1917.

189 SOkA Trutnov, f. RG DKnL, inv. č. 306, karton 16, Pres. 5/3/17, č. 91/1917, Praesidium C. k. zemské školní rady pro království České 27. 2. 1917.

190 SOkA Trutnov, f. RG DKnL, inv. č. 305, karton 15, Praes. 29/12/16, č. 602/1916, důvěrný výnos C. k. zemské školní rady pro království České ze dne 15. 12. 1916, č. I-1449 ai 1916/78.374.

profesoři, tak i žáci vyvázli bez pohromy až na ty žáky, kteří zahynuli ve válce.¹⁹¹ Těch bylo patnáct a doposud je připomíná pamětní deska ve vestibulu gymnázia.¹⁹² Zvláště opatrní museli být profesoři zapojení do Sokola, naštěstí se s podporou zemského školního inspektora Krska podařilo většinu pedagogů udržet na škole jako nepostradatelné, ačkoli měli věk na povolání do armády.¹⁹³ Ostatně i v celočeském měřítku platilo, že většina učitelů „byla loajální z ryze existenčních důvodů“.¹⁹⁴

Podobný postupný přerod loajality lze pozorovat i u studentů. Navelek je vše při starém, ale – jak po válce jeden z nich vzpomínal – půjčky sice upsali, ale pak mnozí rychle prodali, peníze skončily i u vlasteneckých spolků. Sledovali veřejné dění, přísahali na národní přísahu, sháněli výňatky z propašovaných zahraničních novin, a dokonce založili tajnou studentskou organizaci, jež ovšem do dějin nevstoupila.¹⁹⁵ Teprve 31. 10. 1918 mohli oficiálně ustavit vlastenecké Sdružení středoškolského studentstva ve Dvoře Králové nad Labem, podporující ziskem z vlastních veřejných vystoupení sociálně potřebné, žákovskou knihovnu i další české instituce.¹⁹⁶

V létě 1918 vydává místní školní rada, zjevně citlivě reagující na proměnu poměrů, nebyvale plamennou vyhlášku *České dítě patří do české školy*, v níž zdůrazňuje význam vzdělání pro budoucnost každého jedince i celého národa a zhoubnost docházky dítěte do školy, jejíž jazyk neovládá. Proto měly všechny české děti chodit jen do české školy, což je „zákon lidskosti, národní povinnosti, zákon lásky k bezbrannému dítěti“.¹⁹⁷ Tento neoficiální program přesvědčování rodičů v národním zájmu se měl již brzy dočkat podpory státu – československého. Naopak zdejší okresní školní rada ještě počátkem října 1918 informovala o změnách časů oficiálních bohoslužeb ve všední dny, jež se poprvé měly pro-

191 T. HALÍK, *Vliv války*, s. 69.

192 *Sjezdový památník 1890–1923*, nečíslovaná část.

193 T. HALÍK, *Vliv války*, s. 66.

194 Michael BOROVIČKA et al., *Velké dějiny zemí Koruny české*, sv. XII.b, s. 635.

195 Joska KNAP, Převrat, in: *Sjezdový památník 1890–1923*, s. 21.

196 XXV. výroční zpráva Státního reálného gymnasia ve Dvoře Králové n. L. za školní rok 1918–19, Dvůr Králové n. L. 1919, s. 19–22.

197 SOKA Trutnov, f. MŠRČ, III/4/18, kt. 1, vyhláška místní školní rady ze dne 8. 8. 1918.

jevit 21. listopadu 1918 v úmrtní den císaře Františka Josefa I., a připomínala, že „oficielních služeb Božích povinnen [!] jest účastniti se celý sbor učitelský“.¹⁹⁸

Čtenáři školních kronik a školních výnosů z válečných let by o loajalitě královédvorských škol nepochybovali. Ale již brzy měla přijít chvíle pravdy.

Z rakouské do československé školy

Vznik Československa představoval bezpochyby zásadní státoprávní změnu a do budoucna kladl školství nové úkoly (např. výchovu k loajalitě k novému státu nebo nový zájem o realie Slovenska a Podkarpatské Rusi).¹⁹⁹ Kontinuitu vyučování však nesměl příliš narušit.

Ve dnech 5. 10. – 4. 11. 1918 se na gymnáziu nevyučovalo kvůli epidemii tzv. španělské chřipky. Když se studenti vrátili do lavic, čekala je slavnost na počest vzniku nového státu.²⁰⁰ Nejinak tomu bylo i na jiných školách.²⁰¹ Učitelé vraceli rakouské odznaky a medaile (jubilejní odznaky, válečný kříž, medaile za statečnost).²⁰² Samozřejmě to hned nevyřešilo provozní problémy – demobilizace učitelů byla pomalá, takže dokonce ještě v červenci 1920 o ni bojovala místní školní rada pro „zdejšího odborného učitele Václava Matyse, který od počátku světové války koná čin[n]ou vojenskou službu a jest za nynějšího nedostatku učitelstva nezbytně potřebným k zastávání úřadu učitelského; dle platných předpisů měl býti již demobilisován. Poněvadž není za něho ná-

198 SOkA Trutnov, f. MŠRČ, III/12/113, kt. 1, Oznámení C. k. okresní školní rady ve Dvoře Králové n. L. místní školní radě ze dne 7. října 1918.

199 T. KASPER – D. KASPEROVÁ – M. PÁNKOVÁ (edd.), „*Národní*“ školství, s. 19–21.

200 SOkA Trutnov, f. RG DKnL, inv. č. 4, karton 3, sign. 15/12/18, č. 628/18, Protokol č. VIII z porady 2. 12. 1918.

201 SOkA Trutnov, NŠCh DKnL, kn. 694, Zápis o řádné poradě učitelských sborů obecné a měšťanské školy chlapecké konané dne 15. listopadu 1918, s. 97; SOkA Trutnov, f. ZŠ Podhartý, kn. 1, Pamětní kniha, s. 153; V. VAŇKOVÁ – M. PUŠ, Dějiny textilní školy, s. 143.

202 SOkA Trutnov, f. Průmyslová škola textilní Dvůr Králové nad Labem, kt. 44, inv. č. 182, č. 170, oznámení okresnímu národnímu výboru ve Dvoře Králové nad Labem ze dne 10. prosince 1918.

hrady[,] vyučuje síla nezkušená[,] čímž trpí nemálo celá škola“.²⁰³ Teprve poté byl Václav Matys rozhodnutím z 28. července 1920 z armády propuštěn.²⁰⁴ Kvůli úspoře topiva probíhalo od listopadu 1918 sobotní vyučování ve středu odpoledne a na sobotu a neděli mělo žactvo dostávat „domácí úkoly a cvičení, aby mělo méně příležitosti k potulování po ulicích“.²⁰⁵ Teprve od 19. února 1919 se vrátilo do běžného rozvrhu.²⁰⁶ Gymnázium kvůli nedostatku uhlí nevyučovalo od 21. prosince 1918 do 13. ledna 1919.²⁰⁷ Výuka místní dívčí školy byla částečně přerušena kvůli zabránění školních místností pro kolkování bankovek a cenných papírů (tři třídy 27.–28. 2. a 1. 3., pět tříd 3.–10. 3. 1919). A pololetní vysvědčení tamní žáci nedostali, protože nebyly včas k dispozici nové blankety.²⁰⁸ Učitelé měli rovnou při prvním výkladu o vzniku republiky své svěřence upozornit, že „volnost a svoboda školská neznamena uvolnění kázně a zmenšení práce, naopak za dnešních poměrů znamená přitížení práce a kázně, poněvadž toho žádá prospěch našeho národa československého [!]“.²⁰⁹

Během chvíle se rázně změnily pokyny zemské školní rady. Ta 1. 11. nařídila oslavu ustavení nového státu a poučit žactvo „o povinnosti býti vděčným budovatelům jeho“.²¹⁰ 15. 11. se úředně odvolal zákaz nošení

203 SOkA Trutnov, f. MŠRČ, III/14/119, kt. 1, místní školní rada ve Dvoře Králové n. L. okresní školní radě ve Dvoře Králové n. L. 16. července 1920.

204 SOkA Trutnov, f. MŠRČ, III/14/119, kt. 1, okresní školní rada ve Dvoře Králové n. L. místní školní radě ve Dvoře Králové n. L. 5. srpna 1920.

205 SOkA Trutnov, NŠCh DKnL, kn. 694, Zápis o řádné poradě učitelských sborů obecné a měšťanské školy chlapecké konané dne 15. listopadu 1918, s. 98.

206 SOkA Trutnov, f. MŠRČ, III/21/273, kt. 3, ředitelství dívčí školy obecné a měšťanské ve Dvoře Králové n. L. místní školní radě ve Dvoře Králové n. L. 17. února 1919.

207 SOkA Trutnov, f. RG DKnL, inv. č. 1, kniha 1, Kronika gymnázia 1888–1939, školní rok 1918–1919, nečíslovaná část.

208 SOkA Trutnov, f. VPDŠ DKnL, kn. 1, Školní kronika pokračovací vyšší dívčí školy ve Dvoře Králové nad Labem, s. 242–245.

209 SOkA Trutnov, f. VOŠ DKnL, kn. 2, Protokol porad učitel. sboru jubilejní obchodní školy král. věn. města Dvora Králové n. L., protokol o poradě 5. listopadu 1918.

210 SOkA Trutnov, f. RG DKnL, inv. č. 306, karton 16, Pres. 5/11/18, č. 554/1918, výnos Zemské školní rady ze dne 1. 11. 1918, č. III-B 2119 ai 1918/78734. Srov. dále např. pokyn k oslavě narozenin prezidenta Masaryka, SOkA Trutnov, f. RG

národních odznaků, pokyn pěstovat rakouské vlastenectví a zdobit školy trojbarevnými prapory.²¹¹ Dne 23. 11. zrušila vyřazení protirakouských knih ze školních knihoven a zákaz zpěvu vlasteneckých písní,²¹² z učebnic měl být odstraněn císařův obrázek a rakouská hymna.²¹³ 7. 12. se účast na náboženských cvičeních a obřadech stala dobrovolnou,²¹⁴ teprve 16. 12. skončila platnost jistě již týdně ignorovaného nařízení ukládat studentům v živých jazycích témata „obsahu loajálního a dynastického“,²¹⁵ ale tímž výnosem se doporučovalo zadávat úkoly, „jimiž by silily vlastenecké city mládeže, utvrzovalo [se] její vědomí státní a dějinné“.²¹⁶ Učitelé museli složit novou služební přísahu – že budou „na svém místě ze všech sil k povznesení československé republiky pracovati“.²¹⁷ Měli za úkol vychovávat v duchu svobody a republikánského smýšlení, aby prý vykořenili „jed, který nalévala do duše české mládeže bývalá vídeňská a maďarská správa“.²¹⁸ Názvy institucí se měnily rychleji než „císařská“ záhlaví jejich úředních papírů. Formulace některých nových nařízení budí sice pochybnosti, zda nešlo jen o mechanickou „změnu pláště“, ale větší svobodomyšlnost se do škol skutečně dostavila, jak dokládá např. zrovnoprávnění dívek na středních školách. Z privatistek se staly veřejné studentky.²¹⁹ V prvním poválečném ročníku

DKnL, inv. č. 307, karton 17, Pres. 27/2/19, č. 124/1919, výnos Zemské školní rady ze dne 25. 2. 1919, č. I-B 446 ai 1919/21401.

211 SOkA Trutnov, f. RG DKnL, inv. č. 306, karton 16, Pres. 15/11/18, č. 594/1918, výnos Zemské školní rady ze dne 15. 11. 1918, č. I-B 1571 ai 1918/81531.

212 SOkA Trutnov, f. RG DKnL, inv. č. 306, karton 16, Pres. 1/12/18, č. 622/1918, výnos Zemské školní rady ze dne 23. 11. 1918, č. III-B 2259 ai 1918/83541.

213 SOkA Trutnov, f. MŠRČ, III/12/116, kt. 1, Oznámení okresní školní rady ve Dvoře Králové n. L. ředitelstvím a správám škol ze dne 19. prosince 1918.

214 SOkA Trutnov, f. RG DKnL, inv. č. 306, karton 16, Pres. 12/12/18, č. 646/1918, výnos Zemské školní rady ze dne 7. 12. 1918, č. III-B 2385 ai 1918/86513.

215 SOkA Trutnov, f. RG DKnL, inv. č. 306, karton 16, Pres. 27/12/18, č. 679/1918, výnos Zemské školní rady ze dne 16. 12. 1918, č. III-B 2466 ai 1918/89519.

216 Tamtéž.

217 SOkA Trutnov, f. RG DKnL, inv. č. 306, karton 16, Pres. 5/12/18, č. 633/1918, výnos Zemské školní rady ze dne 1. 12. 1918, č. II-A 6559 ai 1918/85957.

218 SOkA Trutnov, f. RG DKnL, inv. č. 306, karton 16, Pres. 5/12/18, č. 634/1918, výnos Zemské školní rady o oběžníku Ministerstva školství a národní osvěty ze dne 1. 12. 1918, č. II-A 6560 ai 1918/85956.

219 SOkA Trutnov, f. RG DKnL, inv. č. 306, karton 16, Pres. 6/12/18, č. 640/1918, výnos Zemské školní rady ze dne 29. 11. 1918, č. III-B 2310 ai 1918/84327.

gymnázia bylo 33 studentů a 22 studentek.²²⁰ Od dubna 1921 se na škole jako náhrada za studijní dovolenou profesora Tomáše Hrubého objevila poprvé i (prozatímní) profesorka – latinářka Alžběta Šolcová.²²¹

Meze této euforie svobody se však ukázaly záhy i na gymnáziu. Místní studenti si vymohli samosprávu, ale nedokázali vlastními silami zajistit dozor na chodbách, tak se ho ujali opět pedagogové. „Špatně pochopená svoboda vedla žáky k výstřelkům v chování nejen mezi sebou, ale i k celému sboru,“²²² jak ukázala hádka jednoho z činovníků samosprávy s profesorem o to, jestli se drze usmál. Student si uraženě stěžoval, tvrdil, že i jménem ostatních, žádal zadostiučinění a hrozil, že se odvolá výše. Pedagogický sbor ho potrestal čtyřmi hodinami karceru „pro neposlušnost, nedovolenou kritiku sboru a zastírání pravdy a skutečnosti“²²³ a studentskou samosprávu zrušil. Tím celý experiment v únoru 1919 skončil.

Asi nepřekvapí, že v těchto měsících nejméně rozjařenou místní školní kronikou je ta z německé obecné školy: „28. října byla zhroucením armády na jižní frontě existence naší staroslavné [altehrwürdige] monarchie otřesena v základech. V celé říši vládla revoluce a na území monarchie se utvořily nové státy. Vládnoucí habsburský dům byl prohlášen za zbavený své říše a musel odejít ze země. Čechy, Morava, Slezsko a severní část Uher (Slovensko) byly spojeny do jednoho státu na republikánském základě. Českým národním shromážděním byly tyto země prohlášeny československým státem a obdržely v T. Mazarikovi [!] svého prvního prezidenta. / Od 15. prosince 1918 do 11. února 1919 neprobíhalo kvůli ubytování vojska žádné vyučování. Všechny kroky, jež byly vedením školy podniknuty kvůli uvolnění školy, zůstávaly neúspěšnými, protože údajně pro armádu žádné jiné ubytování není možné

220 XXVI. výroční zpráva Státního reálného gymnasia ve Dvoře Králové n. L. za školní rok 1919–20, Dvůr Králové n. L. 1920, s. 3.

221 XXVII. výroční zpráva Stát. reál. gymnasia ve Dvoře Králové n. L. za školní rok 1920–21, Dvůr Králové n. L. 1921, s. 1–2.

222 SOkA Trutnov, f. RG DKnL, inv. č. 4, karton 3, sign. 16/2/19, č. 104/1919, Protokol č. XVI z porady 12. 2. 1919.

223 Tamtéž.

sehnat.²²⁴ Od února 1919 do konce školního roku výuka probíhala v provizorních prostorách. Od listopadu 1918 až do února 1919 bylo 26 z celkových 184 žáků přijato do české školy.²²⁵ V dalším školním roce, už v obvyklých prostorech, měla pak německá škola 129 žáků.²²⁶

Nastala bezmála dvacetiletá éra meziválečného Československa. Gymnaziální busta Františka Josefa I. byla studenty hned 28. 10. 1918 roztržena před budovou jako symbol útlatku.²²⁷ Dne 2. 12. 1918 byl sborem jednohlasně schválen návrh pozdějšího ředitele Tomáše Hrubého vypustit z názvu ústavu císařovo jméno,²²⁸ což ministerstvo školství a národní osvěty schválilo 22. 1. 1919.²²⁹ Tak se objevilo označení Státní reálné gymnasium ve Dvoře Králové nad Labem. Sbor, doposud vždy velmi uctivý, na poradě 7. 1. 1919 vyvolal konflikt s ředitelem Janem Kohoutem, jehož obvinil z nedostatku respektu k profesorům i představitelům československého státu (odmítl je svolat k návštěvě státního tajemníka ministerstva školství Františka Drtiny). Ředitel to oznámil zemské školní radě,²³⁰ odešel na zdravotní dovolenou²³¹ a v září téhož roku se stal ředitelem reálného gymnázia v Kolíně²³² (už roku 1922 ovšem zemřel²³³). Snad mu jeho kolegové neodpustili trvalou dynastic-

224 SOkA Trutnov, f. Obecná škola (německá) Dvůr Králové nad Labem, kn. 1, Školní kronika Obecné školy (německé) ve Dvoře Králové nad Labem, zápis ke školnímu roku 1918–1919, nečíslováno.

225 Tamtéž.

226 SOkA Trutnov, f. Obecná škola (německá) Dvůr Králové nad Labem, kn. 1, Školní kronika Obecné školy (německé) ve Dvoře Králové nad Labem, zápis ke školnímu roku 1919–1920, nečíslováno.

227 Joska KNAP, *Převrat*, s. 21.

228 SOkA Trutnov, f. RG DKnL, inv. č. 4, karton 3, sign. 15/12/18, č. 628/18, Protokol č. VIII z porady 2. 12. 1918.

229 SOkA Trutnov, f. RG DKnL, inv. č. 4, karton 3, Pres. 8/2/1919, č. 77/1919, Oznámení Zemské školní rady z 30. 1. 1919.

230 SOkA Trutnov, f. RG DKnL, inv. č. 4, karton 3, sign. 16/1/1919, č. 15/1919, Protokol č. XIII z porady 7. 1. 1919.

231 SOkA Trutnov, f. RG DKnL, inv. č. 307, karton 17, Pres. 3/3/19, č. 129/1919, výnos Zemské školní rady ze dne 24. 2. 1919, č. III-C 1737/4 ai 1918/20254.

232 SOkA Trutnov, f. RG DKnL, inv. č. 307, karton 17, Pres. 16/9/18, č. 497/1919, výnos Zemské školní rady o oběžníku Ministerstva školství a národní osvěty ze dne 11. 9. 1919, č. III-C 1960 ai 1919/83261.

233 XXIX. *Výroční zpráva Státního reálného gymnasia ve Dvoře Králové n. L. za školní rok 1922–23*, Dvůr Králové nad Labem 1923, s. 4, o něm píše už velmi

kou loajalitu, již projevoval sám a požadoval ji i od nich. Na druhou stranu za války prokazatelně kolegy hájil před úřady, osobně zajistil ponechání Jiráskova vlasteneckého románu *U nás* v žakovské knihovně²³⁴ a změně poměrů ve škole se po 28. 10. nijak nebránil, dokonce pronesl projev na slavnosti na počest vzniku Československa, takže už vzhledem k jeho přeložení na stejný post nelze předpokládat přepjatost v této věci.²³⁵ Možná šlo o osobní spory, jež se do úředních písemností nedostaly. Bylo pak třeba obsadit funkci ředitele, té se ujal senior sboru, významný regionální historik Tomáš Halík,²³⁶ do února 1920 jako správce, poté jako ředitel. Slovy jeho nástupce Tomáše Hrubého „vedl pak ústav rukou laskavou a mírnou“²³⁷ až do penzionování roku 1926.

K podobné obměně došlo i na textilní škole, ovšem dosavadní ředitel František Jakubetz (1905–1918) šel v listopadu 1918 na trvalý odpočinek ze zdravotních důvodů nejspíše bez podstatných politických vlivů – byl už dříve nemocen (pro dlouhodobou nemoc nebyl v úřadě téměř celý školní rok 1915/1916) a na školní slavnosti 5. 11. 1918 vznik Československa uvítal. Je sice otázkou, zda nebyl činěn zodpovědným za jisté zastarávání výuky (jak to tvrdí i anonym z roku 1915), ale ani to nebylo politické téma. Nahradil ho senior sboru Antonín Vosátka (1918–1928), za nějž se škola dále rozvíjela – především byla postavena dlouho očekávaná nová školní budova (1925–1927).²³⁸ Na místní obchodní škole (označení jubilejní, doposud nedůsledně používané, pochopitelně zmi-

smířlivě: „14. prosince zemřel ředitel reál. gymnasia v Kolíně Jan Kohout, který od r. 1910 až do r. 1919 byl ředitelem zdejšího ústavu. Zasluh jeho o ústav bylo od sboru profesor. vděčně vzpomenu.“

234 SOkA Trutnov, f. RG DKnL, inv. č. 306, karton 16, č. 74/1917, Protokol č. XV z porady 14. 2. 1917, příloha se seznamem knih žakovské knihovny.

235 Přeložení jinam na stejný post, byť ve spojení s dalšími sankcemi, bylo nicméně v této době obvyklým řešením i u lidí výrazně spjatých s minulým režimem, jen hrstka jich byla penzionována, srov. Jan KRLÍN, Výměny úředníků státní správy v českých zemích v letech 1918–1920, in: *Paginae historiae* 6, Sborník Státního ústředního archivu v Praze 8, Praha 1998, s. 210–253.

236 I. REJCHRT, *150 let od narození Tomáše Halíka, Královédvorský. Sborník pro dějiny regionu 1*, Dvůr Králové n. L. 2006, s. 50–54

237 SOkA Trutnov, f. RG DKnL, inv. č. 1, kniha 1, Kronika gymnázia 1888–1939, Dodatek ke školnímu roku 1927/1928, nečíslovaná část.

238 V. VAŇKOVÁ – M. PUŠ, *Dějiny textilní školy*, s. 138–151, 208.

zelo)²³⁹ k obměně ředitele nedošlo – Antonín Šíma (1911–1925) stál v čele školy ještě dalších 7 let. Protože šlo o městskou školu, byl do funkce povolán místním školním Kurátorem v čele se starostou města, takže jeho souznění s místním prostředím je přirozené. Důležitou změnou ovšem bylo postátnění školy v roce 1919.²⁴⁰

Loajální rakouské chování, jakožto u učitelů povinné, bylo hodnoceno velkoryse, a to dokonce i u jeho viditelných exponentů, jak o tom svědčí osud Františka Daška, zástupce ředitele a prozatímního správce místní obecné a měšťanské školy chlapecké od roku 1915,²⁴¹ který přímo hýřil rakouským patriotismem a ještě v létě 1918 „konal ve všech českých obcích zdejšího okresu přednášky, v nichž poučoval občanstvo o výnosnosti VIII. válečné půjčky a nabádal je, aby z vlastenecké povinnosti upisovalo, pokud mu možno, nejvíce[,] a řídil jakožto okresní důvěrník ‚Ústřední sběrný českého učitelstva a profesorstva‘ upisovací akci celého okresu“.²⁴² Vznik Československa přivítal jako pád okovů našeho národa²⁴³ („Vítej, zlatá svobodo“,²⁴⁴ jak napsal do kroniky) a ve své funkci zůstal až do roku 1922, kdy byl dokonce jmenován inspektorem českých menšinových škol v Trutnově!²⁴⁵

Úsměvným projevem kontinuity i šetrnosti bylo pak rozhodnutí starosty města Holuba z roku 1920 (!) ve věci žádosti místní školní rady, aby pro každou místní školu byla opatřena alespoň jedna mapa Česko-

239 Zatímco u porady 17. září 1918 toto označení přítomné je, na další 5. listopadu 1918 už nikoli (nadále setrvává ovšem na deskách knihy protokolů), SOKa Trutnov, f. Veřejná obchodní škola Dvůr Králové nad Labem, kn. 2, Protokol porad učitel. sboru jubilejní obchodní školy král. věn. města Dvora Králové n. L.; hlavníčkové papíry byly ovšem používány nadále.

240 *Jubilejní almanach. 100 let od založení Veřejné obchodní školy*, s. 8–10, 49.

241 SOKa Trutnov, f. MŠRČ, III/5/25, kt. 1, Oznámení C. k. okresní školní rady ve Dvoře Králové n. L. ze dne 29. května 1915 (opis).

242 SOKa Trutnov, NŠCh DKNL, kn. 694, Zápis o řádné poradě učitelských sborů obecné a měšťanské školy chlapecké konané dne 5. července 1918, s. 87.

243 SOKa Trutnov, NŠCh DKNL, kn. 694, Zápis o řádné poradě učitelských sborů obecné a měšťanské školy chlapecké konané dne 15. listopadu 1918, s. 95.

244 SOKa Trutnov, f. Střední škola chlapecká Dvůr Králové nad Labem, kn. 1, Kronika obecné a měšťanské školy chlapecké ve Dvoře Králové nad Labem, I. obvod, s. 106.

245 SOKa Trutnov, f. MŠRČ, III/5/27, kt. 1, Oznámení okresního školního úřadu ve Dvoře Králové n. L. místní školní radě ze dne 9. března 1922.

slovenska: se zakoupením státní mapy, a to pro každou třídu, se mělo vyčkat, „až přesně budou upraveny hranice Těšínska a možno nově zakoupené mapy nalepiti na staré mapy býv. říše rak-uh“.²⁴⁶ Dalším kontaktem s „budováním státu“ bylo povolání definitivní učitelky Anny Stuchlíkové z místní obecné školy dívčí na státní obecnou školu v Nové Báni na Slovensku dne 3. 11. 1919. Plat jí byl zachován týž, ale výhodou za toto stěhování byly diety 40 Kč denně vyplácené ministerstvem s plnou mocí pro Slovensko.²⁴⁷

Školství se samozřejmě stalo součástí nové státní reality. To se promítlo zvláště ve využití nové občanské výchovy, jež měla vedle všeobecných mravních hodnot posilovat též občanské, humanistické a demokratické cítění mládeže. Tato mravní výchova současně do jisté míry kompenzovala slábnutí role náboženství ve škole, i když katolická církev svou roli – vzhledem k aktivnímu antiklerikálnímu hnutí – v podstatě obhájila.²⁴⁸ Tak jako u volebního práva, též ve školství došlo ke zrovnoprávnění žen. Ačkoli stále převládala představa o ženě v domácnosti, nabídka vzdělání pro ně se rozšiřovala, protože dívky byly již díky koedukaci připuštěny jako řádné žákyně i na chlapecké školy, kde byly dříve jen tolerovány jako privatistky. Navíc vznikaly i nové školy dívčí. Povinný tělocvik se týkal i dívek, pro učitelky přestal být povinným celibát a byla zavedena jejich rovnoprávnost s muži, i když v praxi nesa-
mozřejmá. Postupně se zvyšuje i počet vysokoškolaček.²⁴⁹ První ženy se

246 SOkA Trutnov, f. MŠRČ, III/14/120, kt. 1, místní školní rada ve Dvoře Králové n. L. okresní školní radě ve Dvoře Králové n. L. 12. července 1920 a rozhodnutí starosty města z 16. 7. 1920; nutno však uznat, že otázka Těšínska byla řešena právě v této době a rozhodnuta 28. července 1920, srov. Antonín KLIMEK, *Velké dějiny zemí Koruny české, sv. XIII. 1918–1929*, Praha 2000, s. 185–186.

247 SOkA Trutnov, f. MŠRČ, III/20/59, kt. 2, okresní školní rada ve Dvoře Králové n. L. místní školní radě ve Dvoře Králové n. L. 8. 4. 1920.

248 T. KASPER – D. KASPEROVÁ – M. PÁNKOVÁ (edd.), „Národní“ školství, s. 28–30, 35–41; Stanislav BALÍK et al. *Český antiklerikalismus: zdroje, témata a podoba českého antiklerikalismu v letech 1848–1938*, Praha 2015, s. 142–148.

249 T. KASPER – D. KASPEROVÁ – M. PÁNKOVÁ (edd.), „Národní“ školství, s. 67–83; Roman CIKHART, *Padesát let Zemského ústředního spolku jednot učitelských v Čechách 1880–1930*, Praha 1932, s. 109.

dostaly i do královédvorské místní školní rady – byly ovšem jen čtyři mezi jedenácti muži.²⁵⁰

V meziválečných učebnicích dějepisu či občanské výchovy lze také nalézt kritiku habsburské vlády jakožto národního úpadku, vnímání Němců a Maďarů jako utlačovatelů a opěvování vzniku Československa jako spravedlivého vyvrcholení dějin. Zajímavé ovšem je, že zde téměř zcela chybí explicitní myšlenka čechoslovakismu, ostatně nepřítomná i v tehdejších osnovách.²⁵¹ Navíc pravděpodobně nejpoužívanější meziválečná učebnice – Pekařova – pohlížela například na husitství a pobělohorskou dobu odlišně než jinak zdůrazňované Masarykovo pojetí českých dějin. Československému školství nelze zjevně upřít jistou demokratickou autonomii, i když to současně do určité míry oslabovalo jeho ideové „prostátní“ působení.²⁵² Nespornou kontinuitu s oslavami císařů lze nalézt ve školních oslavách, spjatých tentokrát s postavou prezidenta Masaryka.²⁵³ Je ostatně symbolické, že v prvním mezipatře gymnázia byla – místo někdejší císařské busty – postavena busta Masarykova.²⁵⁴

250 Deset členů volily místní politické strany – ženu si zvolili národní demokraté a sociální demokraté (SOka Trutnov, f. MŠRČ, kt. 2, III/21/4, Městský úřad města Dvora Králové n. L. Okresní školní radě ve Dvoře Králové n. L. 22. ledna 1921), pět členů volili učitelé a učitelky – zde je zastoupení žen automatické, protože jeden člen byl volen za sekci učitelek škol občanských a jeden za sekci učitelek škol obecných (tamtéž, Protokol o volbě zástupců učitelstva škol českých obecných a občanských 11. ledna 1921).

251 Dana ŠMAJSTRLOVÁ, *Idea čechoslovakismu v českých učebnicích dějepisu a občanské nauky* vydaných v letech 1918–1938, in: Adam Hudek – Michal Kopeček – Jan Mervart (edd.), *Čecho/slovakismus*, Praha 2019, s. 243–260.

252 Mirek NĚMEC, *Škola mezi národem a státem. Dějepis na středních školách v meziválečném Československu*, in: Magdaléna Šustová (ed.), *Dějiny ve škole – Škola v dějinách*, 1. vyd., Praha 2010, s. 47–60.

253 Srov. např. studentskou akademii na oslavu 75. narozenin T. G. Masaryka, SOka Trutnov, f. RG DKnL, inv. č. 1, kniha 1, *Kronika gymnázia 1888–1939*, školní rok 1924–1925, nečíslovaná část.

254 Nejprve tu stálo Masarykovo sádrové poprsí, ale k desátému výročí republiky věnoval továrník Josef Sochor pro tento účel škole bronzovou bustu T. G. Masaryka od místního rodáka (a bývalého studenta gymnázia) Otty Gutfreunda, XXXV. *výroční zpráva Státního reálného gymnasia ve Dvoře Králové n. L. za školní rok 1928–29*, Dvůr Králové n. L. 1929, s. 8, 13.

Ve 30. letech navštěvovalo české obecné veřejné školy v Čechách 0,73 % žáků německé národnosti, německé pak 0,37 % žáků českých. Na Moravě šlo v obou případech o přibližně 0,2 %.²⁵⁵ Ideál jazykově rozděleného školství, kdy děti nejsou ohrožovány poněmčením nebo počestněním, byl tedy téměř bezezbytku naplněn. Stát, jak již bylo naznačeno výše, inicioval a podporoval přechod českých dětí z německých škol (už 22. 11. 1918 Ministerstvo školství a národní osvěty vyzývá ke zřizování přechodných hodin češtiny pro takové žáky),²⁵⁶ i ve Dvoře Králové nad Labem najdeme žádosti rodičů o přestup dítěte z německé do české školy.²⁵⁷ Počet žáků německé školy od září 1918 do září 1919 klesl ze 184 na 129.²⁵⁸ K docházce dětí do školy jejich jazyka jistě nemálo přispěla i liberalizace legislativy pro menšinové školství. Podle tzv. Metelkova zákona (č. 189 z roku 1919) a dalších norem se snižoval počet 40 dětí ve věku povinné školní docházky z pěti na tři roky a s ministerským souhlasem mohla být škola zřízena i pro nižší počet žáků. Tyto školy byly vyňaty z působnosti obcí a okresů a podřízeny přímo zemským školním radám (od roku 1921 Ministerstvu školství a národní osvěty), takže je již nebylo možné tak snadno paralyzovat odporem na úrovni měst a okresů. Navíc pro ně bylo možné zajistit prostory formou nuceného nájmu a nuceného prodeje. Za daných okolností přestaly být menšinové školy závislé na soukromém financování, protože získaly snadno plnou státní podporu. Většina matečních škol byla postátněna a rovnou tak vznikaly i další. Nutno však podotknout, že ač byl tento zákon formulován univerzálně, v praxi byl uplatňován zvláště ve prospěch Čechů, u nichž počet menšinových škol rychle rostl. Navíc pro ně vznikaly nové budovy, zatímco němečtí žáci zůstávali ve svých původních. V ně-

255 Pavel MAREK, Lex Perek a jeho osud, in: Lukáš Fasora – Jiří Hanuš – Jiří Malíř, *Moravské vyrovnání z roku 1905 – možnosti a limity národnostního smíru ve střední Evropě*, Brno 2006, s. 117–128, 126.

256 SOkA Trutnov, f. MŠRČ, III/4/18, kt. 1, vyhláška Místní školní rady král. věnn. města Dvora Králové n. L. ze dne 4. ledna 1919.

257 Srov. např. SOkA Trutnov, f. MŠRČ, III/4/20, kt. 1, žádost Anny Hiltschrové školní radě ve Dvoře Králové n. L. o přeřazení její dcery Emilie z německé obecné školy do české, přijata 17. ledna 1919.

258 SOkA Trutnov, f. Obecná škola (německá) Dvůr Králové nad Labem, kn. 1, Školní kronika Obecné školy (německé) ve Dvoře Králové nad Labem, zápis ke školnímu roku a 1918–1919 a 1919–1920, nečíslováno.

meckém prostředí byl tak tzv. Metelkův zákon stále častěji vnímán jako součást prvorepublikových křivd.²⁵⁹

Na druhé straně nutno připomenout, že roku 1920 (tedy ještě po prvních změnách) připadalo v Čechách na jednu českou třídu obecné školy 344 obyvatel, zatímco na jednu německou pouze 308 (na Moravě šlo o poměr 304:282 a ve Slezsku o 325:289) a ve školním roce 1921–1922 disponovala 30% německá minorita českých zemí v různých typech středních škol 32–47 % ústavů (v počtu žáků a tříd byl poměr pro Čechy příznivější, což však jen dokládá větší naplněnost a horší podmínky i vybavení českých tříd), navíc došlo k jistému poklesu počtu obyvatel hlásících se k německému jazyku, resp. národnosti. Němcům zůstává k dispozici dokonale rozvinutá síť kvalitních škol od obecných po vysoké. Změny ve školství lze proto přes mírný úbytek německých škol celkově hodnotit jako pročeské, ale nikoli protiněmecké.²⁶⁰

Ve sledovaném regionu každopádně došlo k rozvoji českého menšího školství, jež nejlépe reprezentoval Dubenec – česká obecná škola, roku 1919 změněná z matiční na zemskou, byla od roku 1927 rozšířena o měšťanskou. V letech 1932–1933 pro ně byla vystavěna i nová budova, která slouží svému účelu doposud.²⁶¹ Novou budovu (po požáru staré roku 1918) získala v roce 1920 i postátněná, druhdy matiční škola v Žirči.²⁶² Postátněná byla i matiční škola v (Dolním) Nemojově, později doplněná o expozituru v nedaleké nové dětské ozdravovně.²⁶³ Naopak královédvorská německá obecná škola – rovněž spravovaná centrálně

259 Michal ŠIMÁNĚ, *České menšinové školství*, s. 73–81, 195; T. KASPER – D. KASPEROVÁ – M. PÁNKOVÁ (edd.), „*Národní*“ školství, s. 25–27; Jan KAPRAS, *Vývoj našeho matičního školství*, II. část, *Národní listy* 70, č. 338, 10. 12. 1930, s. 1.

260 Zdeněk KÁRNÍK, *České země v éře První republiky (1918–1938). Díl první, Vznik, budování a zlatá léta republiky (1918–1929)*, Praha 2000, s. 84–90, 187–189; Piotr Maciej MAJEWSKI, *Sudetští Němci 1848–1948: dějiny jednoho nacionalismu*, 1. vyd., Brno 2014, s. 221–224.

261 Karel VOLŠÍČKA, *Dubenec: historie obce pod Kozamberkem*, Dubenec 2004, s. 19–31.

262 Dagmar KRSKOVÁ, 100 let české školy v Žirči 1895–1995 – příloha in: *Dvůr Králové nad Labem. Vlastivědné čtení o našem městě a jeho okolí*, č. 5, 29. 12. 1995, s. 5; *Místopis soudního okresu královédvorského*, Dvůr Králové nad Labem 1937, s. 157.

263 *Místopis soudního okresu královédvorského*, s. 74, 107–108.

jako menšinová – přišla o jednu ze svých tříd, takže nově byla jen trojtřídní.²⁶⁴

První republika obecně dopřála školství v porovnání s válečnou realitou opět více svobody. Drsná intervence politiky se ovšem vrátila v období protektorátní i poúnorové nesvobody. Dnes se školy naopak těší velké svobodě, pro změnu na ně ovšem silně působí diktát neosobních finančních analýz ve jménu úspor. I zde lze tedy najít spojitost se zkoumanými událostmi: „Protože se šetřilo všude jinde, jen aby co nejvíce peněz zůstalo na válku, uvažovali rozhodující činitelé již o tom, že střední školy, které vykazují malý počet žáků, mají být zrušeny. Takový osud hrozil i zdejšímu ústavu [tj. gymnáziu – I. R.], kdyby válka byla déle trvala.“²⁶⁵

Jedno dědictví fungování škol za první světové války je pro nás naprosto samozřejmé, jen si je neuvědomujeme: „Vyučovací hodina v dnešním rozsahu, tedy třičtvrtěhodinová, byla zavedena v rámci úsporných opatření během první světové války.“²⁶⁶ Šlo o zkrácení oproti dřívějším 50–55 minutám. Jediný válečný „příděl“, který pak patrně nikdo nechtěl odbourat.

Závěr: školy jako svědci přelomového času

V úvodu studie jsme se ptali, jak prošlo školství léty sklonku monarchie, první světové války a vzniku nového státu v prostředí Dvora Králové nad Labem. Dynamicky se rozvíjející české město na jazykové hranici kladlo na školství výjimečný důraz jako na zdroj národního uvědomění a rozkvětu – založilo obecní gymnázium i obchodní školu, oběma vybudovalo velkorysé budovy, další postavilo pro jednu z místních obecních škol, zdejší vlastenci podporovali trojici českých menšinových škol v okolí. Přitom ovšem rozhodně nelze mluvit o protirakouském ladění tohoto úsilí. Obec spojila založení českého gymnázia s oslavami výročí 40 let

264 SOKa Trutnov, f. MŠRČ, III/21/316, kt. 3, Okresní školní rada ve Dvoře Králové n. L. místní školní radě ve Dvoře Králové n. L. 3. září 1920.

265 T. HALÍK, *Vliv války*, s. 62.

266 K. ŘEZNIČKOVÁ, *Študenti a kantoré*, s. 42.

nástupu císaře Františka Josefa na trůn, „vyzdobila“ tímto motivem jeho budovu a dosáhla i pojmenování ústavu jeho jménem. Snad i díky tomu bylo tak brzy postátněno.

Též za války byly školy hlasateli rakouského patriotismu, nyní nebývale expanzivního, a sehrály velkou roli při organizaci akcí ve prospěch války – od patriotických oslav po válečné sbírky. A loajální dikce školních kronik se až do posledních okamžiků monarchie nemění. Přitom drastický ráz války doléhal i do života učitelů – stát jim nedokázal zajistit ani důstojné množství potravin, ani osobní bezpečí před nasazením na frontě, a často ani respekt, zvláště v případě českých učitelů v armádě. A tak se vzdor oficiální dynastické loajalitě rodí loajalita nová, do té doby spíše skrytá.

Spatřujeme-li budoucnost národa ve vzdělání, byla léta první světové války i daleko od fronty tragická. Vyhladovělé děti, vyrůstající bez otců a často ve frontách na obtížně dostupné základní potraviny, měly na školu nepochybně méně času a sil. Přitom škola sama degradovala – nedostávalo se kvalifikovaných učitelů, papíru ani topiva. Povolávání pedagogů do různých komisí ještě více limitovalo beztak prořídlé učitelské sbory v jejich úsilí. Výpadky výuky kvůli chybějícímu uhlí trvaly i několik měsíců (jednou i čtyři měsíce v kuse). Ještě hůře dopadly střední školy: narukovat museli nejen někteří jejich učitelé, ale též většina nejstarších studentů, kterým bylo školní vzdělání zkráceno – někdy i více než o rok. Někteří se z fronty už nevrátili.

Mobilizace učitelů poskytla ženám větší příležitost učit – ale jak dokázal vleklý spor o vedení místní dívčí školy, představa ženy-ředitelky byla pro mnohé stále obtížně stravitelná, neměla by prý přiměřenou autoritu, nadto muži měli vlivem péče o rodinu mnohem větší zodpovědnost a potřebu příjmu. Nicméně přinejmenším mohlo v novém státě společnost posunout dále zrušení zákazu bránícího učitelkám uzavírat sňatek.

Do Československa vstoupily místní české školy s okázalým nadšením, které ovšem nesdílela místní škola německá. Osudy prozatímního ředitele Obecné a měšťanské školy chlapecké Františka Daška, který ještě v létě 1918 agitoval za rakouskou válečnou půjčku, a i v Československu zůstal ve své funkci a pak byl povýšen na školního inspektora,

současně dokládají, že přechod to byl – vzdor republikánským proklamacím – vlastně poklidný. Konfrontační pohled na česko-německé a v jiném smyslu rakousko-československé rozpory ve školství není podle našeho názoru vhodným popisem tohoto vývoje.

Školy se ukázaly být skvělým svědectvím v otázce loajality i každodennosti při přechodu z Rakouska-Uherska do Československa. Bez nich by náš obraz tohoto procesu nebyl úplný. Přitom nelze říci, že probíhal krátce. Speciálně ve spojení se školstvím tomu bylo právě naopak. A to nejen v souvislosti s vlastním chodem škol, ale také s jejich stopou v životě společnosti.

Školství má totiž svým působením na mladé lidi velký časový přesah – většina prvorepublikových úředníků a dalších vzdělců absolvovala středoškolské vzdělání právě v posledních dekádách habsburské monarchie, byla tedy jejím vzdělávacím systémem dlouhodobě ovlivněna.²⁶⁷ A totéž lze říci i o dopadu takto ovlivněného prvorepublikového školství na další složitá období české společnosti. I proto je důležité věnovat tomuto tématu pozornost, již si nesporně zaslouží.

267 M. MACKOVÁ, *Německojazyčné střední školství*, s. 138, 164–165; Gary B. COHEN, *Education and Middle-Class Society*, s. 267.

Education on the Road from the Empire to the Republic and Dvůr Králové nad Labem

SUMMARY

The topic of this paper was a question what the education was like in years of ending monarchy, World War I and the establishment of a new country, namely on an example of Dvůr Králové nad Labem. This Czech town on the language border laid great emphasis on education as on the source of national awareness and awakening process – it founded a municipal grammar school and a business school, for both majestic buildings were built, next they built another building for one of local schools. Local patriots supported three Czech minority schools in the surroundings of the town. The municipality connected the founding of the grammar school to the 40th celebration of the emperor Franz Josef's ascension to the throne and they accomplished naming it after him. Perhaps also due to that it was put under the state control so soon.

Also, during the war schools spread Austrian patriotism, extraordinarily bellicose at that time, and they played a great part during organizing events in favour of war – from patriotic celebrations to war charity collections. A loyal content of school chronicles is the same until the very last moments of the monarchy. At the same time teachers were troubled by the drastic character of war (lack of food, drafts into the army). Thus, a new loyalty, until then rather concealed, was born despite the official dynastic loyalty.

Starving children, who were grown up without their fathers and who often queued for hardly accessible basic food, had undoubtedly less time and strength for school. The school itself is paralysed – there are no qualified teachers, no paper or fuel. Teachers' involvement in various commissions and lack of coal interrupt education for weeks or even months. Numerous teachers and also the oldest secondary school students are drafted into army. Thanks to teachers' mobilisation, wo-

men were given an opportunity to teach, but as proved by an example of lengthy dispute over the leadership of a local girls' school, the idea of a woman-director was still difficult for a lot of people.

Local Czech schools entered Czechoslovakia with ostentatious enthusiasm, which was naturally not shared by a local German school. The fact that the biggest for-Austrian agitator became a school inspector gives evidence of a peaceful transition – despite republican proclamations. The confrontational view on Czech-German and Austrian-Czechoslovakian conflicts in education and in another sense is in our opinion not appropriate description of this development.

Schools appeared to be great evidence of loyalty and everydayness in the process of switching from Austria-Hungary to Czechoslovakia. Our picture of this process would not be complete without their integration.

The Development of *Besedas* and Agricultural Associations in Bohemia during the Rise of the Czech Agrarian Movement, 1870s–1890s

ABSTRACT

The purpose of this paper is to examine the development of agricultural associations in Bohemia during the rise of the Czech agrarian movement, from the 1870s–1890s, focusing on the agricultural circle called *beseda*. Exploring how they spread and how rural inhabitants began to participate in political discussions and parliamentary politics, using these associations as a platform, this paper suggests the necessity to place the rise of the Czech agrarian movement in the broader context of an expanding public sphere and the social transformation after the abolition of hereditary subjection.

Keywords: Bohemia; 19th Century; Agrarian Movement; Association

Introduction

During the last quarter of the 19th century, the Habsburg monarchy witnessed the rise of various mass political movements. The Bohemian rural society was no exception in this regard. The agricultural depression facilitated the rise of agrarian movements, that led to the establishment of the Czech Agrarian Party (*Česká strana agrární*) in 1899.

The purpose of this paper is to examine the development of agricultural associations in Bohemia during the rise of the Czech agrarian movement, from the 1870s–1890s, focusing on the agricultural circle called *beseda*.¹ Previous studies have analysed the Czech agrarian

1 When exploring the political activities in rural Bohemia during this period, it is necessary to examine the development of both Czech and German agrarian

movement mainly from two perspectives: political and socio-economical. Studies from a political viewpoint have already begun in the interwar period, when the agrarian (republican) party wielded great political influence. They are centred on the status or estate (*stavovský*) aspect of this issue, stressing its 'agrarian' character. Their primary focus is placed on the relationship between the farmers' leaders and the Czech liberals; they try to clarify how farmers established independent political organisations to assert their special interests, thus breaking away from the Czech liberals.² On the other hand, studies from a socio-

movements and their interactions. However, surprisingly few studies have investigated the development of the German agrarian movement before the First World War; it is mostly mentioned only as a prehistory of the German agrarian movement during the interwar period. Karl HÜBL, *Bauerntum und Landbau der Sudetendeutschen*, München 1963; Hans LEMBERG, Die agrarischen Parteien in den Böhmisches Ländern und in der Tschechoslowakischen Republik, in: Heinz Gollwitzer (ed.), *Europäische Bauern Parteien im 20. Jahrhundert*, Stuttgart 1977, pp. 326–327; Norbert LINZ, *Der Bund der Landwirte in der Ersten Tschechoslowakischen Republik*, München 1982; Jiří MALÍŘ a kol., *Politické strany: vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861–2004*, vol. I, Brno 2005, pp. 475–476; Eduard MIKUŠEK, Agrární politik Franz Křepek v období habsburské monarchie, in: Blanka Rašticová (ed.), *Osobnosti agrární politiky 19. a 20. století*, Uherské Hradiště 2006, pp. 75–79; Eduard KUBŮ – Jiří ŠOUŠA, Der deutsch-böhmische Agrarismus, in: E. Kubů – Torsten Lorenz – Uwe Müller – J. Šouša (ed.), *Agrarismus und Agrarreliten in Ostmitteleuropa*, Praha – Berlin 2013, pp. 471–523. Considering the current status of research in this field, this paper focuses on the Czech agrarian movement and attempts to provide a framework for a further synthetical work.

- 2 Hugo TRAUB, *Ze života Alf. Šťastného*, Praha 1928; Otakar FRANKENBERGER, *Antonín Švehla v dějinách Československé strany agrární*, Praha 1931; Václav CHUNDELA, *Stanislav Kubr, zakladatel české strany agrární, sedlák a politik*, Praha 1933; Bruce M. GARVER, *The Young Czech Party 1874–1901 and the Emergence of a Multi-Party System*, Yale UP 1978; Tomáš VOJTĚCH, *Mladočeši a boj o politickou moc v Čechách*, Praha 1980. In the interwar period, biographical studies of the farmers' leaders were also published as a part of the research from the political viewpoint. Mořic MICHÁLEK (ed.), *Zemědělství buditelé*, Praha 1937; Josef NOŽIČKA, *Jan Antonín Prokůpek, apoštol hospodářského pokroku a národní svornosti*, Praha 1939. According to Josef Harna, research on the agrarian movement and the agrarian (republican) party has experienced a second 'boom' since the 1990s, with a growing interest in the Czechoslovak political system during the interwar period. Recent studies have been centred on the period after 1918 and agrarianism continues to attract researchers' interests.

economical perspective consider the agrarian movement to be a direct result of the agricultural depression; they try to explain its development by investigating the economic situation and social structure of Bohemian villages at that time, as is represented by Křížek's study during the socialist period.³

Although the spread of agricultural associations is widely recognised as an important aspect of the agrarian movement, few historians have conducted detailed analyses of their development.⁴ It is well-

Daniel E. MILLER, *Antonín Švehla – mistr politických kompromisů*, Praha 2001; J. ŠOUŠA – D. E. MILLER – Mary HRABÍK SAMAL (eds.), *K úloze a významu agrárního hnutí v českých a československých dějinách*, Praha 2001; Blanka RAŠTICOVÁ (ed.), *Osobnosti agrární politiky 19. a 20. století*, Uherské Hradiště 2006; Blanka RAŠTICOVÁ (ed.), *Agrární strany ve vládních a samosprávných strukturách mezi světovými válkami*, Uherské Hradiště 2008; Josef HARNA – B. RAŠTICOVÁ (eds.), *Agrární strana a její zájmové, družstevní a peněžní organizace*, Uherské Hradiště 2010; E. KUBŮ – T. LORENZ – U. MÜLLER – J. ŠOUŠA (eds.), *Agrarismus und Agrareliten in Ostmitteleuropa*.

- 3 Jurij KRÍŽEK, Krise cukrovarnictví v českých zemích v osmdesátých letech minulého století a její význam pro vzrůst rolnického hnutí, *Československý časopis historický* 2/1956, pp. 270–298; 3/1956, pp. 417–447; 3/1957, pp. 473–505; 1/1958, pp. 46–59.
- 4 Most previous studies on agricultural associations focus on their institutional development. Jaroslav KABEŠ, Počátky hospodářských spolků v Čechách (1848–1855), *Časopis pro dějiny venkova* 23, 1936, pp. 135–143; Miloslav VOLF, *Organizace a působení Vlasteneckohospodářské společnosti*, Praha 1961; Antonín VERBÍK, Zemědělské instituce v letech 1848–1900 v českých zemích, *Vědecké práce Zemědělského muzea* 18, 1978, pp. 143–162. It was important contributions of Nožička, Havránek, and Heumos that pointed out the significant role of agricultural associations in the political activities of farmers. Nevertheless, their works lack concrete examination of how the agricultural associations spread and how rural inhabitants began to participate in political discussions using these associations as a platform. Josef NOŽIČKA, Počátky rolnického spolčování, *Časopis pro dějiny venkova* 26, 1939, pp. 30–42, 82–89; Jan HAVRÁNEK, Die ökonomische und politische Lage der Bauernschaft in den böhmischen Ländern in den letzten Jahrzehnten des 19. Jahrhunderts, *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* 7, 1966, II, pp. 96–136; Josef PETRÁŇ – J. HAVRÁNEK, Rolnické hnutí v českých zemích v letech 1775–1918, *Československý časopis historický* 17, 6/1969, pp. 863–886; Peter HEUMOS, *Agrarische Interessen und nationale Politik in Böhmen 1848–1889*, Wiesbaden 1979. Although the importance of a social network for agrarian movements has been emphasized in recent studies, comprehensive analysis of the same including associations has not been conducted yet. E. KUBŮ – T. LORENZ – U. MÜLLER – J. ŠOUŠA, Agra-

known that associations, which began to spread in European countries during the 18th century, advocated new principles designed to undermine the estate system and facilitated the transformation of the political, social, and cultural practices of the people, as well as the emergence of a civic public sphere.⁵ In Bohemia, the foundation of agricultural associations began to be promoted during the revolution of 1848–1849 as one of the activities directed at educating the rural inhabitants newly liberated from the hereditary subjection (*Erbuntertänigkeit*). It was also strongly supported by the Czech liberals who stressed the need for the enlightenment of farmers, both as new citizens and members of the nation.⁶ The period after the 1870s witnessed a rapid increase in agricultural organisations, that formed the foundation for the development of the agrarian movement, as we will see below. While the agricultural depression is considered to have caused a shift in the functions of agricultural associations, it did not lead to a total change in their original character. This suggests the necessity for re-examining the development of the agrarian movement which has been considered exclusively as a status or estate (*stavovský*) movement asserting farmers' special interests caused by the agricultural depression. It must be placed in the broader context of an expanding public sphere and the transformation of peoples' political and social practices after the abolition of hereditary subjection; this was accompanied by the penetration of the principles of civil society, as well as national discourses.

rismus und Agrarreliten im östlichen Mitteleuropa, in: E. Kubů – T. Lorenz – U. Müller – J. Šouša, *Agrarismus und Agrarreliten in Ostmitteleuropa*, pp. 32, 64.

- 5 Jürgen HABERMAS, *Strukturwandel der Öffentlichkeit*, Frankfurt/M. 1962 (Neuaufgabe 1990); Thomas NIPPERDETY, Verein als soziale Struktur in Deutschland im späten 18. und frühen 19. Jahrhundert, in: Hartmut Boockmann (ed.), *Geschichtswissenschaft und Vereinswesen im 19. Jahrhundert*, Göttingen 1972, pp. 1–44; Wolfgang HARDTWIG, Strukturmerkmale und Entwicklungstendenzen des Vereinswesens in Deutschland 1789–1848, *Historische Zeitschrift*, Beiheft 9, 1984, pp. 11–50; Stefan Ludwig HOFFMANN, *Geselligkeit und Demokratie*, Göttingen 2003; Helmut RUMPLER – Peter URBANITSCH (ed.), *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, vol. VIII: Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft, 2 vol., Wien 2006.
- 6 Yuko KIRYU, Kodym's Newspaper and the Creation of a Rural Public Sphere in Bohemia, *Český časopis historický* 115, 2/2017, pp. 413–414.

This paper explores the development of agricultural associations from the 1870s to the 1890s, and examines how they spread, established their network, and how rural inhabitants began to participate in political discussions and parliamentary politics, using these associations as a platform. While civil society (*občanská společnost*) has been one of the key concepts not only in Czech historiography, but also in the recent historiography of the Habsburg monarchy, relatively few studies have been devoted to analysing rural Bohemia from the perspective of the building of civil society.⁷ An investigation of the agrarian movement, by focusing on the associations' activities, will facilitate the integration of rural Bohemian history into the overall narrative on the Habsburg monarchy during the 'long' 19th century. It will also contribute to the re-examination of the relationship of the agrarian movement with the liberal and national principles, as previous studies have assumed the 'anti-liberal' tendencies of farmers and described the agrarian movement as one which 'asserted the priority of their partial interests over the interests of the whole nation',⁸ focusing on the confrontation between them and the Czech liberals.

This paper comprises four chapters. Chapter 1 analyses the quantitative and qualitative development of agricultural associations. Chap-

7 The research project 'The transformation and social activation of rural areas in Moravia and Austrian Silesia 1861–1914' (the Czech Science Foundation grant no. 17-02986S) was launched in 2017; its results are expected to stimulate the research on transformation of rural areas from the perspective of building civil society, not only in Moravia and Silesia, but also in Bohemia. Pavel KLADIWA, The Transformation and Social Activation of Rural Areas. The Bohemian Lands in 1861–1914, *Moderní dějiny* 26, 1/2018, pp. 1–29; P. KLADIWA, Obecné školy a jejich učitelé jako základní kultivační faktor rurálního prostředí, *Moderní dějiny* 27, 1/2019, pp. 23–48; Milan ŘEPA (ed.), *Peasants into Citizens: The Politicisation of Rural Areas in East Central Europe (1861–1914)*, Wiesbaden 2020. The following article, which is a result of the abovementioned project, examines the role of agricultural associations in the transformation of rural Moravia. It is an important contribution to the investigation on the development of agricultural associations, albeit its analysis is limited to the period before the rise of the agrarian movement. Petr POPELKA, Rolník nové doby. Hospodářské spolky a jejich role v hospodářské a společenské modernizaci moravského venkova ve druhé polovině 19. století, *Moderní dějiny* 27, 2/2019, pp. 1–29.

8 P. HEUMOS, *Agarische Interessen*, p. 3.

ter 2 considers how *besedas* spread and the following two chapters examine their activities.

Chapter 1: Quantitative and Qualitative Development of Agricultural Associations

Let us first examine the quantitative development of agricultural associations based mainly on the reports of the Agricultural Council for the Kingdom of Bohemia (*Zemědělská rada pro království České*).⁹

The foundation of agricultural associations in Bohemia began to be promoted over the course of the revolution of 1848–1849, during which hereditary subjection was abolished, as one of the activities directed at educating the rural inhabitants. Their establishment was especially supported by Czech liberals, who stressed the need for the enlightenment of farmers, both as new citizens and members of the nation.¹⁰ However, after the suppression of the revolution, associations were strictly restricted and during the 1850s, only the prefectural branches of the Patriotic–Economic Society in the Kingdom of Bohemia (*k. k. Patriotisch–ökonomische Gesellschaft im Königreiche Böhmen*) were permitted to exist.¹¹ In 1861, it became possible to establish district as-

9 The Agricultural Council for the Kingdom of Bohemia was established in 1873 through initiative of the government to promote agricultural interests; one of its major tasks was to support agricultural associations. In 1891, it was restructured into an organisation consisting of the Czech section, German section, and central board. On the Agricultural Council, see J. ŠOUŠA, *K vývoji českého zemědělství na rozhraní 19. / 20. století*, Praha 1986. It is not easy to grasp the quantitative development of agricultural associations precisely, because not all the statistics use the same method how to count them and it makes comparisons between different types of statistics difficult. To avoid combining various kinds of statistics the analysis here relies mainly on the reports of the Agricultural Council, even though the quantitative data they offer are not complete.

10 Y. KIRYU, *Kodym's Newspaper*, pp. 413–414.

11 The Patriotic–Economic Society was founded in 1769 through the initiative of the Theresian regime in order to promote agriculture. On the Patriotic–Economic Society, see M. VOLF, *Organizace a působení Vlasteneckohospodářské společnosti*, Praha 1961.

sociations as branches of prefectural ones. The association law in 1867, that expanded the freedom of association, enabled the foundation of agricultural associations not affiliated with the Patriotic–Economic Society. After the abolition of the prefectural system in 1868, the prefectural associations and their district branches were reorganised into district agricultural associations. Finally, with the dissolution of the Patriotic–Economic Society in 1872, all their branches became independent associations.¹²

Table 1. Agricultural Associations in Bohemia, 1862–1884¹³

Year	Number of Agricultural Associations	Number of Members
1862	93*	8,721**
1875	138	21,579
1878	243	–
1880	–	45,000
1882	372	51,500
1884	514	57,107

* The breakdown is as follows: the Patriotic–Economic Society in Prague–1, prefectural branch associations–13, and district branch associations–79.

** This number does not include the members of the Patriotic-Economic Society in Prague.

12 J. NOŽIČKA, *Počátky rolnického spolčování*, p. 37; A. VERBÍK, *Zemědělské instituce*, pp. 149–151; Miroslav VOLF, *Vlastenecko–hospodářská společnost*, Praha 1956, p. 3.

13 *Pokrok hospodářský*, 1863, p. 332; *Zpráva o činnosti Zemědělské rady pro Království české* (hereafter ZZR), 1875 (1876), p. 43; 1878 (1879), p. 46, 123; 1880 (1881), p. 4; 1882(1883), p. 77; *Seznam odborných spolků v království Českém na konci roku 1884, jež s radou zemědělskou byly ve spojení*, Praha 1885.

Table 2. Agricultural Associations in Bohemia, 1893–1911¹⁴

Year	Czech Associations		German Associations		Total	
	Number of Associations	Number of Members	Number of Associations	Number of Members	Number of Associations	Number of Members
1893	713	38,500	–	–	–	–
1896	729	–	736	–	1,465	–
1897	–	–	741*	62,836*	–	–
1899	987	–	–	–	–	–
1900	1,006	–	–	–	–	–
1910	2,481	–	1,319	–	3,800	–
1911	2,774	–	1,396	–	4,170	–

* The number of associations includes those that operated at a land level (*Landesvereine*) and were mostly utraquistic, but the number of members on the list does not take their members into consideration.

Although the number of agricultural associations and their members grew to a certain extent by the 1860s, tables 1 and 2 clearly show that it was the period after the second half of the 1870s that witnessed their drastic growth. While during the 13 years from 1862 to 1875, the number of associations increased by approximately 50 percent (from 93 to 138), in the following 9 years, from 1875 to 1884, they almost quadrupled (from 138 to 514). In 1896, there were 1,465 associations, having increased more than tenfold since 1875 and almost tripled since 1884.

Tables 1 and 2 also demonstrate that the total memberships of the agricultural associations increased substantially after the second half of the 1870s. During the 5 years from 1875 to 1880, they more than dou-

14 *Zpráva o činnosti Českého odboru Rady zemědělské pro Království české* (hereafter ZČO), 1893 (1894), p. 83; 1896 (1897), p. 40; 1899 (1900), p. 103; 1900 (1901), p. 90; 1910 (1911), p. 214; 1911 (1912), p. 363; *Bericht über die Thätigkeit der Deutschen Section des Landesculturrathes für das Königreich Böhmen*, 1896 (1897), pp. 95–96; 1897 (1898), pp. 81–82; 1911 (1912), p. 289.

bled from 21,579 to 45,000, and reached 57,107 in 1884. There is no information available to confirm the total memberships of the agricultural associations in Bohemia in the 1890s. However, considering the fact that Czech agricultural associations had 38,500 members in 1893, which continued increasing, and that the memberships of German agricultural associations reached 62,836 in 1897, it is reasonable to deduce that the total memberships amounted to more than 100,000 by the end of the 1890s. Hence, they had almost quintupled since 1875.

The growth in memberships was also observable in individual associations. During the 1880s, there emerged district agricultural associations with more than 1,000 members, such as those in Hradec Králové, České Budějovice and Sedlčany.¹⁵

While an important characteristic of this period was that a relatively large number of agricultural associations began to operate in southern Bohemia in comparison to the 1860s, there is a discrepancy with regard to the geographical distribution of the agricultural associations.¹⁶ Central, eastern and north-western Bohemia, that encompass the fertile agricultural region of the Elbe River basin, have been uninterruptedly the centres of activities of agricultural associations since the 1860s.¹⁷

15 The memberships of each association in 1884 were as follows: the association in Hradec Králové had 1,050, that in České Budějovice had 1,234, and that in Sedlčany had 421 members. Further, the memberships of the association in Sedlčany increased to 1,277 in 1888. ZZR, 1884 (1885), pp. 8–9; 1888 (1889), p. 71. In the first half of the 1860s the membership of the district agricultural associations ranged usually from a few dozen to 200. *Pokrok hospodářský*, 1863, p. 332.

16 When we classify the agricultural associations based on the present administrative regions, excluding specialised ones according to the list created by the Agricultural Council in 1885, the result is as follows: Prague and Central Bohemian Region–67, Ústí Region–55, Hradec Králové Region–34, South Bohemian Region–31, Pardubice Region–24, Plzeň Region–20, Karlovy Vary Region–16, Vysočina Region–14, and Liberec Region–8. *Seznam odborných spolků*. On the geographical discrepancy, see also ZZR, 1882 (1883), p. 11.

17 On the territorial distribution of the agricultural associations in the 1860s, see *Pokrok hospodářský*, 1863, p. 332.

Along with the rapid quantitative growth, it is important to point out two significant aspects of the development of agricultural associations during this period.

The first aspect of significance is the strengthening of the relationship between the agricultural associations and the foundations of regional agricultural unions or interregional organisations representing agricultural interests. After affected by the Long Depression that began in 1873, Bohemian agriculture suffered due to a decline in grain prices from the end of the 1870s and in sugar beet prices from 1884. This led to a rapid increase in the number of farmers who were afflicted by the reduction of profits, rise of debt, foreclosures, and forced auctions.¹⁸ They considered that the ‘agricultural crisis’ could not be overcome through self-help (*svépomoc*) alone, and that a wide range of state policies, including the introduction of protective agricultural tariffs, bans on imports of certain agricultural products, tax reforms, and reduction of transportation costs, were crucial.¹⁹ Thus, the farmers intensified their efforts to represent their interests more effectively. The reorganisation of the Agricultural Council in 1880 could meet their demands only partially, and hence, they sought to strengthen the relationship between the agricultural associations in order to increase their political influence.²⁰ These attempts led to the foundation of regional agricultural unions or interregional agricultural organisations, such as the South Bohemian Agricultural Union (*Jihočeská hospodářská jednota*) (established in 1887), the Farmers’ Union for the Kingdom of Bohemia (*Selská*

18 J. KŘÍŽEK, *Krise cukrovarnictví*, 2/1956, pp. 270–298; 3/1956, pp. 417–447; 3/1957, pp. 473–505; 1/1958, pp. 46–59; J. HAVRÁNEK, *Die ökonomische und politische Lage der Bauernschaft*, pp. 104–112; Zdeněk JINDRA – Ivan JAKUBEC a kolektiv, *Hospodářský vzestup českých zemí od poloviny 18. století do konce monarchie*, Praha 2015, pp. 162–165.

19 *Hospodářský list* (hereafter HL), 1879–1880, p. 251; 1881–1882, p. 34; 1883–1884, p. 204; 1884–1885, p. 157; *Hlasatel hospodářského spolku pro okolí Hradce Králové* (hereafter HHK), 1880, pp. 93–94; 1885, pp. 46–49, 55.

20 The agricultural associations acquired the right to send their representatives to the Agricultural Council through the reorganisation in 1880. J. ŠOUŠA, *K vývoji českého zemědělství*, pp. 36–40. Moreover, they demanded that the representatives of the Agricultural Council be sent to the legislative bodies but did not succeed. HL, 1882–1883, pp. 130–131; HHK, 1884, p. 46.

jednota pro království České) (1889), the Regional Agricultural Union for North Eastern Bohemia (*Župní hospodářská jednota pro severo-východní Čechy*) (1895), the Central Bohemian Farmers' Organisation (*Středočeská selská župa*) (1896), and the Union of the Czech Farmers for the Kingdom of Bohemia (*Sdružení českých zemědělců pro království České*) (1897).²¹

The other aspect of significance is the spread of a new type of association, called '*beseda*' in Czech, which began to be promoted in the 1860s. These were engaged in activities such as subscriptions to periodicals, discussions on various themes including agriculture, and entertainment; they generally operated at a communal level, while the agricultural associations established by this time functioned mainly at a prefectural or district level.²² It is difficult to confirm the exact number of *besedas*, as their foundation was often supported by existing district agricultural associations, and hence, such *besedas* were frequently counted as their branch associations, not as separate entities. Even though the statistics are unable to reflect the total number of *besedas*, they indicate their growth in rural Bohemia after the second half of the 1870s. The first *beseda* was allegedly founded in 1865 and increased from 5 in 1875 to 111 in 1884.²³ The list of Czech agricultural associations compiled by the Czech section of the Agricultural Council includes 599 *besedas* in 1906.²⁴

21 O. FRANKENBERGER, *Antonín Švehla*, pp. 46–68; A. VERBÍK, *Zemědělské instituce*, pp. 152, 155–156; HL, 1895, p. 149. On the foundation of the Farmers' Union for the Kingdom of Bohemia, see P. Heumos, *Agrarische Interessen*, Kapitel VI.

22 Such associations were called by various names like '*beseda*', '*besídka*', 'agricultural *beseda*' (*hospodářská beseda*), 'reading and agricultural *beseda*' (*čtenářsko-hospodářská beseda*), and 'agricultural and reading association' (*hospodářsko-čtenářský spolek*). This paper principally refers to these associations as '*besedas*'.

23 *Hospodářské noviny*, 1865, pp. 46–47; ZZR, 1875 (1876), pp. 33–39; *Seznam odborných spolků*, pp. 2–22. Organisations whose name include the term '*beseda*' or '*besídka*' have been considered here.

24 *Seznam hospodářských spolků, družstev a jiných hospodářských korporací s českou jednací řečí v království Českém dle stavu koncem prosince 1906*, Praha 1907.

Contemporary documents also indicate the spread of *besedas* in Bohemian villages. The annual report of the Agricultural Council of 1886 describes them as follows: ‘Most of the newly founded associations belong to the category of local associations (*besedas*, reading rooms) [...]’.²⁵ Josef Volf, a farmer born in 1860 in Máslojedy near Hradec Králové, wrote of the growth of *besedas* in his memoirs as follows: ‘In those years [from 1880 to 1900] reading associations called *besedas* were founded in the villages and half or more than half of the residents joined them. [...] By the end of the nineteenth century there were already few rural municipalities (*venkovské obce*) where existed no agricultural–reading association or *beseda*’.²⁶

The fact that the large district associations in České Budějovice, Hradec Králové and Sedlčany, whose memberships crossed 1,000, listed many *besedas* as their branches, suggests that the foundation of *besedas* contributed to the spread of association activities and increase in association memberships during this period.²⁷

The analysis of this chapter demonstrates that there was a rapid growth in the number of agricultural associations and their members from the second half of the 1870s; especially the establishment and spread of *besedas* — which generally operated at a communal level — indicates that association activities penetrated deeply in the rural areas. In the following chapter, focusing on *besedas*, we will examine how associational organisations, a novel type of social relation rested on principles like equality among members and operated based on a statute, spread among the rural inhabitants, instilled certain practices in them, and changed their social as well as political practices.

Due to limited documentation, this paper focuses on the examination of the areas from central to eastern Bohemia, where agricultural

25 ZZR, 1886 (1887), p. 68.

26 Josef VOLF, *Z paměti starého českého sedláka*, Hradec Králové 1932, pp. 97–99.

27 The number of *besedas* which were affiliated with these district associations were as follows: České Budějovice – 26 in 1883, Hradec Králové – 14 in 1889, and Sedlčany – 28 in 1889. HL, 1882–1883, p. 121; HHK, 1889, pp. 10–11; ZZR, 1889 (1890), p. 85.

associations were particularly strong and functioned as bases for the activities of the future leaders of the Czech agrarian party.²⁸

Chapter 2: The Spread of *Besedas*

The Emergence of *Besedas* and Their Promotion

After a severe restriction on association activities in the 1850s, it became possible to establish agricultural associations at district level in 1861 and member recruitment was mainly promoted by municipal mayors and the clergy.²⁹ Although the number of members increased to

28 The Czech agricultural movement in Bohemia is generally considered to have developed in two main areas: that from central to eastern Bohemia, with fertile agricultural regions in which farmers with relatively large farmlands cultivated grain crops and sugar beets, and the area of southern Bohemia which was not as fertile and was dominated by small and medium-sized farmers who mainly grew cereal crops. Such regional differences may have affected the development of the agricultural associations. This paper focuses on the former region and attempts to provide a framework for a further synthetical work.

As few archival documents on *besedas* are available, agricultural journals such as the *Hospodářský list* (Agricultural Paper), the *Hlasatel hospodářského spolku pro okolí Hradce Králové* (Herald of the Agricultural association for Hradec Králové region), and the *Pražské hospodářské noviny* (Prager Agricultural Newspaper) have been used as the main sources in the following analysis. The *Hospodářský list* began to be published in 1878 as a successor of the *Českoslovanský hospodářský list* (Czechslavic Agricultural Paper) under the editorship of Adolf Eckert, who served as a director of the agricultural school in Chrudim. While it was published in Chrudim and functioned as an organ of the agricultural associations in eastern Bohemia, people from central Bohemia, such as Vilém Teklý, a professor in the agricultural school in Hracholusky; Jan Baptista Lambl, a professor in the Prague Polytechnic; and Jan Antonín Prokůpek, a farmers' leader from Kutlíř, near Kolín, were also engaged in its publication and contributions from central Bohemia were published in it as well. The *Hlasatel hospodářského spolku pro okolí Hradce Králové* was issued from 1880 as the organ of the agricultural association in Hradec Králové, Česká Skalice and Opočno. The *Pražské hospodářské noviny* was published from 1878 under the editorship of Josef Dumek, who was an agricultural teacher (*zemský hospodářský učitel*) of the Agricultural Council. František ROUBÍK, *Bibliografie časopisectva v Čechách z let 1863–1895*, Praha 1936, pp. 39, 76–77, 83–84, 184.

29 *Boleslavan*, 1862, pp. 156, 197.

a certain extent in the 1860s, farmer participation was still limited.³⁰ The proponents of agricultural associations attributed farmers' low participation to the distance of the seat of the agricultural associations from their residences, along with hesitation in attending associations' meetings dominated by non-farmers, including intellectuals.³¹

Under such circumstances, the foundation of *besedas* begun to be promoted as a new means of enlightenment for the rural inhabitants. At a meeting of the prefectural agricultural association in Prague in 1863, Josef Kučera, the editor of the *Hospodářské noviny* (*Agricultural Newspaper*) and the *Pokrok hospodářský* (*Agricultural Progress*), suggested establishing a *beseda* at the communal level to spread agricultural publications and further 'progress' among rural inhabitants, following the example of Moravia.³² After both the journals published articles, which encouraged the establishments of *besedas*, the *Hospodářské noviny* reported in 1865 that the first *beseda* in rural Bohemia was allegedly founded in Dobruška, near Čáslav, and had meetings twice a week.³³

Besedas seemed to attract considerable attention. The articles and meeting reports published in the *Hospodářské listy* (*Agricultural Papers*), the organ of the agricultural associations in eastern Bohemia, demonstrate that their foundation was already eagerly advocated in the beginning of the 1870s.³⁴ An article written by J. L. Brunclík, a farmer and the secretary of the *beseda* in Knížnice (Kněžnice), near Jičín, reveals that the promotion of the establishment of *besedas* at that time was conducted as a part of the activities directed at enlightening the rural inhabitants, both as new citizens and members of the nation,

30 On the farmers' involvements in the agricultural associations in the 1850s and 1860s, see Y. KIRYU, *Farmers as New Citizens and Members of the Czech Nation: Agricultural Associations and the Transformation of Local Societies in Rural Bohemia*, in: M. Řepa (ed.), *Peasants into Citizens*, pp. 64–75.

31 For example, *Hospodářské noviny*, 1857, p. 302; 1859, p. 73; 1860, p. 39.

32 *Pokrok hospodářský*, 1863, p. 259. On the significance of the *Hospodářské noviny* for the enlightenment of farmers, see Y. KIRYU, *Kodym's Newspaper*, pp. 407–438.

33 *Pokrok hospodářský*, 1864, pp. 403–404; *Hospodářské noviny*, 1865, pp. 2, 7, 46–47.

34 *Hospodářské listy*, 1871–1872, pp. 36, 61, 68, 172; 1872–1873, pp. 52, 76 et passim.

which had begun after the abolition of hereditary subjection. He associated civic development with the foundations of *besedas* as follows: 'Civic development and progress are supposed to appear mainly in the welfare of both individuals and the whole community, appropriate civic institutions (*správná zřízení občanská*) and a public activity. Such public activity includes among others the foundations of useful associations and communal libraries. Such useful associations can be, for example, amateur theatres (*jednoty ochotnické*), reading *besedas*, agricultural associations and volunteer fire departments (*jednoty hasičské*).'³⁵ At the same time, he asserted that the foundation of the associations contributed to the national power: 'If our own good (*vlastní dobro*) and the common good matter to us, the founding of the associations in the countryside should be our slogan: let us make efforts and educate ourselves in every way as much as possible, because our national power is based on it as well'.³⁶

The economic downturn in rural Bohemia since the 1870s intensified the promotion of *besedas*. To cope with the impact of the agricultural depression, the agricultural associations strengthened efforts to organise farmers in order to represent their interests more effectively, as noted above. However, it does not mean that self-help (*svépomoc*) and education, whose value had been emphasised in the previous enlightenment movements, lost their significance. In the discussions regarding overcoming the 'agricultural crisis', they were considered an important means of the same, along with the expansion of the farmers' political influence.³⁷ Furthermore, *besedas* were deemed to serve both purposes. For example, M. Koch, the chair of the agricultural association in České Budějovice, and Adolf Eckert, the director of the agricultural school in Chrudim, published a journal article titled 'Organization of agricultural associations' in 1882, and argued the importance of *besedas* as well as the necessity of organising the associations involved in agriculture, including *besedas*. Regarding the *besedas* not only as

35 *Hospodářské listy*, 1873–1874, p. 63.

36 *Ibid.*, 1873–1874, p. 64.

37 HL, 1879–1880, pp. 84, 293, 303–304; 1881–1882, pp. 100–101, 192–193; 1883–1884, pp. 258–259; 1884–1885, pp. 50–51, 95, 161 et passim.

a place for education and discussions in the locality, but also as a 'solid base' of the district agricultural association where 'the questions which district agricultural associations submitted them to resolve are answered', they asserted the need to strengthen the relations between them to complete the agricultural organisation: 'Therefore, if we want to perfect our agricultural organisation, let us cause a turn in this direction, put *besedas* as local association in a friendly relationship to district associations, make *besedas* their active, subordinate bodies'.³⁸ This article reveals that *besedas* were considered an effective means to organise rural inhabitants and encourage them to participate in discussions on policies and politics concerning agriculture. Hence, the foundation of *besedas* was encouraged with this expectation of their new function.

Establishing of *Besedas*

As showcased above, the foundation of *besedas* began in the 1860s and progressed rapidly under the influence of the economic downturn in the 1870s.

How then, were *besedas* actually established? There were many *besedas* which were founded by the initiative of the existing agricultural associations, which were powerful promoters of association activities among the rural inhabitants. A popular method was to establish a *beseda* at the venue where an existing agricultural association organised meetings outside of its seat.³⁹ Along with providing such direct impetus for the foundation of *besedas*, agricultural associations contributed to them by providing both technical and material support, such as the drafting of statutes and lending a part of their library collections.⁴⁰ Thus, the existing agricultural associations, that had begun to be estab-

38 HL, 1882–1883, p. 87

39 HL, 1882–1883, p. 169; 1883–1884, pp. 99, 118; HHK, 1885, p. 13. Many district agricultural associations convened their assemblies in various places other than their seats to spread association activities.

40 *Československý hospodářský list*, 1877–78, p. 27; HL, 1882–1883, p. 233.

lished in the mid-19th century, served as a hub in the process of the expansion of the association network in rural Bohemia during this period.

While the existing agricultural associations played a significant role in the foundation of *besedas*, the indispensability of the local residents who willingly engaged in them cannot be overlooked. As an example, let us examine the case of a *beseda* in Labská Týnice (Týnec nad Labem), near Kolín. In 1885, a general meeting of the agricultural industrial association in Kolín was organised in Labská Týnice and a *beseda* was founded there on that occasion. A journal article describes this process as follows: 'At the end [its secretary, Mr. Jettmar] recommended attendees to join in the agricultural industrial association in Kolín as well as to establish an independent agricultural *beseda* [in Labská Týnice]. Twenty-three farmers who attended the meeting respond to this call and among them, Mr. J. Jelínek was elected as chair [of the *beseda*], Mr. Cirkj as secretary, so that there is hope that the newly founded agricultural *beseda* can develop their activity successfully with cooperation of other farmers (*hospodáři*) not only from the town Labská Týnice, but also from neighbouring villages'.⁴¹ This case indicates that the establishment and activities of *besedas* required local residents' engagement, even if the existing agricultural associations promoted them.⁴²

Furthermore, the following case of the *beseda* in Německá Rybná (Rybná nad Zdobnicí), near Žamberk, demonstrates that the foundation of *besedas* did not always necessitate the support of other associations, as some were also established through local initiatives. A journal article reported the establishment of the *beseda* as follows: 'Everyone already acknowledges that in the current hard times a farmer can overcome difficulties which surge towards him only by education. And an idea arose to establish an "agricultural *beseda*" in Německá Rybná for our village and the vicinity, in which people can acquire further neces-

41 HL, 1884–1885, p. 139.

42 The significance of the involvement of local residents is also demonstrated by the fact that there were also *besedas* which were established with support of district agricultural associations but collapsed for lack of their engagement. HHK, 1887, pp. 10–11.

sary education. This idea found complete acceptance. On January seventeenth of this year, an establishment committee convened residents from here and the vicinity to the inn of Mr. F. Hovorky, where a chief teacher (*řídící učitel*) Mr. A. Netušil explained the purpose of the association and he was also elected as chair of the assembly; Mr. F. Ledr, the mayor of the municipality (*starosta*), [was elected] as vice-chair. Subsequently, a teacher Mr. J. Čepěk read out the statute of the *beseda* and after it was approved, attendees signed to join in the association and the provisional committee was elected by acclamation. Mr. A. Netušil was elected as chair, Mr. P. J. Krejčí as vice-chair, Mr. J. Čepěk as secretary, Mr. J. Černohouz Jr. as treasurer. In this way, a first “agricultural–reading *beseda*” in the Žamberk district was founded’.⁴³ This case illustrates how the rural inhabitants, led by the teachers and the mayor, established a *beseda*, a new associational organisation, under the influence of the agricultural depression.

There were also *besedas* which were founded as a result of lectures by the travelling teachers (*kočující učitelé*) of the Agricultural Council.⁴⁴ While it was established to represent agricultural interests, its main tasks also included the promotion of agricultural associations and agricultural education, as is demonstrated by the introduction of the system of travelling teachers.⁴⁵ The foundation of *besedas* as a result of their lectures indicates that along with existing agricultural associations, the Agricultural Council also contributed to the diffusion of association activities in rural areas.

Therefore, although the agricultural depression is regarded as a significant factor which facilitated the spread of *besedas*, the examples mentioned above reveal that this would not have been feasible without agricultural institutions, such as agricultural associations and the Agricultural Council. These developed over the course of the second half of the 19th century and were powerful promoters of association activities. Moreover, the local inhabitants who engaged willingly in the *besedas*, were also instrumental in their spread.

43 HL, 1885–1886, pp. 94–95.

44 ZZR, 1878 (1879), pp. 95–101.

45 J. ŠOUŠA, *K vývoji českého zemědělství*, pp. 36–55, 101–132.

The Leaders and Members of *Besedas*

Even though limited documentation precludes a comprehensive analysis of the social structure of *besedas*' leadership and membership, case analyses can help in examining their framework and drawing a clearer picture of *besedas* during this period.

Table 3. Social Structure of the Executives of the 14 *Besedas* Affiliated with the District Agricultural Association in Hradec Králové in 1888⁴⁶

Occupation of Chairs	Number	Occupation of Vice-Chairs	Number	Occupation of Secretaries	Number
Mayors of municipalities	6	Owners of farms	8	Teachers	9 (3 chief teachers)
Owners of farms	4	Innkeepers	2	Merchants	2
Head Brewer	1	Chief teacher	1	Farmers	2
Factory owner	1	Merchant	1	Bookkeeper of a sugar factory	1
Clergyman	1	Manager of a sugar factory	1	–	–
No chair	1 <i>beseda</i>	No Vice-chair	1 <i>beseda</i>	–	–

Let us explore their leadership first. Table 3 shows the social structure of the executives of the 14 *besedas* affiliated with the district agricultural association in Hradec Králové in 1888. The mayors of the municipalities (*starostové*) comprised the largest group in the chairs and the owners of farms (*statkáři*) were in second place. The owners of farms and teachers left behind other social groups and constituted the core, taking on the role of vice-chairs and secretaries respectively. Other documents also indicate that the teachers and mayors of municipi-

46 HHK, 1889, pp. 10–11.

palities were often the executives of the *besedas*, besides the owners of farms and farmers (*hospodáři*).⁴⁷

Table 4. Social Structure of the Members of the Agricultural *Beseda* in Hřivice in 1881⁴⁸

Occupation	Farmers	Teachers	Clergymen	Blacksmiths	Administrator of Manor	Innkeeper	Total
Numbers	34	3	2	2	1	1	43

Table 5. Social Structure of the Members of the Reading and Agricultural Club in Knížnice (Kněžnice) in 1881⁴⁹

Occupation	Farmers	Innkeepers	Merchants	Millers	Retired Farmers	Artisans	Leaseholders of Farmsteads
Numbers	36	5	4	4	3	2	2
Occupation	Dean	Chief Teacher	Forester	Cottier	Others	Total	
Numbers	1	1	1	1	2	62	

Who then joined the *besedas*? Tables 4 and 5 display the social structure of the membership of the *besedas* in Hřivice, near Louny and in Knížnice (Kněžnice), near Jičín in 1881, respectively. While the *beseda* in Knížnice had a larger number of members and their professions were more diverse, the memberships of both *besedas* shared the following characteristics: all members were male, more than half of them were farmers, and they were mainly local notables or belonged to the wealthier strata of the rural society; we could find only one member

47 *Československý hospodářský list*, 1877–78, p. 47; HL, 1883–1884, p. 90; 1884–1885, p. 91; 1885–1886, pp. 94–94, 165; HHK, 1886, p. 29; *Pražské hospodářské noviny* (hereafter PHN), 1885, p. 92.

48 Národní archiv (hereafter NA), fond Česká zemědělská rada (hereafter ZR), kart. 89, Seznam členů. Hospodářská besídka v Hřivicích, dne 26. května 1881.

49 NA, ZR, kart. 89, Seznam spolkových údů, kteří mají právo voličské. Čtenářsko-hospodářská jednota v Knížnicích, dne 14. května 1881.

who obviously belonged to the poorer strata, that is, a cottier (*domkář*) in the *beseda* in Knížnice. Even though documentation on social composition of *besedas* is very limited, the comparison between these examples and the membership of the agricultural associations in the 1860s indicates that the spread of *besedas* did not necessarily and immediately expand the associational activities beyond the boundaries of occupation, social status, and gender.⁵⁰

Thus, this chapter demonstrated that *besedas*, which were not only a new type of associational organisation, but also represented a novel type of social relation for most of the rural inhabitants, proliferated due to the support of existing institutions such as agricultural associations and the Agricultural Council, under the leadership of rural notables, including the mayors of the municipalities and teachers. Further, most of their members belonged to the wealthier strata of the rural milieu. It is noteworthy that clergymen, who had conventionally played a leading role as local intellectuals in undertaking enlightening activities in rural areas, were less prominent than teachers. This is made evident by the social structure of the executives of the *besedas*. Although its cause cannot be examined in detail here, the leadership of the mayors of the municipalities and teachers can be regarded as an important characteristic of *besedas* during this period.⁵¹

Chapter 3: The Activities of *Besedas*

Economic Activities

While *besedas* were initially conceptualised as a place for education and discussion, changing economic, social, and political conditions in

50 On social structure of the membership of the agricultural associations in the 1860s, see Y. KIRYU, *Farmers as New Citizens and Members of the Czech Nation*, pp. 72–73.

51 On the roles of teachers in the rural milieu and struggle for hegemony between them and clergymen during this period, see KLADIWA, *Obecné školy a jejich učitelé*, pp. 23–45.

the last quarter of the 19th century led to an expansion in their operations. This chapter examines the activities of *besedas* and their influence on Bohemian villages.

An expansion of economic activities to cope with the impact of the agricultural depression can be regarded as one of the major features of *besedas* during this period. Among other issues, *besedas* worked hard on contracts with sugar beet factories. The Long Depression that began in 1873, inflicted serious damage on the sugar industry, which facilitated its restructuring.⁵² This intensified the conflict between the sugar beet factories and the farmers. It is especially important to note that from approximately the year 1880, complaints of the latter that the sugar beet factories sought to rein in purchase prices and sign contracts on terms favourable to them began to heighten. The depression of the sugar industry, signs of which appeared in 1883–1884, reinforced this trend.⁵³ Acknowledging that an individual contract with a sugar beet factory disadvantaged the grower, some agricultural associations encouraged them to sign their contract with the factory collectively and drafted a sample contract.⁵⁴ There were also *besedas* which attempted to tackle the issue jointly. For example, the agricultural *beseda* in Lučice, near Chlumec, decided in 1885 ‘to agree to the draft of the contract [for the sale of sugar beet] approved at the general meeting of farmers in Žiželice based on the proposal which the [agricultural] association in Hradec Králové had prepared for this region’.⁵⁵ The agricultural *beseda* in Zásmuky, near Kolín, reported in 1885 that the collective contract initiated by it contributed to the increase of its membership: ‘A meeting of farmers of the entire vicinity of Zásmuky was convened on April 6 in order to sign a collective contract with the sugar beet factories, which achieved a good result and the membership of our *beseda* grew substantially [...]’.⁵⁶

52 J. KŘÍŽEK, *Krise cukrovarnictví*, pp. 286–288.

53 On the depression of the sugar industry, see *Ibid.*, p. 293.

54 HL, 1881–1882, p. 71; 1883–1884, p. 107; 1884–1885, pp. 138–139; HHK, 1885, p. 4.

55 HHK, 1885, p. 32.

56 *Věstník hospodářských spolků okresu Kolínského*, 1885–1886, p. 21.

The *besedas*' economic activities were not only limited to the collective contracts negotiated with the sugar beet factories, but also included a wide range of cooperative economic activities. Among them, the collective purchase of goods necessary for farming, such as seeds and fertiliser, was very common.⁵⁷ There were also *besedas* which promoted activities that were generally undertaken by cooperatives or their foundations.⁵⁸ For example, the annual report of the agricultural *beseda* in Lysá nad Labem, near Nymburk, described the purchase of farm machinery as a major task it undertook: 'Since most of farmers who belong to the *beseda* cannot maintain the farm machines individually, it aimed primarily at providing them, so that each member had the opportunity to use these machines in their farms. Thus, 2 seeding machines for crops and 1 grain cleaner (*triér*) were purchased in 1893 [...].'⁵⁹ The *beseda* in Sloupnice near Litomyšl resolved to create a communal credit union (*obecní záložna*) in the manner of Raiffeisen credit unions, and the *beseda* in Dolní Roveň, near Holice, promoted the establishment of a dairy.⁶⁰ Promoting various cooperative economic activities, *besedas* during this period provided the rural residents with means to cope with the changing economic conditions and created

57 ZZR, 1885 (1886), p. 13; 1887 (1888), p. 78; 1889 (1890), p. 82; 1890 (1891), p. 82; HL, 1895, p. 139.

58 It is not until the turn of the century that the cooperatives began to spread substantially in rural Bohemia. According to the statistics of the Czech section of the Agricultural Council, the number of Czech agricultural cooperatives grew as follows: 29 (20 purchasing and sales cooperatives, 4 dairy cooperatives, and 5 other cooperatives) in 1896, 78 (31 purchasing and sales cooperatives, 30 dairy cooperatives, 6 other production cooperatives, 8 machinery cooperatives, and 3 warehouse cooperatives) in 1900, and 275 (73 machinery cooperatives, 58 dairy cooperatives, 55 purchasing and sales cooperatives, 28 grain warehouse cooperatives, 16 chicory and colza processing cooperatives, 16 flax cooperatives, and 29 other cooperatives) in 1906. ZČO, 1896 (1897), p. 40; 1900 (1901), p. 90; *Statistická příručka království Českého*, Praha 1909, p. 215. Regarding the quantitative development of the agricultural cooperatives, also see Ivan JAKUBEC, *Hospodářské výsledky Ústřední jednoty hospodářských družstev v prvním čtvrtstoletí jejího trvání (1896–1918)*, *Acta oeconomica Pragensia* 15, 7/2007, p. 180.

59 HL, 1895, p. 139.

60 ZZR, 1890, p. 82; NA, ZR, kart. 70, Čís. 935 zr. LV, V Rovni Dolní, dne 18. března 1884.

new social relations which supported their production and sales activities.

Education and Discussions

Besedas' new functions, however, did not eliminate their conventional tasks. Educational activities centred on reading and discussion remained one of their primary focuses, alongside entertainment. These were expected to help not only in the transmission of new knowledge, but also in instilling new habits among the rural inhabitants.

Activity reports of *besedas* demonstrate that they eagerly organised meetings and promoted the reading of books, as well as the foundation and expansion of their libraries. For example, the annual report of the agricultural *beseda* in Svinčany, near Chrudim, informs that their activities in 1882 were as follows: 'Two committee meetings, 4 monthly meetings and 2 annual assemblies were held. A whole range of important issues were discussed at their meetings, articles about agriculture were read and political reports were given. As for entertainments, the agricultural *beseda* organised 2 theatre performances, 3 academies⁶¹ and 1 ball with a raffle. The *beseda* had 70 members, subscribed to 8 magazines and the *Laciná knihovna národní* (*Easy Library for the Nation*), the *Knihovna pro český lid* (*Library for the Czech People*), the *Matice lidu* (*The Matrix of the People*), and *Libuše*: in addition, the committee purchased many other recreational books. [...] The library report shows that there are 140 hardcover books in the library. In 1882, 40 readers borrowed books from the association's library and read 410 books'.⁶² The yearly report of the *beseda* in Podkozávsko (*Podkozávská beseda*) describes their activities in 1885 in a similar manner: 'The committee of the *beseda* met six times. The meetings used to be lively and discussed always the needs of the association as well as the individuals for a long time. The general assembly was convened six times, which provided the members and the guests not only with edu-

61 An 'academy' refers to an evening with cultural events.

62 HL, 1882–1883, pp. 102–103.

cation but also entertainments. [...] Especially the *beseda's* library has 164 books and is used diligently. [...] The *beseda* subscribe to the *Pražské hospodářské noviny* (Prager Agricultural Newspapers), the *Chrudimské hospodářské listy* (Agricultural Paper), *Pěstonn* (*Pěstoun*), *Přemysl*, *Libuše*, the *Matice lidu*, and the *Přítel domoviny* (*Friend of Homeland*) and receives the *Jičínský Obzor* (*Horizon of Jičín*).⁶³

The meetings belonged to the most substantial activities of *besedas* and consisted mainly of lectures, reading out of journal articles, and discussions. Especially practical lectures on farming, such as the improvement of farming methods, including fertilizing and the use of agricultural machinery, as well as profitable management techniques by teachers of agricultural schools were organised very frequently.⁶⁴ One of the main aims of the enlightening activities after the abolition of hereditary subjection was to promote agricultural production by improving farmers' professional education; the agricultural associations, which had begun to be established in the mid-19th century, devoted their efforts to this purpose.⁶⁵ Practical lectures on farming organised by the *besedas*, demonstrate that the 'agricultural crisis' did not cause a complete break from the conventional activities of the agricultural associations. It rather led to enhance the importance of the 'rationalisation' of farming as an effective means to cope with it.⁶⁶

Even though agricultural production was a major topic in the lectures held in *besedas*, these did not just aim at its improvement, but also at the education of the rural inhabitants as citizens and members of the nation. Lectures given by intellectuals, including teachers, during the meetings contained the following titles: 'On the task of a Czech farmer as a self-employed person and a citizen',⁶⁷ 'Farmer as an indus-

63 PHN, 1886, p. 45.

64 HHK, 1885, p. 64; PHN, 1885, pp. 53, 165; 1886, pp. 45, 53 et passim.

65 Y. KIRYU, *Kodym's Newspaper*, pp. 413–414, 423.

66 As far as the agricultural journals examined in this paper are concerned, claims to overcome the 'agricultural crisis' by rejecting the market economy were exceptions. The following article that argues for the need for a partial return to natural economy is an example of such an exception. HL, 1886–87, p. 265.

67 HL, 1879–1880, p. 255.

trialist (*průmyslník*) and his duty and importance in the public life',⁶⁸ 'On national consciousness',⁶⁹ 'On the national education of Czech peasantry',⁷⁰ 'On love for the homeland and the mother tongue',⁷¹ and 'Biography of Karel Havlíček'.⁷² These titles indicate that the *besedas* during this period sought to instil civic principles, national discourses, as well as a national worldview, among the rural inhabitants through their lectures.

Another significant component of the meetings was discussion. The themes of the discussions were not confined to agriculture, but were wide-ranging, including local and social issues such as the management of municipalities, relationship between farmers and servants (*čeledi*), alcoholism, prevention of vagrancy, and the construction of roads.⁷³ Thus, *besedas* were expected to create a new forum for discussion in the locality, as is made evident by the *beseda* in Vřestary that was founded as a 'centre for occasional discussion on agricultural and local needs of citizens'.⁷⁴

Therefore, we can recognise a definite continuity between the agricultural associations in the 1850s and 1860s and the *besedas* during this period, considering the high priority given to education, discussions and their themes, as well as the self-recognition of *besedas* as a forum for discussion in the locality.⁷⁵

Besedas and the Villages

How did the emergence of *besedas*, a novel type of social relations, affect the villages?

68 HHK, 1883, p. 18

69 HHK, 1884, pp. 83–84, 92–94.

70 *Nový Boleslavan*, 8. 4. 1884.

71 PHN, 1885, p. 181.

72 HL, 1883–1884, p. 56

73 HL, 1882–1883, p. 233; 1883–1884, pp. 56, 90, 91; PHN, 1886, pp. 21, 45.

74 HHK, 1885, p. 64.

75 On the activities of the agricultural associations in the 1850s and 1860s, see Y. KIRYU, *Farmers as New Citizens and Members of the Czech Nation*, pp. 64–75.

Let us refer to Josef Volf's memoir again. He described the spread of the *besedas* in the countryside as follows: '[...] during the twenty years from 1880 to 1900, the enlightenment penetrated the villages to a very significant extent, although the horrible agricultural crisis continued. In these years reading circles called *besedas* were founded in the villages, to which half or more of the residents (*občané*) joined. [...] In these first cultural associations in the villages, the lively spirit longing for education dominated almost everywhere. These were not associations in name only, but these were associations where some farmers met every day and on Sundays and holidays all farmers (*hospodářové*) as well as male successors (*mužský dorost*) met for amusement. After 1880, the spinning wheel faded away and books gradually took the place of the wheel as an evening entertainment'.⁷⁶ He also added that *besedas* subscribed to daily newspapers as well as various journals, including political and professional ones, and purchased books for their libraries,⁷⁷ as is showcased in the annual reports of the *besedas* cited above. Volf's memoir indicates how they contributed to transformation of the villages by changing the habits of their residents.

The impact of *besedas* on villages becomes more obvious when Volf's description of them is compared with his narrative on reading around the mid-nineteenth century: 'Newspapers were subscribed to rarely and there were no professional agricultural journals in the village at all. From daily newspapers, the *Posel z Prahy* (*Messenger from Prague*), the organ of the Old Czechs, was subscribed in individual copies in the villages, usually by the wealthiest farmers who willingly lent them to their neighbours'.⁷⁸

Even if the possibility that Volf exaggerated the influence of *besedas* is taken into consideration, it can be concluded that they contributed to the transformation of the social and cultural practices of the rural inhabitants by instilling new habits of reading, discussions, and sociability, as well as establishing a new channel for the transmission of knowledge and information.

76 J. VOLF, *Z paměti starého českého sedláka*, p. 97.

77 *Ibid.*, p. 99.

78 *Ibid.*, p. 82.

It should not be overlooked, however, that Volf wrote ‘on Sundays and holidays all farmers as well as male successors met for amusement’. This description supports the analysis of the membership of *besedas* in the previous chapter, which highlighted that they constituted mainly of the wealthier male inhabitants. Even though women’s participation in the meetings was encouraged and some cases of their participation can be confirmed,⁷⁹ Volf’s memoir suggests that women’s engagement in *besedas*’ activities was limited or minor. To end this chapter, it would be worthy to reaffirm that *besedas* were new associational organisations based on principles such as voluntary enrolment as well as equality among members and created a forum for discussion in the locality. Yet, they were dominated by the wealthier male inhabitants even during the period in which the ‘agricultural crisis’ was said to have affected ‘all strata of the rural people’.⁸⁰

Chapter 4: *Besedas* and Politics

While it is important to acknowledge a definite continuity in the activities of *besedas* from the 1860s, their expansion in the last quarter of the 19th century is also evident; among others, their increased involvement in politics should be regarded as one of their most significant characteristics. Topics concerning high politics became a major aspect of *besedas*’ discussions and an increasing number of rural inhabitants began to participate in political discussions, using them as a platform.

79 PHN, 1885, p. 84; 1886, p. 53; HHK, 1885, p. 56; 1886, p. 29; HL, 1884–1885, p. 276.

80 ZZR, 1885 (1886), p. 1. In the second half of the 19th century, the decrease or demise of the common lands is said to have heightened the tension between farmers and poorer inhabitants. Oldřiška KODEDOVÁ, K sociální skladbě středočeské vesnice koncem 80. let 19. a na počátku 20. století, *Československý časopis historický* 21, 5/1973, pp. 696–699; Idem, K sociální skladbě české vesnice v letech 1880–1914, *Sborník historický* 28, 1982, pp. 214–215. The question – whether the lower participation of poorer inhabitants in *besedas* reflected the tension in the villages or was it caused by other factors – cannot be examined in detail here. However, further research on this issue will provide new clarity to the social relations in the villages and the features of the agrarian movement during this period.

This chapter examines rural inhabitants' involvement in politics through *besedas*.

According to *besedas*' activity reports, subscriptions of several political periodicals were very common in this period. For example, the reading-agricultural club in Dohalice, near Hradec Králové, subscribed to 7 political and 3 agricultural journals, that is subscriptions on the former topic outnumbered the latter.⁸¹ In the same region, the agricultural *beseda* in Předměřice decided to subscribe to 21 periodicals in 1886. These included political daily papers and journals published in Prague and local cities such as the *Národní listy* (*National Newspaper*), *Pokrok* (*Progress*), *Ratibor*, and *Polaban*.⁸²

The agricultural depression can be regarded as a significant moment for the rural inhabitants to understand their situation by engaging with high politics; *besedas*, as a new channel for the transmission of information, are considered to have facilitated this process and their participation in politics. In the discussion on the 'agricultural crisis', the distressing circumstances from which the sector suffered were perceived as a problem concerning not only agriculture, but the whole national economy. Hence, it was believed that a wide range of state policies were required to overcome it, as mentioned above. This recognition was conveyed not only in the journals,⁸³ but also in *besedas*' lectures. For example, in the agricultural *beseda* in Svinčany the mayor, V. Morávek, gave a lecture on 'the current depressed national economic situations' and explained the cause of the decline of agriculture and the means of overcoming the same.⁸⁴ Such lectures were organised frequently and stressed the necessity of farmers' participation in politics.

What is remarkable is that the politicians of the Old Czech Party and the Young Czech Party also gave lectures at the *besedas*. For instance, the Young Czech, Vilém Teklý, who was a professor of the secondary agricultural school in Hracholusky and a member of the Bohe-

81 HL, 1882–1883, p. 54.

82 HHK, 1886, p. 29.

83 HL, 1879–1880, pp. 251; 1884–1885, pp. 24, 36; HHK, 1880, pp. 93–94; 1885, pp. 46–49, 55.

84 HL, 1883–1884, p. 253.

mian Diet, gave the lecture 'On international competition in the economic field, its consequences and the means for their moderation' in the agricultural *beseda* in Zásmyky, near Kolín, in 1885, and mentioned the role of the parliaments.⁸⁵ He also served as a travelling teacher of the Agricultural Council and lectured arduously in various associations and *besedas*.⁸⁶ Politicians who gave lectures at the *besedas*' meetings were not confined to the Young Czechs. Čeněk Hevera, an Old Czech member of the Bohemian Diet as well as the Reichsrat, gave a lecture on 'all the important things which the current government should do for the prosperity of the farmers' at the meeting of the agricultural *beseda* in Plotiště, near Hradec Králové, in 1882.⁸⁷

Although the Czech liberals had been interested in agricultural associations as a means of educating rural inhabitants since the middle of the century,⁸⁸ changing political circumstances in the 1880s, such as the extension of voting rights and the intensifying confrontation with the German parties, were considered to have increased the importance of involving the rural inhabitants in politics through their parties.⁸⁹ These circumstances may explain politicians' engagement in the agricultural associations, including *besedas*, during this period. Along with the subscription of journals, the lectures held in the *besedas* were considered to be significant opportunities to provide the rural inhabitants with information and knowledge on high politics, including political views of the time.

85 *Věstník hospodářských spolků okresu Kolínského*, 1885–1886, pp. 21, 30.

86 ZZR, 1883 (1884), p. 10; 1884 (1885), p. 10; Marie LIŠKOVÁ, *Slovník představitelů zemské samosprávy v Čechách 1861–1913*, Praha 1994, p. 319. Rudolf Treybal, who was a director of the agricultural school in Klatovy and served as a Young Czech member of the Bohemian Diet during 1889–1892, also gave lectures in various places as a travelling teacher of the Agricultural Council. ZZR, 1883 (1884), p. 10; M. LIŠKOVÁ, *Slovník představitelů zemské samosprávy*, p. 332.

87 HHK, 1883, p. 21.

88 Y. KIRYU, *Farmers as New Citizens and Members of the Czech Nation*, p. 73.

89 According to Havránek, approximately half of the owners of small farms (2–5 ha) were entitled to vote after the electoral reform in 1882. J. HAVRÁNEK, *Die ökonomische und politische Lage der Bauernschaft*, p. 117. On the Czech–German confrontation since 1880, see Jan KRÉN, *Die Konfliktgemeinschaft*, München 2000, p. 169.

There was also an emergence of *besedas* which not only discussed politics, but also took concrete political actions. For example, at the annual meeting of the agricultural *beseda* in Stěžery, near Hradec Králové, held in 1886 and attended by approximately 50 farmers the decision to submit petitions concerning compulsory insurance, protective tariffs, and cheap credit for farmers was made after a lecture by the chief teacher from Kukleny.⁹⁰ At the meeting held in 1884, the reading–entertaining–agricultural association in Třebosice, near Pardubice, adopted a resolution addressed to the club of the Czech members of the Reichsrat to take care of the endangered agricultural industry. It also decided to submit a request for the nationalisation of the railway to the Reichsrat. Further, the members resolved to join the petition of the agricultural industrial association in Kolín in favour of the sugar industry, and the petition of the agricultural association in Chrudim in favour of the spirits industry.⁹¹

It is noteworthy that the association in Třebosice joined the petition of the agricultural association in Kolín, which it was not directly affiliated with. The agricultural depression intensified farmers' efforts to strengthen the relationship between the associations involved in agriculture, as noted above. A popular means of doing so was organising joint assemblies. For example, a meeting was held in Pardubice on November 23, 1884, and was attended by 400 representatives of the agricultural associations and *besedas* in northeastern Bohemia; the purpose of the meeting was to discuss the measures to mitigate the impact of the 'agricultural crisis' and the agricultural legislation. It resolved to demand the government, legislative bodies, and land committee (*zemský výbor*) to take actions to alleviate the distress, such as the improvement of the agricultural credit, the tax reforms, and the reduction of transportation costs.⁹² Another widespread action was the collective submission of petitions, which agricultural associations often called for

90 HHK, 1886, p. 13.

91 HL, 1883–1884, pp. 118, 128.

92 HL, 1884–1885, pp. 31, 43–44, 49, 82. Such joint meetings were held in central Bohemia too. PHN, 1886, p. 93.

through the periodicals and letters.⁹³ The association in Třebosice, mentioned above, is considered to have responded to such a call by the agricultural association in Kolín.⁹⁴ The participation of *besedas* in joint assemblies and the collective submission of petitions demonstrate the *besedas*' involvement in the expanding widespread network of agricultural organisations and in the discussions developing among them.

Thus, to petition the legislative bodies and other public institutions became a common activity of *besedas* during this period. These petitions were often submitted by the Young Czech or the Old Czech legislators,⁹⁵ and is considered to have contributed to strengthening the relations between the rural inhabitants and these political parties. While the requests of the *besedas* were wide-ranging, petitions demanding reduction of transportation costs, the introduction of protective agricultural tariffs, bans on imports of certain agricultural products or farm animals and tax reforms were frequent.⁹⁶ Furthermore, the trade and tariff policies, a part of the taxation system and railway policies, were issues concerning not only Cisleithania, but also Transleithania under the dualism;⁹⁷ it is hence reported that discussions on the dualism became prominent in various *besedas*, as the decennial negotiations on its economic terms and the customs union approached.⁹⁸

Even though limited documentation precludes a more detailed examination of the debates in the *besedas*, we can conclude that they

93 For instance, HL, 1883–1884, pp. 117; 1889–1890, p. 146.

94 HL, 1883–1884, p. 128.

95 HL, 1879–1880, p. 24; 1882–1883, p. 78.

96 HL, 1883–1884, pp. 90, 118; PHN, 1885, pp. 53–1886, p. 45; HHK, 1885, pp. 55–56; 1886, p. 13; NA, ZR, kart. 68, Čís. 42 zr. LV. C, Čís. 89 zr. LV. C; kart. 69, Čís. 1757 zr. LVC.

97 Gesetz vom 21. Dezember 1867, betreffend die allen Ländern der österreichischen Monarchie gemeinsamen Angelegenheiten und die Art ihrer Behandlung, RGBL. Nr. 146, §§1–2. On the dualism and its economic system, see Friedrich GAERTNER, Der österreichisch-ungarische Ausgleich, *Archiv für Sozialwissenschaften und Sozialpolitik*, 1907, pp. 52–147, 338–444; Akoš PAULINYI, Die sogenannte gemeinsame Wirtschaftspolitik Österreich–Ungarns, in: Alois Brusatti (Hg.), *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, vol. I, Wien 1973, pp. 567–604.

98 NA, fond Presidium Českého místodržitelství 1891–1900, 8/5/11/10, kart. 2504, Hospodářský spolek pro okolí Okrehlické, dne 11. března, 1896.

created a forum at a communal level in which high politics—even of the imperial level—was discussed. While the efforts of the agricultural organisations to represent agricultural interests led to the foundation of regional agricultural unions or interregional agricultural organisations, *besedas* were also directly involved in this process.⁹⁹

Conclusion

Although the number of agricultural associations and their members increased to a certain extent by the 1860s, it was in the period after the 1870s that they grew substantially. It is important to note that the spread of *besedas*, which generally operated at a communal level, demonstrates that association activities penetrated deeply into the rural areas. They were initially conceptualised as associations aimed at enlightening the rural inhabitants, both as new citizens and members of the nation. In the last quarter of the 19th century, however, the changing economic and political circumstances have led to an expansion in their activities. Among others, the *besedas*' increased involvement in politics is regarded as one of their most significant characteristics. They not only created a forum at a communal level in which high politics – even of the imperial level – was discussed, but also undertook direct political actions. These included submitting petitions to legislative bodies and participation in the widespread network of agricultural associations established to heighten their political influence. The spread of association activities and the increasing involvement of rural inhabitants in politics, facilitated by *besedas*, supported the efforts to establish regional and interregional organisations representing agricultural interests; this eventually led to the establishment of the Czech agrarian party.

However, the agricultural associations, including *besedas*, during this period should not be regarded as organisations merely representing agricultural interests. The analysis of the *besedas*' activities reveals

99 O. FRANKENBERGER, *Antonín Švehla*, pp. 63–64.

that the 'agricultural crisis' did not cause a complete break with their conventional role, and educational activities centred on reading and discussion remained one of their primary focuses. This is made evident by the titles of *besedas*' lectures, which prove that they continued to pursue the enlightenment of the rural inhabitants, both as new citizens and members of the nation. Hence, their influence was far-reaching, and their spread was accompanied by the transformation of not only political practices, but also the social and cultural practices of the rural inhabitants. For instance, *besedas* instilled new habits of reading, discussion and sociability in the members of the rural community.

Considering the fact that *besedas* continued to pursue the education of the rural inhabitants, both as new citizens and members of the nation, it is not appropriate to regard the agrarian movement exclusively as a status or estate (*stavovský*) movement based on agrarianism, which 'asserted the priority of their partial interests over the interests of the whole nation'.¹⁰⁰ This paper's findings highlight scope for further research in the field as well. A detailed analysis of the roles of national, civic and liberal discourses in the agrarian movement will shed new light on its relationship to national and liberal principles. Furthermore, it will not only provide clarity with regard to the confrontation between the farmers and Czech liberals, but also fresh insight into Czech liberalism.

100 P. HEUMOS, *Agrarische Interessen*, p. 3.

The Development of *Besedas* and Agricultural Associations in Bohemia during the Rise of the Czech Agrarian Movement, 1870s–1890s

SUMMARY

The Czech agrarian movement has been analysed mainly from two perspectives: political and socio-economic. Although the spread of agricultural associations is widely recognised as an important aspect of the agrarian movement, few historians have conducted detailed analyses of their development. This paper explores the development of agricultural associations during the rise of the Czech agrarian movement, from the 1870s–1890s, focusing on the agricultural circle called '*beseda*'. It examines how they spread, established their network, and how rural inhabitants began to participate in political discussions and parliamentary politics, using these associations as a platform.

The examination of the quantitative development of agricultural associations demonstrates that they grew substantially in the period after 1870s. Along with the rapid quantitative growth, a significant aspect of the development of agricultural associations during this period was that the spread of a new type of association, called *beseda* in Czech, which generally operated at a communal level. They proliferated due to the support of existing institutions such as agricultural associations and the Agricultural Council under the leadership of rural notables, including the mayors of the municipalities and teachers.

The *besedas* were initially conceptualised as associations aimed at enlightening the rural inhabitants, both as new citizens and members of the nation. In the last quarter of the 19th century, however, changing economic and political circumstances have led to an expansion in their activities. Among others, the *besedas* increased involvement in politics is regarded as one of their most significant characteristics. They not only created a forum at a communal level in which high politics was

discussed, but also undertook direct political actions. These included submitting petitions to legislative bodies and participation in the widespread network of agricultural associations. The spread of association activities and the increasing involvement of rural inhabitants in politics, facilitated by *besedas*, supported the efforts to establish regional and interregional organisations representing agricultural interests.

However, the agricultural associations, including *besedas*, during this period should not be regarded as organisations merely representing agricultural interests. Educational activities centred on reading and discussion remained one of their primary focuses, and they continued to pursue the enlightenment of the rural inhabitants, both as new citizens and members of the nation. Hence, their spread was accompanied by the transformation of not only political practices, but also the social and cultural practices of the rural inhabitants, such as the diffusion of new habits of reading, discussions and sociability. Although most previous studies considered the agrarian movement exclusively as a status or estate (*stavovský*) movement based on agrarianism, which was caused directly by the agricultural depression, the findings of this paper suggest the necessity to analyse it in the broader context of the social transformation after the abolition of hereditary subjection.

The Czech Minority in Vienna 1948–1989: A Conflict Between *Patriotic* and *Free* Compatriots on the Pages of the Czech Press in Vienna¹

ABSTRACT

This study examines the development of the Czech minority in Austria (Vienna) in the second half of the 20th century (1948–1989). It describes the division of the community into two camps, defined by their differing relationships to communist Czechoslovakia. The authors primarily focus on the role of the minority press in this period. Based on content analysis of newspaper articles from that period, they demonstrate how the minority press was a key initiator of the schism, which affected life in the expatriate community on the Danube for more than 40 years, and whose effects Czechs in Vienna continue to reconcile with to this day.

Keywords: Czech Minority; Vienna; 1948–1989; Czech Newspapers; Vienna Free Gazette; Vienna Minority Gazette

The subject of the Czech minority in Vienna has been dealt with several times in the past, both from the Czech and Austrian sides. These are primarily descriptive and review articles, ones whose main task was to provide either a brief or detailed overview of the development of the Czech community in what today is Austria. However, a more detailed study of individual topics connected with the minority is still complicated by difficulties in accessing a number of archival materials which until now have been scattered both within Czech archives and (espe-

¹ The study was prepared within the framework of the Applied Research and Development Programme of National and Cultural Identity for the years 2016 to 2022 (NAKI II): „Wenzel and his newspaper“ – the history of the Czech press in „Austrian“ Vienna (DG20P02OVV024).

cially) among the minority itself.² Moreover, this situation has long been complicated by the dismal state of the preserved archival materials, as well as a distrust among individual groups within the minority to provide these documents to researchers. Despite the fact that there has been a shift in this matter in recent years, we are still far from the idea of a holistic, comprehensive compilation of a minority archive containing both the estates of key figures and the preserved materials of individual minority organisations and associations. However, we dare to say that hope is more alive today than ever before. It is due to an enlightened approach by the leadership of certain minority organisations in Vienna that several researchers have managed to take a more detailed look into certain key archives, and, as part of their management, to write partial studies which will form the basis for detailed studies in the future of individual aspects of the development and lives

-
- 2 The most important archives for the study of the Czech minority in Austria include: Archiv Ministerstva zahraničních věcí ČR [Archive of the Ministry of Foreign Affairs of the Czech Republic] (for example the collections ZÚ Rakousko 1918–1944 [Austria representative offices 1918–1944]; II. sekce MZV – politická [Section II of the Ministry of Foreign Affairs – political]; III. sekce MZV – zpravodajská [Section III of the Ministry of Foreign Affairs – intelligence]; Konzulární odbor – věcná spisovna 1945–1975 [Consular Department – Subject archive 1945–1975]; Teritoriální odbory – obyčejné [Territorial departments – unclassified]; Teritoriální odbory – tajné [Territorial departments – classified]); security agencies' archives; The Literary Archive of the Museum of Czech Literature (including the Antonín Machát collection); The National Archives of the Czech Republic in Prague (the collections Československý ústav zahraniční [Czechoslovak Foreign Institute] (1920) 1928–1941; Československý ústav zahraniční [Czechoslovak Foreign Institute] (1925) 1945–1968; Mezinárodní oddělení [International department] 1945–1962 et al.); Prague City Archives; National Museum Archives; Archive of the Czech National Bank; Stadtarchiv Wien [Municipal Archives of Vienna]; Volkskundemuseum Wien – Forschungszentrum für historische Minderheiten [the Austrian museum of folk life and folk art – Research center for historical minorities] (collections of Karel Matal, Ludvík Kolín et al.). Private association archives include the archive of *Vídeňské svobodné listy* [Vienna Free Gazette] (Vienna); the archive of *Školský spolek Komenský* [the Comenius School Society] (Vienna, inventoried, accessible to researchers); the archive of Hotel Pošta (Vienna – partially inventoried, not publicly available); the archive of the Austrian Sokol district (Vienna – not processed).

of the Czech community on the Danube.³ The environment of source studies should be expanded by the submitted article, which focuses on the issue of the Czech-language press as part of the minority after World War II, especially the battle these newspapers waged (not only) on the ideological front, which after February 1948 split the minority into two irreconcilable camps. The democratic camp disagreed with developments in Czechoslovakia, while the pro-communist camp was in turn tied to the Czechoslovak communist regime. The basic outlines of

-
- 3 Among the more extensive works, one can draw attention especially to the newest publication by Vlasta Valeš, an Austrian historian of the minority, on the history of Školský spolek Komenský (Vlasta VALEŠ, *Školský spolek Komenský. 150 let českého školství ve Vídni* [The Comenius School Society. 150 Years of Czech Education in Vienna], Vienna 2020), or the work by Viktor Velek on the history of the Lumír association (Viktor VELEK, *Lumír 150. Sbormistři československého zpěváckého spolku Lumír ve Vídni* [Lumír 150. Choirmasters of the Czechoslovak Lumír Singing Society], Třebíč 2015. A review article on the history of the České srdce [Czech Heart] society was also published (Alexandra BLODIGOVÁ – Jan CEBE, *České srdce. Československá sociální péče v Rakousku 1918–2018* [Czech Heart. Czechoslovak Social Care in Austria 1918–2018], Prague 2018).

The more wide-ranging overview texts include Antonín MACHÁT, *Čechoslováci ve Vídni* [Czechoslovaks in Vienna], Vienna 1931; Antonín MACHÁT, *Naši ve Vídni* [Our People in Vienna], Prague 1946; František A. SOUKUP, *Česká menšina v Rakousku. Přehled vývoje* [The Czech Minority in Austria. An Overview of Developments], Prague 1928; František STRNAD, *Cestou z republiky do spolkového státu. Naše krajanské větve v Rakousku* [The Path from a Republic to a Federal State. Our community in Austria], Vienna 1935; Karl BROUSEK, *Wien und seine Tschechen. Integration und Assimilation einer Minderheit im 20. Jahrhundert* [Vienna and its Czechs. Integration and Assimilation of a Minority in the 20th century], Vienna 1980; V. VALEŠ (ed.), *Doma v cizině. Češi ve Vídni ve 20. století* [At home Abroad. Czechs in Vienna in the 20th Century], exhibition catalogue, Prague 2002; Vlasta VALEŠ, *Die Wiener Tschechen einst und jetzt: Eine Einführung in Geschichte und Gegenwart der tschechischen Volksgruppe in Wien* [The Vienna Czechs Then and Now: An Introduction to the History and Present of the Czech Ethnic Group in Vienna], Prague 2004; Helena BASLER – Marie BRANDEIS – Jiří K. KROUPA – Jana STAREK (edd.), *Die Wiener Tschechen 1945–2005: Zur Geschichte einer Volksgruppe*, in: *K dějinám národnostní menšiny* [The Vienna Czechs 1945–2005: On the History of an Ethnic Group], Vienna – Prague 2006; Regina WONISCH (ed.), *Tschechen in Wien. Zwischen nationaler Selbstbehauptung und Assimilation* [The Czechs in Vienna. Between National Self-Assertion and Assimilation], Vienna 2010.

the development of the minority after the war and the schism itself have already been briefly described in the aforementioned review articles. Of these, it is appropriate to recommend especially texts from the period after 1989, which strive for a certain degree of objective approach. However, there are also already studies oriented toward the issue of the schism itself.⁴

In our study, therefore, we characterise the post-war situation only to the extent necessary and immediately turn to the issue of the post-war Czech press in Vienna.⁵ We will be interested especially in the controversies and direct confrontations between individual newspapers, which most visibly represented the contradictions that had occurred in a minority divided “mentally” by the Iron Curtain for more than 40 years, and which, to a certain extent, still resonate in relations among Viennese Czechs today.

Minority newspapers were not only a platform to make the disputes related to the minority visible. They also played a fundamental role in calling them into being, and the newspapers can even be described as one of the causes of the schism itself, although of course especially the political events in Czechoslovakia and the new reality of a divided bipolar world played a key role.

The end of World War II presented Viennese Czechs and Slovaks with the opportunity to return to their old homeland. Of course, this possibility was by no means new. Throughout its existence, the minor-

4 Peter HALLAMA, Únor 1948 a vídeňští Češi [The Communist Takeover and the Czechs of Vienna], *Soudobé dějiny* 14, 4/2007, pp. 682–706; Peter HALLAMA, *Zwischen Volksfront und Blockbildung. Die Wiener Tschechen und die KSČ 1948–1952* [Between Popular Front and Bloc Formation. The Viennese Czechs and the Czechoslovak Communist Party 1948–1952], Innsbruck – Vienna – Bolzano 2009; Ondřej HAVÁČ, Nelehké soužití – Konflikty v české menšině ve Vidni po roce 1948 [A Difficult Coexistence – Conflicts in the Czech Minority in Vienna After 1948], in: Jana Škerlová et al., *Promýšlet Evropu 20. století. Konflikty beze zbraní* [Contemplating Europe in the 20th Century. Conflicts Without Weapons], Brno 2015, pp. 127–154.

5 The history of the Czech-language press in Vienna after 1945 has thus far only been focused on significantly in the article by Alexandra BLODIGOVÁ – Jan CEBE, *70 let Vídeňských svobodných listů* [70 Years of the Vienna Free Gazette], exhibition catalogue, Břeclav 2016.

ity experienced several re-emigration waves, which gradually weakened its numbers to such an extent that after the end of World War II, their numbers were estimated to be between 30 and 40 thousand people (90% of which were said to be Czechs). The programme of re-emigration announced by the Czechoslovak government after the war was understood from the beginning as an impetus to finally return to the homeland. This call was also enthusiastically heard because Czechs in Vienna still remembered the persecution they experienced from the German-speaking majority in previous years, not to mention that living conditions in post-war Czechoslovakia were objectively much better than they were in a Vienna decimated by war and occupied by the armies of the four victorious powers. It was only during the re-emigration process that it became apparent that the reality for the resettled would not always be rosy. Promises from the re-emigration offices regarding secured housing and employment often proved to be half-truths or untrue. Most Viennese accustomed to life in the big city, including in their professions, ended up in evacuated border areas, where they were to take up the space and production capacity left by the displaced Germans.⁶ The fact that the political situation in Czechoslovakia

6 V. VALEŠ, *Školský spolek Komenský. 150 let českého školství ve Vídni*, pp. 112–113; Iva HEROLDOVÁ, *Reemigrace Čechů z Rakouska po 2. světové válce* [The Re-Emigration of Czechs from Austria after World War II], *Češi v cizině* [Czechs Abroad] 4, 1989, pp. 222–317.

Quantifying the size of the Czech minority in what today is known as Austria has always been quite problematic, and not only with regard to demographics. Especially in the period before World War I, but also in the interwar years, this was always a fundamental political issue. Official numbers from the census have always been questioned because many Czechs (and Slovaks) did not want to officially declare their language or nationality for fear of discrimination. Therefore, older sources from this period in particular often present overstated numbers; in the period of the *greatest glory* of the Czech minority, the numbers speak of 400 to 500 thousand Czechs and Slovaks, of which the vast majority were to be traditionally settled in Vienna. However, World War I and the repatriation process after the establishment of an independent Czechoslovakia led to a significant reduction in the minority, which continued more or less rapidly in most of the interwar period (as early as 1923 an official census counted only 83 000 Czechs and Slovaks; in 1934 51 866 Czechoslovaks were recorded in the census). For more details see V. VALEŠ, *Školský spolek Komenský*, pp. 43, 113;

was becoming complicated also did not contribute to the smooth course of re-emigration. It started to become increasingly clear to leaders of the minority that the process of returning to their homeland would take longer than originally expected, or that possibly part of the minority would remain in Austria. This is one of the reasons why organisational and federal structures in Austria which were gradually liquidated after 1934, and whose near-definitive destruction was then completed by the emerging Nazi regime, started to be restored.⁷

Politically, the minority was organised into four parties after the war; these basically reflected the new political order in liberated Czechoslovakia, or respectively in Bohemia and Moravia. However, in Austria, these parties were not newly created, but continued the tradition of the pre-war years.⁸ Due to historical developments, the proportionality of individual parties' representation changed somewhat. The Social Democrats remained the strongest political force (after 1945 the party used the official name of *Československá strana socialistická v Rakousku* (Czechoslovak Socialist Party in Austria), but for the purposes of our text we will use the traditional designation *social democrats*, not *socialists*), which in the first election in November 1945 even managed to gain one seat in parliament (Josef Jírava). However, this greatly strengthened the influence of the communists (associated as part of the Czechoslovak section of the Communist Party of Austria), which represented a rather marginal force among the minority in the interwar years.⁹ Together with the third People's Party (*Československé*

A. BLODIGOVÁ – J. CEBE, *70 let Vídeňských svobodných listů*, p. 12; F. A. SOUKUP, *Česká menšina v Rakousku*, p. 142.

On the liquidation of associations after the beginning of the Nazi regime and during the war, see: A. BLODIGOVÁ – J. CEBE, *České srdce*, pp. 48–53; V. VALEŠ, *Školský spolek Komenský*, pp. 83–90.

7 On the liquidation of associations after the beginning of the Nazi regime and during the war, see: A. BLODIGOVÁ – J. CEBE, *České srdce*, pp. 48–53; V. VALEŠ, *Školský spolek Komenský*, pp. 83–90.

8 For this see F. A. SOUKUP, *Česká menšina v Rakousku*, pp. 146–161; Monika GLETTLER, *Böhmisches Wien* [Bohemian Vienna], Vienna 1985, pp. 44–50.

9 Josef Jírava (1892–1972). Social Democratic politician, leader of the Czechoslovak Socialist Party in Austria and representative of the Czech minority in Vienna. From 1949 to 1959 he was a representative in the Vienna Provincial Parlia-

lidové sdružení v Rakousku (the Czechoslovak People's Association in Austria), all of these parties could rely on fraternal Austrian political entities.¹⁰ The fourth party, the National Socialists, represented by Jednota Barák (the Barák Union), logically did not have this possibility, and had to fully orient itself according to the policies of its parent party in Czechoslovakia.

Calls from the Košice government to establish national committees in the liberated homeland were also heard by the minority in Vienna, which established the Československý ústřední výbor (Czechoslovak Central Committee, hereinafter ČSÚV – the Czech acronym) on 27 April 1945. Representatives of the aforementioned parties became members of the committee, as well as representatives of the České srdce association and the newly-formed associations of Political Prisoners and Youth.¹¹ Josef Pojar was appointed to lead the committee.¹²

This created a new umbrella organisation, one whose main task, in addition to representing the interests of the minority, was to carry out the process of re-emigration. In this regard, ensuring a regular communication platform towards the minority was also crucial. They were initially informed through circulars. However, the re-emigration process and the complications which occurred during its course eventually necessitated the creation of regularly-published newspapers, which would provide information not only about the process of re-emigration, but also of other issues concerning the minority. The first issue of the new weekly was published on 26 January 1946, and the newspaper, titled *Vídeňské svobodné listy* (Vienna Free Gazette, hereinafter referred to as *VSL* – the Czech acronym), emphasised from the outset the need for unity within the minority, regardless of affiliation to association or

ment and a city council member in Vienna. Regional MP, commercial counsellor. In the 1950s and 60s he served as vice-chairman and chairman (1962–1965) of the Menšinová rada [Minority Council].

10 P. HALLAMA, *Únor 1948 a vídeňští Češi*, p. 686.

11 A. BLODIGOVÁ – J. CEBE, *70 let Vídeňských svobodných listů*, p. 18.

12 Father Josef Pojar was an officer of the Czechoslovak army and a leading figure in the Viennese resistance during World War II. For more on him see Jiří PLACHÝ, *Případ P. Josefa Pojara* [The Case of Father Josef Pojar], *Securitas Imperii*, 14/2006, pp. 90–138.

party. This was also to distinguish it from the interwar newspapers. The editorial office was based in the Český dům (Czech House) on Drachengasse 3 in the 1st district (Hotel Pošta). The official publisher was initially the social democrat Josef Jírava, and from October 1946 he was replaced by his party colleague, Jakub Starý. Apart from the social democrats, however, other parties associated with the ČSÚV had their representatives in the publisher's circle, and the editorial circle was organised similarly. The role of editor-in-chief was assumed by the communist František Pakosta.¹³ The Austrian social democratic printing house Vorwärts was commissioned to print the newspaper. Circulation was initially around 10 thousand copies, with a portion sent to Brno and Znojmo.¹⁴ However, the declared unity within the minority did not last long. The connection of minority life to events in Czechoslovakia started to become complicated by relations between individual sections in the

13 František Pakosta (1901–1984). Joined the KPÖ (Communist Party of Austria) in his youth. After the liberation of Vienna, he was a member of the Czechoslovak Central Committee in Vienna and became its chairman after A. Bureš. After founding VSL he was named its editor-in-chief. From May 1948 he was the editor-in-chief of *Vídeňské menšinové listy* [Vienna Minority Gazette] (VML – the Czech acronym). In the summer of 1948, he re-emigrated to Czechoslovakia and became the editor-in-chief of the magazine *Československý svět* [Czechoslovak World], published by the Czechoslovak Foreign Institute. He worked there until March 1952, and returned to Austria for family reasons, where he again became the editor of *Vídeňské menšinové listy*, and *Krajanské noviny* [Compatriate News] from 1972.

14 Czech-language newspapers have a long tradition in Vienna. However, the political changes in Austria between 1934 and 1938 dealt them severe blows. The last came in 1942 with a general ban on the Czech press. After the war there logically were considerations to resume publication of the newspapers, but the situation was complicated by a lack of infrastructure and a shortage of newsprint. The social democrats, for example, planned to print their newspaper in Brno and import it to Vienna. The communists had agreed to print their own newspaper at the *Rovnost* printing house in Brno. They even obtained official permission for their project, but due to complications over newsprint, their weekly could only publish from January 1946. At that time, when the ČSÚV started to discuss the necessity of publishing its own newspaper, on 5 January 1946 it informed the other parties represented on the committee of its intentions, and at the same time offered that the newspaper could be a common voice for the minority. The other members of the Committee agreed with this solution. A. BLODIGOVÁ – J. CEBE, *70 let Vídeňských svobodných listů*, pp. 17–22.

ČSÚV. Disputes began to multiply, and the editorial line of the *VSL* even had a role in provoking them; under the leadership of editor-in-chief Pakosta, the *VSL* had become increasingly oriented toward the communists and other “progressive” forces. This direction was then definitively confirmed in the first weeks after the communists’ takeover in February 1948, when the *VSL* celebrated the defeat of the “reactionaries” in Czechoslovakia and the new government of Klement Gottwald. An unmistakable signal that the minority was under pressure from the communists to come into line with the revived people’s democratic Czechoslovakia was also the information about the establishment of the Central Action Committee of the ČSÚV.¹⁵ In the minds of the communists, the *VSL* was to serve this link. In this regard, their editor-in-chief, Pakosta, demanded at the ČSÚV meetings that the newspaper be read by every member of the minority. In the event that a subscription was cancelled, ČSÚV workers in the districts were told to find out the reason this occurred. If the person in question was to stop subscribing to the *VSL* “due to the newspaper’s bias, which did not appeal to them”, this was to be explicitly reported.¹⁶ From today’s perspective, however, it is clear that the communists in the Czech community were not completely objective in evaluating their possibilities; the reality of the Austrian state did differ from the situation in Czechoslovakia.¹⁷ However, the non-communist components were initially somewhat disoriented by events (which is evidenced by their initial participation in the establishment of the Central Action Committee of the ČSÚV, where the communists had a numerically decisive representation).¹⁸ The politically

15 Ibid., pp. 23–27; *Nová vláda v Československu* [New government in Czechoslovakia], *VSL*, 28 February 1948, p. 1; *Krajanské veřejnosti!* [To the compatriotes!], *VSL*, 6 March 1948, p. 1.

16 Archive of Školský spolek Komenský, box 548, minutes of the meeting of the wider ČSÚV committee from 27 February 1948.

17 This fact was stated in the spring of 1948 after the visit of Czechoslovak Communist Party MP Bedřich Steiner (who led the delegation of the Czechoslovak Foreign Institute as the chairman of its action committee), as well as the leadership of the KPÖ. See P. HALLAMA, *Únor 1948 a vídeňští Češi*, pp. 694–695.

18 The communists had nine representatives on the Central Action Committee of the ČSÚV; the remaining three parties had two each. A. BLODIGOVÁ – J. CEBE, *70 let Vídeňských svobodných listů*, p. 24.

strongest party, the social democrats, resolved to be the first to address the public. Under the impression of the developments in their parent party in Czechoslovakia, they fully oriented themselves toward the Austrian SPÖ. At the same time, they were able to rely on their representation in the Landtag of Lower Austria and the Vienna City Council. The leadership of the social democrats under Jírava had become increasingly aware that in addition to the ČSÚV they were losing influence over the *VSL* and decided to act. The publication of the *VSL* on 10 April 1948 – which drew attention to “provocateurs and pests” that needed to be expelled from expatriate life and the leadership of the community – certainly added to the dynamics of events overall. A group of social democrats led by *VSL* publisher Jakub Starý arrived at the *VSL*’s editorial offices on Drachengasse. After a dramatic quarrel, Starý fired Pakosta and took the administration of the editorial offices to the social democrats’ headquarters on Margaretenplatz 7 in the 5th district. At the same time, the typesetting of the issue prepared for 17 April was confiscated from the Vorwärts printing house. Another edition of the *VSL* was published with a week’s delay on 24 April 1948. It included an explanation of the events of the last days as written by publisher Jakub Starý. He asked all democratically-oriented forces in the minority for their support and to gain new subscribers. An experienced journalist from the community, the social democrat Josef Petrů, was appointed to lead the newsroom. The Vorwärts printing house was to continue to handle the publication of the *VSL*.¹⁹ Part of the community oriented toward Czechoslovakia was somewhat surprised by the force of the action. It took several days for the communist leadership to decide on a stronger public response. On 23 April 1948, a flier with a proclamation from the ČSÚV began to be distributed among the community informing of the “theft” of the *VSL* carried out by a handful of “traitors and renegades who do not have a positive attitude toward the new Czecho-

19 A. BLODIGOVÁ – J. CEBE, *70 let Vídeňských svobodných listů*, p. 25. Josef Petrů (1882–1952) was a Viennese social democratic journalist. He was the editor of *Dělnické listy* [Workers’ Gazette] in Vienna (from 1926 renamed the Vienna Workers’ Gazette). After its suspension in 1934, he worked in the editorial office of *Vídeňské noviny*. He led the *VSL* until March 1952.

slovakia, and who hate today's government and the people's democratic regime". In the entire text, which is full of words such as "traitors", "renegades", "violent captors", "dictators" and "usurpers", there is already a resonance of the irreconcilability that will characterise relations in the community for the next 40 years or more.²⁰ Part of the proclamation also includes information that the ČSÚV will proceed to publish a "new magazine for the community, which will, as before, uncompromisingly defend the interests of Austrian Czechs and Slovaks". In the context of political developments in Czechoslovakia, the passage calling for the "honest part" of the social democrats to condemn the approach of the "party leaders who led them astray" is also interesting. It is followed by a suggestive passage appealing to patriotism and discouraging members of the community from supporting the VSL, and, on the contrary, calling for bulk subscriptions (with forms attached) to the new weekly, called *Vídeňské menšinové listy* (the Vienna Minority Gazette, hereinafter VML – the Czech acronym). The fact that the situation in the political sphere of the community was extremely dramatic in the spring of 1948 is also evidenced by a special proclamation from the leadership of the Czechoslovak sections of the KPÖ, which informed of the expulsion of former party member Augustin Kopačka.²¹ In addition, the flier contains a proclamation by "former Czech Viennese political prisoners" condemning the acts of "individual leaders of the Czechoslovak socialist party in Austria" and instead praises "unanimously and with all consequences [...] the magnificent victory of the

20 Archive of Hotel Pošta, Menšinová rada [Minority Council] collection (hereinafter AHP, MR collection), box 1, undated.

21 See *ibid.* At that time, another leaflet signed by the executive committee of the Czechoslovak Socialist Party in Austria was distributed among the community. On the basis of Kopačka's testimony, it described in detail the fraud that allegedly occurred within the ČSÚV, in the party and Školský spolek Komenský [the Comenius School Society] committed by Alois Bureš, the then-chairman of the KPÖ's Czechoslovak section as well as the chairman of the *revived* ČSÚV. The leaflet also included another depiction of Bureš's character flaws, including information that he had not declared his Czech nationality during military conscription and spent the war as a "werkmeister in an infamous Nazi factory". Part of the leaflet included an invitation to purchase a subscription to the "revived" VSL. AHP, MR collection, box 1, undated.

Czechoslovak people”, which was to end the “treacherous activities of those who subverted the foundations of the work of the fighters against German fascism”. The proclamation ends with a celebration of the unity of the community, the revived Czechoslovak people’s democracy, president Beneš and prime minister Gottwald.²²

On the same day as the aforementioned leaflet was published, the revived ČSÚV sent out information to individual associations about the publication of the new newspaper and a very direct request: “We expect that you will cut off contact with the stolen magazine, and as evidence of your positive position you will ensure your early place in the *Vienna Minority Gazette*, in which you could announce your meetings, business etc. [...] At the same time, we would like to inform you that the Czechoslovak Embassy in Vienna has taken a completely positive stance toward our magazine and considers it the only official voice of the Czechoslovak community in Austria.”²³

The first edition of the *VML* was published on 1 May 1948. Bedřich Dočekal²⁴ was named on the masthead as the owner, editor and publisher, and František Pakosta as the editor-in-chief. Although we see in it an effort to present the new publication as an official and uniting printed voice of the entire community (the publication still endorsed the ČSÚV), and on its first presentation before readers it was also accompanied by congratulations from representatives from all minority

22 AHP, MR collection, box 1.

23 AHP, MR collection, box 1. The letter was signed by Alois Bureš, the chairman of the ČSÚV and the Czechoslovak section of the KPÖ, and by publisher Bedřich Dočekal.

24 Bedřich Dočekal was an Austrian national and a member of the KPÖ. He was also one of the communist representatives in the ČSÚV. In addition, he was an employee of the Vienna office of the secret police, the StB, with the pseudonym of Kozák. The actions he participated in included the kidnapping (December 1953) of Bohumil Laušman, the former Czech social democratic industry minister, back to Czechoslovakia. For more details see Karel PACNER, *Českoslovenští vyzvědači* [Czechoslovak Spies], Prague 2020; Pavel ŽÁČEK, *Odluky osob v padesátých letech: únosy v režii československé státní bezpečnosti* [Separations of people in the 1950s: Kidnappings directed by Czechoslovak state security], in: Lukáš Babka – Václav Vebr (edd.), *Za svobodu a demokracii III: Třetí (protikomunistický odboj)* [Toward Freedom and Democracy III: The third Anti-communist Resistance], Hradec Králové 2002, pp. 117–141.

political groups (with the exception of the social democrats), its content could not leave anyone in doubt that František Pakosta would maintain and further strengthen the political line he had established in the *VSL* in the new community weekly and that he would lead the publication mainly according to the communists' intentions.²⁵ After all, the choice of the Globus II printing house, which was connected to the KPÖ, also indicated a strong connection to the communists.

Once again, however, it turned out that the political situation in Vienna was completely different from the situation in Prague. While in Czechoslovakia massive purges and liquidations of the opposition by action committees were already taking place in individual non-communist publishing houses, in Vienna it was the local communists who had to face tough actions by the social democrats, who represented the dominant political force in both the community and the city at large. The events of the "theft of the *VSL*" were followed by a second visit to the ČSÚV premises and the editorial office on Drachengasse. This time a group of more than twenty social democrats, led by MP Jírava, clearly expressed their disagreement with the activities of the revived ČSÚV. In addition to Jírava handing out dismissal decrees to ČSÚV employees, there were also personal confrontations, which only ended when the police arrived.²⁶ In its next issue, the *VML* of course described the entire event in detail and likened the behaviour of the social democrats to that of "American gangsters" and a "terrorist gang" which "abused like animals" the *VML* employees present, while using the methods of the "good and dignified Nazi Gestapo". The article's appeal to the community and "especially to honest members of the Czechoslovak Socialist Party" was clear: "We ask them: Do they want to continue to be abused for foreign interests and against their homeland and its establishment

25 František Buchal wished the new publication luck on behalf of the people's party, and Karel Hansmann did on behalf of the national socialists. Karel HANSMANN, *Vídeňským menšinovým listům do vínku* [A wish for the Vienna Minority Gazette], *VML*, 1. 5. 1948, p. 3; František BUCHAL, *Vídeňským menšinovým listům na cestu* [To the Vienna Minority Gazette as it sets out], *VML*, 1. 5. 1948, p. 3.

26 P. HALLAMA, *Únor 1948 a vídeňští Češi*, p. 696.

of a people's democracy?"²⁷ However, the communists' attempts to take over leadership of the community and to peel away part of the social democrats to their side, as the Communist Party in Czechoslovakia had managed to do in previous months, failed in the completely different reality of Vienna. The loss of influence over the VSL was of course negatively perceived in Prague. Rapidly establishing a new weekly was not perceived in the relevant places (with the exception of the Czechoslovak embassy in Vienna) as being the most advantageous solution. The idea of a *unified* minority publication, which would be controlled by the communists and would express loyalty to the regime in Czechoslovakia, seemed far more attractive in the eyes of Prague than the formation of a duopoly of two ideologically contradictory community publications, which would continue to emphasise and make visible the existence of a schism and with it the dissent of part of the community with the communist regime.²⁸

The confrontation between VSL and VML as a catalyst for the schism in the community in the period from 1948 to 1989

In the post-war development of the community, the departure of the VSL from Drachengasse to Margaretenplatz and the subsequent establishment of the VML represents the last and, especially, a clearly outwardly defined step leading to its division into two completely politically antagonistic groups.²⁹ Over the next 40 years and more, the camps would be represented by not only their own newspapers, but also by

27 Chtějí znemožnit i náš nový list! [They want to discredit our new newspaper!], VML, 8. 5. 1948, p. 2.

28 Within the leadership of the Czechoslovak Communist Party (KSČ), an opinion prevailed in 1948 that both minority publications should cease their activities. They were to be replaced by *Československý svět*, published in Prague by the Czechoslovak Foreign Institute and which would be expanded to include a supplement for Austria. P. HALLAMA, *Únor 1948 a vídeňští Češi*, p. 697. Bedřich Steiner then presented this plan to representatives of the community during his visit to Vienna in the fall of 1948.

29 However, about 30% of Czechs in Austria did not actively participate in any of these groups. V. VALEŠ, *Školský spolek Komenský*, p. 128.

independent umbrella organisations for which the newspapers would officially speak. After the failure to implement proposals to reform the ČSÚV, which were discussed at the end of September and beginning of October by a ČSÚV delegation led by Bedřich Steiner and representatives of organisations associated with the ČSÚV, it was clear that cooperation within the ČSÚV was no longer possible.³⁰ Part of the community oriented toward cooperation with Czechoslovakia founded the Sdružení Čechů a Slováků v Rakousku [the Association of Czechs and Slovaks in Austria] (hereinafter the Sdružení), under which the publication of the VML ceased after the liquidation of the ČSÚV. Then in April 1951, the publisher of the VSL and representatives of the democratic parts of the community became the newly established Menšinová rada české a slovenské větve v Rakousku (Minority Council of the Czech and Slovak Communities in Austria), which did not agree with developments in communist Czechoslovakia.³¹ But in some cases, the schism affected the organisations and associations themselves. With regard to community life, the situation especially in the organisations České srdce, Sokol and Školský spolek Komenský was crucial. For the democratically-oriented part of the community, the loss of influence over events in the Národní dům society was also painful.³²

30 AHP, MR coll., box 1, Minutes of meetings on 30 Sept and 1 October 1948. Bedřich Steiner again emphasised the Czechoslovak position that both minority publications should be closed and replaced with the magazine *Československý svět*, published by the ČÚZ in Prague. All three non-communist parties opposed this, demanding their own newspaper for the community to be published in Vienna. This opinion was also supported by ČSÚV Secretary František Strnad. Conversely, Alois Bureš, the chairman of ČSÚV and the Czechoslovak section of the KPÖ, spoke in favour of the proposal presented by Steiner. A compromise was to be that the Vienna supplement to *Československý svět* would be printed and edited in Vienna.

31 In fact, for much of the postwar period, both titles were controlled by political groups which played a dominant role within the individual umbrella organisations. In the case of the Menšinová rada, it was mainly the social democrats; in the Sdružení it was the communists. For more details on the role of both organisations, see P. HALLAMA, *Zwischen Volksfront und Blockbildung*; O. HAVÁČ, *Nelehké soužití*, pp. 127–154.

32 For more on the situation around the Národní dům – Hotel Bohemia, see V. VALEŠ, *Školský spolek Komenský*, pp. 165–170.

Logically, it would be the newspapers which would externally represent disputes within the community and often would directly initiate them. At the same time, it is indisputable that the coexistence of two completely ideologically antagonistic publications (democratic vs. pro-communist) within the microworld of the Czech community is, in comparison to the situations in other Czech expatriate communities, somewhat unusual. In the limited space of Vienna, it is possible to observe an almost daily clash of two fundamental ideological concepts through the pages of the newspapers, which after February 1948 divided members of the Czech and Slovak nation, both in Czechoslovakia and in exile. In Vienna, however, these concepts have been represented and reproduced by people who literally lived in the same neighbourhood, the same street, or even in the same building.

The topic of the schism in the Czech community in Vienna could be discussed from many angles. Our study, however, will focus mainly on how the split was represented on the pages of the Czech Viennese press. In order to grasp the topic within the time span of the four entire decades it *officially* persisted, we will focus especially on texts which include a direct confrontation between the two publications. This happened quite often, whether it was the individual umbrella organisations connected to the newspapers attacking each other, or political groups, societies, individuals or even the newsrooms and their editors themselves. Given the scope of the material researched, we will, on the other hand, omit monitoring and comparison of other thematic agendas devoted to events in Czechoslovakia, Austria, abroad or within the community itself, as well as how the given topics were framed by both editorial offices. Although the issue of setting the agenda and framing is among the prevalent approaches in contemporary media research, based on the study of both publications in the period under review (the 1940s to the 1980s), we would like to express the conviction that research constructed in this way would not reveal anything new for readers familiar with the media environment of the given period. In this respect, the *VSL* represented a publication which, despite the partial differences given by its socialist orientation and the specific situation of the Viennese expatriate community, did not differentiate expatriate

from exiled (here it is necessary to speak primarily of titles connected with the so-called post-February exile) periodicals, which in the given period were published in other countries outside the USSR's sphere of influence. Likewise, the thematic agenda of the *VML*, including the method of framing, was (again with the exception of specific community topics) essentially identical with how newspapers worked with content in the former Czechoslovakia.³³ Therefore, if we want to use the newspapers as a means of illustrating the dynamics and intensity of the schism in the community, it would be better if we focused primarily on texts that illustrate this directly. Through these we will then attempt in the conclusion to confirm our hypothesis, i.e., that community newspapers in the given period not only constituted platforms representing the ongoing schism but were also its direct initiating agent.

The basic framework of all of the disputes was certainly laid out on the most general level by post-war political developments in Europe and the world, more specifically the political changes in Czechoslovakia, which, after February 1948, was incorporated into the geopolitical bloc dominated by the USSR. The division of the Czech and Slovak community in Austria (see above) stemmed from these changes, and they were also the basic prism through which Czech-language newspapers in Vienna interpreted events, both within and outside the community.

As was already indicated in the introduction, harsh disputes can certainly be noted on the pages of both newspapers even in the period immediately following the schism. In the first issue of *VML*, the editors strongly condemned the “loathsome and malign act of traitors and turncoats who have insidiously stolen the *Vídeňské svobodné listy* from our community” and introduced a programme fully based on loyalty to the Czechoslovak people's democratic regime. Within the minority, it was supposed to represent “the healthy part of the expatriate community”, which “will never separate from the living body of the nation and let that which is rotten and infected remain on the rubbish heap of his-

33 The *VSL* quite commonly reprinted articles from exiled or Western periodicals or referred to these articles. The *VML* behaved similarly in the use of periodicals from Czechoslovakia and allied countries.

tory. All honest and decent members of the community, regardless of political affiliation, will go with us".³⁴

The finger-pointing also quickly grew into mutual attacks between both newsrooms, and, respectively, their editors. In this regard, the *VML* was initially more active; it very harshly attacked *VSL* editor Josef Petrů.³⁵ While the old socialist and workers' journalist tried for a conciliatory tone in the *VSL* and presented the *VSL* takeover by social democratic leadership as a necessary act to maintain balance in the community, the editors of the *VML*, led by Pakosta, saw his role differently: "Josef Petrů disguises himself in vain and grumbles that he had nothing to do with it, that he is a principled socialist who wants to educate non-political readers and that he did not know anything, but at the same time he declares that he spent many sleepless nights thinking about this? Was it from fear or shame about what he had committed, or at the trust he betrayed, that he so treacherously abused?"³⁶ Pakosta's attacks on Josef Petrů continued throughout May and June 1948. Pakosta even published an article from *Vídeňské noviny* from June 1941, in which Petrů wrote negatively about the USSR as a way of portraying the *VSL* editor as being a Nazi collaborator.³⁷

Josef Petrů did not significantly defend himself against the *VML* attacks until the end of June 1948. He commented on Pakosta's accusations of collaboration and explained that the article had been supplied directly from Berlin to the editors of *Vídeňské noviny*, which also should have been stated in the dateline. Pakosta must have known about the article for a long time, and even at the beginning of 1946 warned Petrů that the issue with the incriminating article "is stored in Prague". In the end, he also regaled his opponent with a few spicy sentences of his own:

34 Chtěli nás umlčet [They Wanted to Silence Us], *VML*, 1. 5. 1948, pp. 1–2.

35 Těžký úkol Josefa Petrů [Josef Petrů's Difficult Task], *VML*, 1. 5. 1948, p. 4; Předstíraná loyality vůči novému Československu [A Fake Loyalty to the New Czechoslovakia], *ibid*; Kdo má máslo na hlavě, ať nechodí na slunce [Those Who Live in Glass Houses Shouldn't Throw Stones], *VML*, 15. 5. 1948, p. 3; Rána dopadla [Punches Were Landed], *VML*, 29. 5. 1948, p. 4; V zájmu pravdy a očisty [In the Interest of Truth and Cleansing], *VML*, 12. 6. 1948, p. 3.

36 Těžký úkol Josefa Petrů, *VML*, 1. 5. 1948, p. 4.

37 V zájmu pravdy a očisty, *VML*, 12. 6. 1948, p. 3.

“I am not a friend of skirmishes between journalists. Especially not with Pakosta. To argue with him is like explaining colours to a blind man, like scolding a ram not to break his legs by wildly attacking a stone. In his replica of journalism, he has expressed such low insidiousness, such dubious character that it is truly foul to deal with it. [...] I don't like to use strong language, but you can't wear gloves when dealing with a thug. [...] I've never looked down on anyone. After all, if I hadn't been so humble and evasive, I wouldn't have been able to remain with Pakosta for two years and one quarter.”³⁸ Changes in the staffing of the *VSL* editorial offices also contributed to the further intensification of the mutual disputes between the *VSL* and the *VML*. Josef Petrů, the *VSL* editor-in-chief until then, was replaced by Jaroslav Benda. Although this change officially reflected mainly Josef Petrů's poor health and advanced age, in fact it was initiated by long-term dissatisfaction on the part of the social democrats' leadership with the often too-conciliatory course Petrů set with regard to the communists in Vienna and Prague. After it became clear in the autumn of 1948 that any kind of reconciliation was no longer possible, the line taken by Petrů had become increasingly unacceptable to the social democrats' leadership. Jírava's vision was for the *VSL* to become not only a publication for the democratic minority, but also a fighting platform against communism in Czechoslovakia and around the world. This is why he tried to hire young journalists for the *VSL* newsroom from the ranks of the social democratic exiles, who would build this line and ensure its longer-term fulfilment. In this matter, Jírava kept a long-term correspondence with leaders of the Czechoslovak social democrats in exile, in which he requested that suitable persons be recommended to him. However, the people that were contacted, mainly from circles of the Social Democratic youth represented in exile by the renascent Ústřední komisi mládeže [Central Youth Commission, or hereinafter ÚKM – the Czech acronym], did not want very much to go to Vienna, partly because the presence of Soviets in Austria and the close border with communist Czechoslovakia raised

38 Josef PETRŮ, *Smutné projevy stranického záští* [Sad Expressions of Partisan Resentment], *VSL*, 19. 6. 1948, p. 3.

fears among emigrants for their own safety.³⁹ It was not until 1952 that Jírava managed to hire the young Jaroslav Benda, who as an active member of the ÚKM and a former journalist for the Brno social democratic daily *Čin* (Action), seemed like a good fit for the *VSL* management. With Benda's arrival at the editorial offices, the *VSL*'s pre-existing editorial line started to transform. The focus on life within the community (which Benda did not know and was thus replaced by other editors on the topic, especially the national socialist Karel Hansmann) was weakened, and on the other hand, interest was strengthened in events in exile, in Czechoslovakia and in the world, certainly in the context of the struggle against the dangers of communism. The new editorial line survived even after Benda was replaced as the newspaper's editor in 1954 by Josef Jonáš, another member of the exiled ÚKM.⁴⁰ The *VSL* became increasingly a kind of hybrid typical of the exiled and expatriate press.⁴¹ These changes then logically led to a further intensification of

39 AHP, MR collection, box 2. Correspondence of Josef Jírava with the leadership of the exiled ČSSD in London (1950–1952). One of the candidates for this position was ÚKM member František Šedivý.

40 Josef Jonáš (1920–2002). Journalist, politician, worker in the community. From 1935 he was a member of the Czechoslovak Social Democratic Workers' Party. During World War II he was imprisoned for his resistance activities. After liberation, he served from 1945 to 1947 as the regional secretary of the ÚKM in Brno, from 1947 to 1948 he served as ÚKM secretary. He was arrested in the summer of 1948 for his resistance activities (released in December 1948). In February 1949 he fled to Austria. From 1952 to 1954 he represented the exiled ČSSD in the secretariat of the IUSY in Copenhagen and was a member of the presidium from 1954 to 1958. He served as the editor-in-chief of the *VSL* from 1954 to 1987, was named managing director of the *Menšinová rada* from 1958 to 1965, was secretary of the Czechoslovak Socialist Party in Austria, and from 1962 to 1965 and 1971 to 1993 was secretary of the *České srdce* society. From 1979 he was a member and later the chairman of the board of the *Český dům* in Vienna (Hotel Post). Together with Radomír Luža and Jiří Horák he participated in the founding of the magazine *Svědectví* [Testimony] and was also a member of its editorial board. The *VSL* editorial offices were also a distribution point for *Svědectví* for Austria.

41 This change after February 1948 affected a number of expatriate periodicals, which began to define themselves against the regime in Czechoslovakia, and also incorporated people from the post-February 1948 exile in their editorial staffs.

the struggle between both camps in the community, which was of course reflected on the pages of both publications.⁴² In May 1954 the *VSL* reacted to a series of articles in *Vídeňské noviny* devoted to one of a number of cases of Czechoslovak agents compromised in Austria. It was a welcome way to retaliate against the *VML*'s articles on agents of Western intelligence services in the ranks of Czech non-communist exiles, which were popular material for the editors on Drachengasse for the discrediting of emigrants (and thus the editors of *VSL*) in the eyes of the community. Now an agent from the other side was revealed and the *VSL* was finally able to answer the question that came often to the pages of the *VML*, i.e., *who is a disgrace to the motherland?* According to the editors of *VSL*, it was finally clear that they were mainly "Czechoslovak people's democrats in Vienna" who were also represented by editors of the *VML*.⁴³ The *VML* reacted with another series of articles in the category of spies, traitors, etc. This time it was nothing less than the alleged voluntary return of the former chairman of the Czechoslovak social democrats and a minister in Gottwald's post-February govern-

42 Jaroslav Benda (1927–2016). Reporter for the newspaper *Čin*. After the events of February 1948, he joined J. Jonáš's illegal group, with whom he was arrested. They emigrated after they were released. He participated in *ÚKM* activities and represented it at congresses of the International Union of Socialist Youth (IUSY). In exile, he was on the side of Radomír Luža's opposition youth wing. Until 1963 he worked in Vienna as a correspondent of the American *United Press* news agency, editor of *VSL* from 1952 to 1955, editor of *Naše cesta* [Our Path] magazine from 1954 to 1955 and served from 1958 to 1963 as managing director of the *Menšinová rada*. In 1963 he left for the USA and worked as an editor of the expatriate *New Yorkské listy* [New York Gazette].

43 Kdo dělá ostudu vlasti, *VSL*, 7. 5. 1954, p. 1. In this case, it was supposed to be about the uncovering of a young agent, Schmidtová, who, according to the press, acted very ineptly in her role. Interestingly, the *VSL* article explicitly mentions that after the uncovering of Schmidtová there were personnel changes at the Czechoslovak embassy in Vienna. The *VSL* speculates that Schmidtová's failure led to the dismissal of an employee of the "Czechoslovak embassy in Vienna, Nacvalač, who disappeared immediately after her arrest was announced". Miroslav Nacvalač-Kubeš, who officially worked as the third secretary of the Czechoslovak embassy in Vienna, led the local StB office from the end of 1951. He left Vienna after the successful abduction of Bedřich Laušman.

ment, Bohumil Laušman.⁴⁴ For Jonáš and Benda the Laušman case was especially unpleasant. Jonáš was one of the few social democrats who maintained contact with Laušman after his escape to Austria, and he also tried to re-involve Laušman in party structures and exile politics. The *VSL* reacted rather carefully to his sudden appearance in Czechoslovakia, expressing the hypothesis that Laušman “decided to return on the basis of some coercion or threat, perhaps by reprisals against his imprisoned wife and two daughters”. It further speculated that Laušman would probably avoid a sentence and could again appear on the Czechoslovak political scene. At the same time, an ironic Josef Benda expressed the opinion that Laušman would probably profit by books with titles like *Zrádná emigrace* (Treacherous Emigration) or *Proradnost pravicových sociálních demokratů* (The Perfidy of Right-Wing Social Democrats).⁴⁵ The *VML*, just as newspapers in Czechoslovakia, used Laušman’s voluntary testimony for the further discrediting of the democratic exile, i.e., the editors of the *VSL*: “It is extremely unpleasant for the traitors that Laušman’s testimony was a record of their crimes, which have already been densely described anyway, and supplemented with additional specific information. [...] Nothing is omitted in this account. The denigration of the republic, the deployment of spies and terrorists, the murders in Babice and Řevničov, pacts with Adenauerian revanchists and SS men, plans for war, for the destruction of Czechoslovak independence, plans to dismantle the rights and achievements of

44 Bývalý předseda československé sociální demokracie Laušman se vrátil do ČSR [Former Czechoslovak Social Democrat Chairman Laušman Returns to the ČSR], *VML*, 22. 5. 1954, p. 1; Cesta k pravdě Bohumila Laušmana [The Path to Bohumil Laušman’s Truth], *VML*, 22. 5. 1954, p. 1; Č. SUCHÝ, Usvědčení zrádci [Convicted Traitors], *VML*, 12. 6. 1954, p. 2.

45 (bd), Bohumil Laušman v Praze [Bohumil Laušman in Prague], *VSL*, 24. 5. 1954, p. 1. We should add that Benda’s speculations about Laušman and his fate in the near future proved to be highly inaccurate. The truth about the abduction of Bohumil Laušman, in which Miroslav Nacvalač-Kubeš, the commander of the StB office, as well as other employees of the Czechoslovak embassy (including Bedřich Dočekal, who was at the time as the official publisher of the *VML*) remained hidden in exile for many years. The version of the abduction was definitively confirmed in the 1960s, when agent Ladislav Bittman fled to the West. P. ŽÁČEK, *Odluky osob v padesátých letech*, pp. 117–141.

the people [...] Every one of his acts is high treason.”⁴⁶ Additional strong ammunition against the opponents of the people’s democracy among the community was provided in October 1954 by the communists themselves to *VSL*, when they published a dispute between leaders of the people’s party (Karel Šubert) and the social democrats (Josef Jirava) regarding the parliamentary elections just completed in Austria.⁴⁷ The communists did not achieve significant success in these elections either. The publicly presented dispute between community leaders of two of the dominant Austrian political movements could therefore mean a welcome opportunity for the *VML* to emphasise disunity within the democratic camp. Editors of the *VML*, however, did not use this opportunity, evidently to the surprise of *VSL* editors (Jaroslav Benda and Josef Jonáš) themselves. In its next issue, the *VML* hit their rivals for completely different reasons, for articles in which the “fugitive editors of the *Vídeňské svobodné listy*, an outlet stolen in its time from our community, prophesy the end of the people’s democratic regime in Czechoslovakia in almost every issue”. In the following text, the *VML* editor then convinces readers of prosperity in Czechoslovakia, and instead emphasises that only the rich would benefit from the fall of the Czechoslovak regime. Karel Schwarzenberg serves as his example; he allegedly “also participates in raids and plots against the people’s democratic Czechoslovakia. He is waiting longingly, as are the fugitive scribblers of the ‘*Vídeňské svobodné listy*’, for a coup. But he waits in vain. The Czech and Slovak workers hold the government firmly in their hands and they will not allow the fugitive party and its ‘princes’ to ever participate in the vacuuming out of the country”.⁴⁸ But at the *VSL*, they could not believe that their opponent would leave unused the opportunity offered. In the next issue, therefore, they decided to knock the weapon out of their opponents’ hands before they might want to use it. “As we know the Czech Bolsheviks in Vienna, they will certainly rejoice

46 Č. SUCHÝ, Usvědčení zrádci, *VML*, 12. 6. 1954, p. 2.

47 Karel ŠUBERT, Aby bylo jasno [To Make It Clear], *VSL*, 29. 10. 1954, p. 1. Josef JÍRAVA, Aby bylo opravdu jasno! [To make it truly clear!], *VSL*, 29. 10. 1954, p. 1.

48 Kdo by si přál návrat „starých časů“ v Československu? [Who would wish for a return of the “old times” in Czechoslovakia?], *VSL*, 30. 10. 1954, p. 2.

over the controversy that was published in the last issue of the *VSL*. But this joy is not appropriate. As you know, gentlemen, this is the proof of democracy and freedom, when anyone can write or say what they think, without fear of persecution [...]. Secondly, the editors of *Menšinové listy* should study the writings of Leninism-Stalinism for the second time, so as to avoid the opportunistic deviations and arguments of capitalist exploiters. If they knew them, they would not be able to print that ‘immature lads’ (who by the way are 27 and 34 years old) write for our newspaper. Isn’t the place of youth in the Soviet Union and other people’s democracies known to the editors on Drachengasse?”⁴⁹

Although the battle between the *VSL* and *VML* rather played out on the level of different interpretations of events in Czechoslovakia, Austria and abroad, eventually in commentary on events in the community in their own camp and the opposition, if an opportunity arose to attack the enemy directly, the editors of both papers, as a rule, did not hesitate to use it. This was also the case with the publication of the *VSL* on 19 October 1956, when the editors, quite unusually, filed a report from a courtroom. While coverage such as the police report appeared in the *VSL*, these stories were placed on the second or third page. The uniqueness of the report was also evident in the choice of a bold typeface. The reasons for this emphasis were evident in the sub-headline, “‘Roduvěrní’ vychovatelé mládeže před soudem” (“Patriotic” Youth Educators in Court). The report deals with a violent crime, in which two members of a pro-communist-oriented part of the community were said to participate. One of the pair was even alleged to be a relative of *VML* editor-in-chief Vladimír Pakosta. Both were said to have slapped an unnamed young person and thus committed intentional bodily harm. They were subsequently found guilty by a court and sentenced to pay a fine. The editors ended the brief and factual report provocatively: “It’s hard to believe what kinds of ‘exemplary’ educators we have in the community!”⁵⁰ Of course, this personal attack could not go unanswered. The *VML* responded with an article in which the editors tried to present “the

49 (bd), Úchylkáři v redakci Menšinových listů [Deviators in the Menšinové Listy Newsroom], *VSL*, 5. 11. 1954, p. 2.

50 ‘Roduvěrní’ vychovatelé mládeže před soudem, *VSL*, 19. 10. 1956, p. 1.

truth about this case to the expatriate public". The entire incident is then described in the article as the meting out of justice to a group of "juvenile thieves" who stole from a poor breadwinner of a family of three and "were also provocative and brazen to the adults investigating the matter". The *VML* then has only words of contempt for the *VSL*'s behaviour. "Imagine the level of a newspaper that considers it worthwhile to put these slaps on the front page in bold type, but at the same time conceal why it occurred. Do you think this report was presented only for informative purposes, or for other highly transparent reasons?"⁵¹ Retaliation to the *VML* in the form of a sharp personal attack did not take long. In this case, Jaroslav Benda's leader served as an impetus. In it, the author commented on the anti-communist uprising in Hungary in the context of possible political changes in Czechoslovakia. Of course, both newspapers took completely different positions in providing information about the events in Hungary. While the *VSL* spoke exclusively about an uprising of the Hungarian people against the communist dictatorship and its bloody suppression, the *VML* used the rhetoric (and often quotes as well) of *Rudé právo* and other communist newspapers in explaining the events as an attempt at a reactionary and counterrevolutionary putsch, which was quickly suppressed by the Soviet Union at the request of the Hungarian people, and in doing so crushing the hopes of all enemies of the people's democratic regimes in Europe. Then the *VML* specifically named *VSL* editor Benda as one of these enemies. He is portrayed as one of "those who in the warm Austrian backrooms expected that Czechoslovakia would crack by now, who perhaps had already packed their suitcases to return to the country they betrayed". The suppression of the Hungarian uprising is interpreted here as a step against "Germanic expansionism", but one which Benda, according to the *VML*, "has no fear because he is already not a Czech and is striving for the same thing as the German revanchists". In a moral report-card which the *VML* editors prepared about Benda, evidence also appears of his journalistic dilettantism and his personal cowardice ("And again a passage follows about the Czechoslovak com-

51 Koho se zastáváji *VSL*! [Who the *VSL* stands for!], *VML*, 27. 10. 1956, p. 3.

munists' fear. It is interesting. They are the most cowardly. They tremble. And Benda ran away from such cowards.”). The *VML* editor concludes his moral condemnation with a clear recommendation: “There are people who pour out full buckets of filth on their homeland [here the editors are referring to Benda’s pseudonym of Kýbl (Bucket) – JC]. Well, the filth can be wiped off, but a worn-out bucket is usually kicked away or thrown into the trash.”⁵² The Školský spolek Komenský (Comenius School Society) also became a frequent topic of dispute between both newspapers. After February 1948, it was increasingly integrated into communist Czechoslovakia’s sphere of influence, which became the subject of criticism on the pages of the *VSL* and subsequent reactions from the *VML*. As a rule, however, these were issues of managing the society, about its teaching or its finances. In April 1957, however, the *VML* attacked its opponent directly and with unprecedented sharpness. Perhaps that is why the article is styled as a letter that the editors received (allegedly or actually) from “the ranks of the compatriots”. The text was apparently a reaction to critical articles that had appeared in the *VSL* on the topic of Školský spolek Komenský, and which pointed to the communists’ influence over this traditional and crucial community institution. The impetus of the letter’s writer was supposed to be primarily a criticism of the anniversary of John Amos Comenius, which according to the *VSL* was held under the baton of the communists at the Comenius school. For this reason, the *VSL* is also portrayed in the text as an institution “which does not agree in principle to anything that is going on in Czechoslovakia. And this is for understandable reasons, when we realize who sits in the *VSL* newsroom and who runs it”. The article does not fail to point out that the *VSL* “did not mention in their own article either the anniversary of J. A. Comenius’ birth, or the significance of the anniversary of the publication of his writings, although they are founded on being a newspaper that is up to the moment and for the community”. But the real reason for publishing the text follows in its concluding passage: “They use every opportunity for fearmongering against a country which is the only one our community can rely on,

52 Benda alias Kýbl [Benda, Alias Bucket], *VML* 29. 11. 1956, p. 3.

and without whose help is doomed to extinction. Like starving wolves, they waited through all of the tragic events in Hungary for similar bloodshed in our old homeland. Readers of the *Svobodné listy* should realise that those who incite against and counteract Czechoslovakia cannot think well of our community.”⁵³ Although we have already shown in several examples that attacks and insults in the press were not unusual in the playbook of methods in the propaganda battle for the minds of the community, rarely did matters end up in court, although both parties threatened to do so in certain cases. But there is a question about whether they eventually filed the case, or whether the Austrian authorities dealt with it in more detail. We did not find such evidence on the pages of either newspaper. A printed correction which the *VML* had to publish on the basis of a court order in June 1962 is thus quite unique in the 40-year war between the *VSL* and the *VML*. The *VML* editors were forced to take this certainly unpleasant step because of an article titled “Misuse of Vienna’s Gathering” from the end of May 1962. The text was one of the articles both newspapers devoted to the topic of the First Sokol Gathering which at the time was convened by Ústředí československého sokolstva [Central Headquarters of the Czechoslovak Sokol Movement Abroad] on 6–9 July 1962 in Vienna on the occasion of the 100th anniversary of Sokol’s founding. Because representatives of the foreign Sokol headquarters, led by Marie Provazníková, had clearly declared that the Gathering would at the same time be a rally against the communist regime in Czechoslovakia, of course the *VML* had to take a critical stand against it. The incriminating article (despite the fact that three Sokol unions active in Vienna – I., V. and X. – were controlled by communists from Czechoslovakia) admitted the beginnings of the Sokol movement in the Czech lands and gave a certain amount of credit for renewing and maintaining Czech statehood and the nation (the *VML* in this regard did not forget to emphasise that membership in Sokol was largely made up of workers, while the “majority of the bourgeois leadership of the Czechoslovak Sokol Community was in the service of capital, and did not intend to break up Austria

53 A. R., Ať raději mlčí! [They’d Better Be Silent!], *VML*, 11. 4. 1957, p. 2.

and free the Slovaks”). Overall, however, the VML condemned Sokol in the context of historical development and especially its leadership as traitors to Miroslav Tyrš’s progressive ideals (“in decisive moments in history we see the Sokol leadership on the side of the reactionaries”). The organisers of the Gathering in Vienna were to be “those who fled Czechoslovakia after February 1948, follow practically the same politics as German militarists and revanchists, and who, with the help of certain circles in our community, want to politically misuse the Gathering against our old homeland, as was recently announced, for example, by the new Menšínová rada Chairman Jírava at the general meeting of the Society of Czechoslovak Craftsmen and Tradesmen. For these reasons and considerations [...] everyone, not only the decent but also the reasonably-thinking countryman cannot do otherwise than to refuse the Gathering which, as has been aforementioned, is directed against our homeland. It is a sad expression of the so-called ‘free’ Sokol movement – or more aptly, ‘defector’ ”.⁵⁴ Although the article touched on Josef Jírava only marginally, he sued the VML for making a fictitious statement and it had to publish the printed correction sent to them, which denied that Jírava had said such a thing at the general meeting in question. However, it was an honour for the VML editor to make a subtly tongue-in-cheek postscript: “Dear readers, we would like to inform you that we are happy to publish a correction, from which it can be concluded that Mr. Josef Jírava wants to distance himself from statements made against our old homeland.”⁵⁵ In the same issue of the VML in which the objectionable article on the *Slet* was published, there was one more personal attack. In this case it was directly about VSL Editor-in-Chief Josef Jonáš. He published an article in his paper which was something of an outraged call to the Austrian government. The author (probably Jonáš himself), asked the following question noting numerous visits by Czechoslovak officials to Vienna: “On the basis of what agreement are Czechoslovak communists allowed to travel to neutral Austria and anger the community? Why are hateful communist propa-

54 Zneužití vídeňského ‘sletu’ [Abuse of the Vienna ‘meeting’], VML, 31. 5. 1962, p. 3.

55 Odvolání [Retraction], VML, 28. 6. 1962, p. 2.

ganda speeches allowed here?" In the article, the author specifically drew attention to several fresh cases in which similar speeches occurred during these visits. In the end, Jonáš again gets to the topic of the planned Gathering: "And one more comment: The communists from the Sdružení Čechů a Slováků are preparing a special trip by train to Prague and by bus to Brno. The departure will be shortly before the start of the Gathering. And in order to catch as many countrymen as possible and to be able to take them from Vienna, and in doing so weakening the Gathering, they are promising participants everything imaginable. [...] This too is among the smashing and undermining activities of the communists in Prague and their branch, the 'Sdružení Čechů a Slováků.'" ⁵⁶ The *VML* editors reacted to this attack in an article with the derisive headline *Bezmocný vztek uprchlíka* [The Helpless Rage of a Fugitive]. In it, the *VML* concludes that Jonáš's anger stems from the fact that "the influence of the fugitives on our countrymen – whether they are long-time residents of one country or another, is getting weaker. The wheat is not growing well for these fugitives, no matter how hard they try. And that is driving them to madness, as has occurred in the *Vídeňské 'svobodné' listy* [Vienna 'Free' Gazette] [...] whose leader and editor-in-chief is the fugitive Mr. Jonáš. Whether this will improve the ever-decreasing circulation of his magazine is more than doubtful [...] We will refrain from special commentary because these furious comments are putting the author where he belongs: Outside our community, outside the circle of decent and objective people". ⁵⁷ In this case, the *VML* editors paid special attention to the preparation of the typesetting, because the article was placed for greater effect beside a photograph showing the members of Sdružení at a visit to the 1961 Brno trade fair. The caption of the photo then stated: "Our compatriots are again looking forward to a trip to their homeland, for which signups have ended in recent days. Hundreds of our compatriots will again tra-

56 Spolkové vládě, ministrům zahraničí a vnitra [To the Federal Government and Ministers of Foreign Affairs and Interior], *VSL*, 25. 5. 1962, p. 2.

57 *Bezmocný vztek uprchlíka* [The helpless rage of a refugee], *VML*, 31. 5. 1962, p. 3.

vel to Prague and Brno and then to their relatives at the beginning of July.”⁵⁸

We should add that the Vienna Gathering kept the pages of both publications full for all of June and part of July 1962. From the perspective of the topic reviewed, the article by Marie Provazníková, the chief of the Czechoslovak Sokol Movement Abroad, was especially interesting. The author comments critically on how the *VML* evaluated Sokol's history. Above all, she emphasises what the *VML* kept silent about, i.e., that Sokol members fought “also against communists in World War I in Russia and Siberia”, and it was Sokol members who were “imprisoned and tortured by the communists ever since they turned our homeland into a colony of the Soviet Union”. However, according to Provazníková, the attention the *VML* paid to the Sokol movement before the Gathering, was mainly to serve communist propaganda: “By praising Tyrš and Sokol and blasphemously pretending that the ČSTV [the Czechoslovak Union of Physical Education] is its successor, they hope to confuse their compatriots. Perhaps they will succeed with a few naive and unintelligent compatriots.” Provazníková further points out that the *VML* did poor work when in one article they claim that Sokol leadership did not intend to break up Austria during World War I, and at the same time writing about the number of Sokol members who laid down their lives in the fight against Austria.⁵⁹ “Who inspired them to fight, if not the leadership, headed by Dr. Scheiner, who was one of the leaders of the domestic resistance?” Provazníková asks. The author then sees the main reason for the *VML*'s interest in the Gathering as an effort to damage it and to “turn away compatriots who still believe in it”.⁶⁰ The liberation that the second half of the 1960s brought to Czechoslovakia, and especially the Prague Spring, were reflected in somewhat more harmonious relations within the community. The simplification of cross-border relations between the Czechoslovak Socialist Republic and Austria

58 *VML*, 31. 5. 1962, p. 3.

59 Note from JC: this is about the article “Zneužití vídeňského ‘sletu’” [Misuse of the Vienna ‘Gathering’] from 31 May 1962.

60 Marie PROVAZNÍKOVÁ, Když ptáčka lapají... [When they try to catch a bird...], *VSL*, 22. 6. 1962, pp. 1–2.

made it possible for those who had not yet enjoyed the favour of the Czechoslovak regime to visit relatives on both sides. Direct attacks between both community publications occurred rather exceptionally in this period. The *VSL* followed developments in the ČSSR with caution and distrust. They evaluated political and social changes as the result of a deep and difficult crisis within the communist regime and naturally disagreed with the fact that social reforms continued to be initiated and controlled by the KSČ (“Until now in the history of dictatorship, we do not know of a tyranny which would implement freedoms which, when implemented, would destroy itself.”).⁶¹ In the spring, the *VML* completely tilted toward the policy of the reformist leadership of the KSČ, and the occupation by Warsaw Pact troops surprised its editors even more than the editors of the *VSL*.⁶² But this moment of disorientation lasted only a short time. In order for the supporters of cooperation with the homeland to maintain their position in the community and in Austria as given mainly through support from the Czechoslovak embassy in Vienna and other Czechoslovak authorities (especially the Czechoslovak Foreign Institute and the Ministry of Foreign Affairs), they had to quickly adopt the interpretation of the Prague Spring as dictated by the leadership of the party and the state.⁶³ As part of its commentary,

61 Josef JONÁŠ, Rehabilitace [Rehabilitation], *VSL*, 5. 4. 1968, p. 1. See also e.g., “Novotný sesazen – zůstává prezidentem – Dubček prvním tajemníkem [Novotný Deposed – Remains President – Dubček Becomes First Secretary], *VSL*, 19. 1. 1968, p. 1.

62 Immediately after the occupation, the *VML* in its articles called for an end to the occupation, and asked why it occurred at all, and in the words of their editor, Brožák, it expressed the belief that the wheel of history cannot be stopped by the occupation and that “truth and progress will win. If not today, then tomorrow”. M. B., Naším čtenářům [To Our Readers], *VML*, 23. 8. 1968, p. 1; Vraťte ČSSR nezávislost! [Give Back Independence to the ČSSR], *VML*, 23. 8. 1968, p. 1. See also e.g., Lid stojí za Dubčekem a Svobodou [The People Stand with Dubček and Svoboda], *VML*, 5. 9. 1968, p. 1.

63 For example, in the case of the immolation of Jan Palach, the *VML* completely copied the official Czechoslovak interpretation, and together with President Svoboda, they warned, among other things, against underestimating the danger of “various rumours and illegal fliers, and information serving to provoke unrest and panic”. Otřesné události v ČSSR [Terrible Events in the Czechoslovak Socialist Republic], *VML*, 23. 1. 1969, p. 3.

Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ [Lessons from the Crisis Developments in the Party and Society after the XII Congress of the Czechoslovak Communist Party], the *VML* fully took over the official normalisation interpretation of the events of the Prague Spring.⁶⁴ Thus the atmosphere of silent hostility was again replaced by open struggle in the relationship between the two community publications.

The return to old habits can be illustrated in articles in June 1971 that the *VSL* devoted to the topic of the Národní dům [National House] in Vienna. As we indicated in the introduction, since the end of the 1950s the events surrounding the Národní dům have been one of the burning topics which significantly contributed to the splitting of the community. Since the beginning of the 1970s, the modern Hotel Bohemia has stood at the location of the former building on Turnergasse, built by the Národní dům cooperative, with money obtained partly from the sale of the buildings belonging to the Školský spolek Komenský and partly from the Czechoslovak state. The democratic part of the community perceived the situation around the Národní dům and its co-operatives as some of the clearest evidence of the influence of the community by the Czechoslovak communists. A visit to the Národní dům or even participation in events held there was perceived by the democratic part of the community as collaboration and betrayal (“We have nothing to do there. Let’s leave the communists to themselves and their headquarters, the so-called Národní dům.”).⁶⁵ The *VSL*, of course, always commented on events surrounding the *Národní dům* with an extreme amount of criticism and irony: “Last week the communist *Menšinové listy* brought one interesting report – except for the odes to the Congress of Czechoslovak Communists in Prague – about a new kind of business in the Hotel Bohemia, which the Czechoslovak communists in

64 The *Poučení* article was considered by the editors as an “important political document [...] on the basis of which the leading force in the land of our birth is striving to unite and consolidate its own ranks and to impress upon all those who think sincerely and honestly about the path taken in Czechoslovakia”. Významný politický dokument [An Important Political Document], *VML*, 21. 1. 1971, p. 2.

65 ‘Národní dům’ a Sdružení, *VSL*, 18. 6. 1971, p. 2.

the community call the Národní dům. It is an invitation to participate in a commemorative ceremony for Master Jan Hus. It is said that this commemorative celebration ties into the traditional Hus celebrations in the Národní dům. It is half-truth. Worse than the whole truth. These Hus celebrations were always organised by ‘Barák’ and in the Národní dům, of course as long as they still existed! And who is it that is inviting you to the Hus celebration? [...] Do the few compatriots who still subscribe to the communist *Menšinové listy* understand this as meaning that they are all associations that have their headquarters at the [Hotel] Bohemia, or do they meet there? That would then mean that these few associations and organisations belong to the so-called Národní dům and to the communists in the minority! [...] This is a fine comedy!”⁶⁶ It was the attention that Jonáš paid to the Národní dům – Hotel Bohemia, that was undoubtedly one of the reasons why the *VML* returned to its traditional rhetoric, in which the *VSL* editor is once again only defined as a “fugitive” who has caused irreparable damage to the honour of the entire community. The moral condemnations of Jonáš from the *VML* and affiliated people were perhaps even sharper than in the 1950s: “His activity, his politicking, his weakness, inconsistency and so on are horrid. The fact is that a person who lies and deceives in political life lies and deceives in private life; only a decent person is decent in all aspects. [...] We strongly condemn the acts and writings, even if they are from a temporary intruder.”⁶⁷ As a rule, the *VML* writes about the *VSL* as “tak zvaných Svobodných listech” (“so-called Free Gazette”) or to put the word *svobodné* (free) into telling quote marks.⁶⁸ In the 1970s, the *VSL* did not back down in its struggle against communism in general and

66 Ibid. As with the Národní dům and the associations operating in it, the *VSL* commented in another issue on 25 June: “Recently, the communist *Vídeňské menšinové listy* published a large article with the headline ‘Patriotic youth true to its principles’. Which ones? They didn’t say. Maybe they didn’t want to. Anyone who read the article could get an idea of what waters they’re now swimming in and who they belong to.”; Hora porodila myš [A Mountain Gives Birth to a Mouse], *VSL*, 25. 6. 1971, p. 2.

67 Jan PŘECECHTĚL, Prohlášení [Announcement], *VML*, 8. 7. 1971, p. 1.

68 See also: Aktuální poznámka [Current Note], *VML*, 8. 7. 1971, p. 3; Pro zajímavost [For Interest’s Sake], *VML*, 26. 4. 1971, p. 1.

also against the communists in the community. In addition to the traditional adjective ‘communist’, Jonáš started to use a new label: “hlas služebníků okupantů” (the voice of the servants of the occupiers) in the newspaper. He first used this disparaging nickname in a campaign for early parliamentary elections in the fall of 1971. At the time, the *VML* published a proclamation from 26 members of *Sdružení*, who called on the community to vote for the Communist Party of Austria (KPÖ) in the upcoming elections.⁶⁹ *Sdružení* support for the *KPÖ* had a long tradition in the *VML*, even at times when the communists in the community did not field a candidate for the party’s separate section. From the second half of the 1950s, it was still simpler for the *VSL* to oppose this pre-election canvassing. This was not only because the occupying powers had left Austria, including the USSR, whose presence provided major support for the communists, but also because the economic and social situation of the war-torn country gradually improved. These factors contributed to the fact that the Austrian communists traditionally had poor election results. The *VSL*, on the other hand, relied on the social democrats, which had long been one of the strongest political actors in post-war Austria, so in this regard it made easy work of the *VML*, which it evidently enjoyed: “The latest issue of the communist *Menšinové listy* also published a proclamation to go to the polls. After an unhinged and jumbled story about how everything here in Austria is bad – probably according to the example of occupied Czechoslovakia, which is paradise itself, but is a place the gentlemen of *Sdružení* and *Menšinové listy* don’t want to move to – it is claimed that they are a ‘sincere friend of our Czechs and Slovaks, the communist party has always been a supporter of our interests among the Austrian people [...]’. Below the proclamation, which is printed on the third page of the communist *Menšinové listy*, are a number of signatures. They are probably all of the communists from our community who remained in *Sdružení* [...] But the watchful eye of Husák’s occupying communist party in Prague and possibly – what good fortune – a report will be made to Moscow as well!”⁷⁰ Jonáš dealt similarly with his rivals in the autumn Vienna Mu-

69 Milá krajanko, vážený krajane! [Dear Compatriots!], *VML*, 30. 9. 1971, p. 3.

70 Hlas služebníků okupantů!, *VSL*, 8. 10. 1971, p. 2.

municipal Council elections of 1973, when he surveyed the pre-election canvassing of the Austrian communists and *Sdružení* in the now-renamed *VML* (from 30 March 1972 the paper was published as a fortnightly under the new name of *Krajanské noviny* [Compatriot News]) in these words: “It’s unfortunate that no one trusts them and no one wants to vote for them. They’re simply no longer worth laughing at or crying about. They’re simply Austrian communists – and this is doubly true of the Czechs in *Sdružení!*”⁷¹ While the *VSL* added a new list of rhetorical routines in battles with their enemies, *Krajanské noviny* continued to adhere to proven methods when attacking its enemies. One of these was traditionally to point a finger at the opponent for showing insufficient patriotism. Miroslav Brožák⁷² used this weapon even in the case of his denigration of one of the key figures in Czech Vienna from the 1960s to the 1980s, the social democrat and official in the *Menšinová rada*

71 Josef JONÁŠ, Volby a naši krajané [The Elections and Our Compatriots], *VSL*, 11. 10. 1973, p. 2. *Krajanské noviny*, editor Miroslav Brožák himself ran as a KPÖ candidate for the Vienna Municipal Council. See: Libri Prohibiti, Fond Josef Jonáš, inv.č. 158/18, Provolání k volbám, kandidát do obecní rady M. Brožák, říjen 1973, cyklostyl, 1 p.

72 Miroslav Brožák (1921–2006). Journalist, worker in the community. Left-oriented from a young age, member of the KPÖ. From 1952 he was employed in the newsroom of the *Vídeňské menšinové listy*, which since 1972 was published under the name of *Krajanské noviny*. For many years he served as chairman of the umbrella organisation *Sdružení Čechů a Slováků v Rakousku* [Association of Czechs and Slovaks in Austria] and as the managing director (later mayor) of *Školský spolek Komenský*. Brožák led the *VML* (later *Krajanské noviny*) completely in line with the intentions of the communist regime in Czechoslovakia. This was finally confirmed by reports from the Ministry of Foreign Affairs. As part of a secret explanatory memorandum on the state of the Czechoslovak minority in Austria from 1972, it was stated: “The fact that we publish a magazine abroad, which is fully in our hands, must be used to the maximum. The *Vídeňské menšinové listy* is currently published with a circulation of 1 600 copies. Financially, they are 80% supported by the Czechoslovak Foreign Institute [...] the *Vídeňské menšinové listy* was now given a concept that meets the current needs of Czechoslovak foreign promotion and the financial resources spent. Publication of *Vídeňské menšinové listy* in a new version to take place in the near future.”, Archive of the Ministry of Foreign Affairs, TO-T-Austria 1970–1974, doc. n. 021.009/72-4.

and Austrian trade unions, Karel Matal.⁷³ In a January 1977 interview for the Austrian press in connection with the newly founded Advisory Council for Minorities,⁷⁴ Matal spoke about the situation in the Czech community, in which he logically did not evaluate the role of Sdružení very positively. This was immediately “appreciated” with a campaign in *Krajanské noviny*. It began with a brief warning highlighted in a box on the front page of the 27 January 1977 issue: “In Kurier and AZ, Mr. Matal, a representative of the Menšinová rada, talks about our community. Think, compatriots, about what it must be like to be a spokesman for the community who did not send his child to a Czech school! We will return to the topic of the community and Mr. Matal in our next issue.”⁷⁵ The slogan *české dítě do české školy!* (Czech children in Czech schools!) had been standard equipment in the patriotic dictionary of the Czech community since the building of its own minority school system (schools run by Školský spolek Komenský) in the 1920s. While after World War II the number of Czech schools in Vienna gradually atrophied to only one school at Sebastianplatz 3 and Školský spolek Komenský was considered by the democratic part of the community to be more or less an extended arm of the Czechoslovak communist regime,

73 Karel Matal (1923–2001). Journalist, politician, union official and worker in the community. He was a forced labourer in World War II. After liberation he worked as an independent journalist, and from 1949 as the head of the archive of the Austrian Trade Union Confederation. In 1956 he became the head of the Vienna office of the International Confederation of Free Trade Unions/ICFTU in Brussels, and from 1976 was the secretary of the international department of the Austrian Trade Union Confederation/ÖGB. As a trade unionist, he also had official contacts with trade union partners in Czechoslovakia. Chief official of the Czechoslovak social democrats in Austria, and from 1976 to 2000 vice-chairman of the Menšinová rada. In 1954 he founded the book series *Bohemica Viennesia*. He independently compiled the history of the Czechoslovak social democrats in Austria, which he published under the title *Die tschechischen Sozialisten in Wien. Gestern-Heute-Morgen*.

74 The Minority Advisory Council was defined by the Law on National Minorities approved under the government of Chancellor Bruno Kreisky in 1976. At that time, the law was the first to define the Czech, former Czechoslovak, minority, as autochthonous. However, the ideological rift in the Czech community meant that the establishment of the Advisory Council for the Czech National Group at the Federal Chancellery took 17 years due to disagreements (1994).

75 *Krajanské noviny*, 27. 1. 1977, p. 1.

the traditional appeal to support Czech minority education still had validity and it was no surprise that *Krajanské noviny* decided to use this card against Matal. The following article first presented *Krajanské noviny* readers with their own interpretation of the development of the Czech community and its struggle for rights and self-determination, with emphasis on the key role of Czech education, and then attacked the aforementioned Matal, and through him also the Menšinová rada: “We personally have nothing against the press secretary of the Menšinová rada, Mr. Matal, but every member of our community will certainly acknowledge how hard it must be to be the spokesman of the minority, or one of its organising officials, who did not send his child to a Czech school. Then it is not too surprising when the same official so blatantly distorts the situation in our community in *Kurier*.” The editor ends the article by arguing that it is Matal and people like him who seek to assimilate the minority and “seed hatred against our homeland”.⁷⁶

During the 1980s, the dynamics of the dispute, which were previously powered by direct confrontations and attacks between editors of the opposing minority newspapers, somehow seemed to have run out. The VSL had faced constant economic problems since the 1950s, which were largely cleaned up by the České srdce society. Despite a price increase, they were unable to stop a growing deficit in their budget, and in June 1980 changed their periodicity to fortnightly (the VML – *Krajanské noviny* had already made this step for similar reasons in 1972). The number of pages were also gradually reduced to only four. Josef Jonáš started to work in the editorial office only half-time, in order to devote himself to his other activities in the social democratic party and community organisations. His adversary – *Krajanské noviny* – did not engage in sharper personal confrontations in this period. The fall of communism in Central and Eastern Europe then clearly determined the winner of the conflict over the community, which had lasted for more than four decades.⁷⁷

76 Co je v zájmu naší menšiny [What Is in the Interest of Our Minority], *Krajanské noviny*, 10. 2. 1977, p. 1.

77 In the first weeks after the fall of communism, *Krajanské noviny* did not reflect on this situation much and concentrated mostly on community affairs and also

Conclusion

The fall of the Eastern Bloc, the breakup of the Soviet empire and the political changes in Czechoslovakia related to it marked the most important moment for the Czech minority in Vienna (and Austria) since February 1948. Historical developments had proven the *free* to be right and condemned the *patriots* to the role of the defeated. A gradual process of reconciliation, represented by facts such as that the associations that in previous decades were oriented towards cooperation with Czechoslovakia and for which Sdružení served as an umbrella organisation, started to gradually join the Menšinová rada, which again became the only leading representative of minority life. The Školský spolek Komenský joining in 2004 served as a symbolic culmination of this process. The dispute between the newspapers representing the two ideologically opposed camps was decided by history in favour of the *VSL*, published by the Menšinová rada. *Krajanské noviny* was definitively closed by Miroslav Brožák in 1999.

The schism in the community after 1948 had its specific dynamics, which were determined especially by political developments in Czechoslovakia. The question of the relationship to the homeland was particularly strongly reflected in the newspapers. We believe that our study has clearly shown that due to the work of the two opposing newspapers, the level of hostility between both camps had taken on a form so acute that it could not have been compared with that in any other Czech community abroad. To a large extent, it was the mutual aggression of public finger-pointing on the pages of the newspapers which contributed to this; it did not stop even in the face of personal attacks, unlike the print campaign as part of the political trials in Czechoslovakia in the first half of the 1950s.

These hateful clashes were accompanied by a media war between both camps for more than two generations. The disagreements and in-

on a defence of the past, the present and possible future of *Sdružení* and its newspaper. See, for example, 40 let práce pro menšinu a přátelství mezi Rakouskem a Československem [40 Years of Work for the Community and Friendship between Austria and Czechoslovakia], *Krajanské noviny*, 24. 11. 1989, p. 1.

justices that they created or helped to cultivate left marks on Czech Vienna that are visible to this day. Even today, a clear distinction is made on a personal level as to those who were among the *free* and those who were *patriotic*. In particular, those in the community whose families in Czechoslovakia were persecuted due to the political activities of their Austrian relatives after 1948 have a hard time forgetting the injustices they suffered. In addition, the dispute significantly affected the lives of the part of the community which did not declare allegiance to either camp (it is estimated that this was about 1/3 of the community), and dramatically affected the integration (in large part unsuccessful) of groups of refugees who came to Austria after 1968.⁷⁸ It is therefore likely that only time will bring the final healing of the damage caused by the schism.

78 This numerous and not marginal group had only minimally integrated into the existing structures of the community. If these people wanted a certain organisation, as a rule they founded that institution themselves. With their openness to new ideas and directions (musical, artistic, etc.), they often attracted people from the circles of the traditional minorities, which was negatively perceived both within the Menšinová rada as well as Sdružení. The most prominent representative of the new part of the minority was undoubtedly the Kulturní klub Čechů a Slováků v Rakousku [Cultural Club of Czechs and Slovaks in Austria], which has been publishing its own monthly, *Klub*, since 1981.

The Czech Minority in Vienna 1948–1989: A Conflict Between *Patriotic* and *Free Compatriots* on the Pages of the Czech Press in Vienna

SUMMARY

The fall of the Eastern Bloc, the breakup of the Soviet empire and the political changes in Czechoslovakia related to it marked the most important moment for the Czech minority in Vienna (and Austria) since February 1948. Historical developments had proven the free to be right and condemned the patriots to the role of the defeated. A gradual process of reconciliation, represented by facts such as that the associations that in previous decades were oriented towards cooperation with Czechoslovakia and for which Sdružení served as an umbrella organisation, started to gradually join the Menšinová rada, which again became the only leading representative of minority life. The Školský spolek Komenský joining in 2004 served as a symbolic culmination of this process. The dispute between the newspapers representing the two ideologically opposed camps was decided by history in favour of the VSL, published by the Menšinová rada. Krajanské noviny was definitively closed by Miroslav Brožák in 1999.

The schism in the community after 1948 had its specific dynamics, which were determined especially by political developments in Czechoslovakia. The question of the relationship to the homeland was particularly strongly reflected in the newspapers. We believe that our study has clearly shown that due to the work of the two opposing newspapers, the level of hostility between both camps had taken on a form so acute that it could not have been compared with that in any other Czech community abroad. To a large extent, it was the mutual aggression of public finger-pointing on the pages of the newspapers which contributed to this; it did not stop even in the face of personal attacks,

unlike the print campaign as part of the political trials in Czechoslovakia in the first half of the 1950s.

These hateful clashes were accompanied by a media war between both camps for more than two generations. The disagreements and injustices that they created or helped to cultivate left marks on Czech Vienna that are visible to this day. Even today, a clear distinction is made on a personal level as to those who were among the free and those who were patriotic. In particular, those in the community whose families in Czechoslovakia were persecuted due to the political activities of their Austrian relatives after 1948 have a hard time forgetting the injustices they suffered. In addition, the dispute significantly affected the lives of the part of the community which did not declare allegiance to either camp (it is estimated that this was about 1/3 of the community), and dramatically affected the integration (in large part unsuccessful) of groups of refugees who came to Austria after 1968. It is therefore likely that only time will bring the final healing of the damage caused by the schism.

MATERIÁLŸ | MATERIALS

Jak studovat historii Československého svazu žen (1967–1989): orálněhistorické rozhovory jako zásadní pramen pro studium ženské zkušenosti

How to Study the History of the Czechoslovak Women's Union (1967–1989): Oral History Interviews as an Essential Source for Studying Women's Experience

This paper presents new options how to study women's activism under socialism in Czechoslovakia. The new history of women's lives, experiences, and movement under socialism can be traced by analyzing the previously untapped documents: archival records (collection of the Central Committee of the Czechoslovak Women's Union deposited in the National Archive in Prague; collections of the local committees of the Czechoslovak Women's Union deposited in state district archives); organization's official magazine: Reporter of the Czech Women's Union; and importantly oral history interviews with the members of the Czechoslovak Women's Union who participated in the organization before 1989. This paper indicates how this robust combination of primary sources – enriched by oral history interviews – can show the rich history of women's activism under socialism.

Keywords: Czechoslovak Women's Union; Women's Agency; Expertise; Socialism; Oral-history Interviews; Archival Research

Úvod

V roce 1967 byl založen Československý svaz žen jako jediná ženská celostátní organizace v Československu.¹ Struktura organizace zahrnovala

-
- 1 V předchozích patnácti letech (1952–1967) v Československu velká ženská organizace neexistovala. Existoval pouze Výbor československých žen s 80 členkami a nepříliš aktivní výbory žen při místních národních výborech. Po vzniku Československého svazu žen a následné federalizaci Československa vznikl Český a Slovenský svaz žen s vlastními ústředími a tyto organizace posléze zastřešoval

la jak pražské ústředí svazu, tak i okresní, městské a místní základní organizace. O historii této organizace zatím neexistuje mnoho literatury.² Chybí jednak výzkum o reálné činnosti ženských organizací v jednotlivých místech, a pak také studie o konkrétních dopadech organizace na životy žen.

Proto jsem se rozhodla ve svém výzkumu věnovat problematice této ženské organizace, její reálné činnosti, a především samotné zkušenosti žen, které byly členkami organizace před rokem 1989. Klíčovou otázkou je, jaký druh pramenů a materiálů pro výzkum Československého svazu žen a samotné ženské zkušenosti s touto organizací využít. Jak zjistit, jak ženy formulovaly a prosazovaly svoje potřeby a požadavky, co pro ně členství v této organizaci znamenalo a co jim přinášelo. Cílem tohoto textu je pomocí úryvků (především z rozhovorů) poukázat na to, jak zásadním a cenným materiálem mohou být orálněhistorické rozhovory při studiu historie žen. Především pak při použití dříve nevyužitých (nebo pouze okrajově využitých) materiálů je možné vyprávět novou, dříve neviditelnou historii žen. Těmito materiály tedy jsou:

- orálněhistorické rozhovory se ženami, které byly členkami Československého svazu žen před rokem 1989
- kroniky lokálních organizací Československého svazu žen, které poskytují především obrazový materiál

Československý svaz žen. Denisa NEČASOVÁ, *Buduj vlast – posílíš mír!: ženské hnutí v českých zemích 1945–1955*, Brno 2011; Denisa NEČASOVÁ, *Výbory žen při místních národních výborech – pokus komunistického vedení o novou etapu „ženského hnutí“ v Československu*, in: Jiří Kocián – Jaroslav Pažout – Jakub Rákosník (eds.), *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu*, svazek VIII, Praha 2011, s. 61–91; Denisa NEČASOVÁ, *Organizace žen v letech 1948–1989 v historické perspektivě*, in: Hana Havelková – Libora Oates-Indruchová (eds.), *Vyvlastněný hlas: Proměny genderové kultury české společnosti v letech 1948–1989*, Praha 2015, s. 169–206.

2 Květa JECHOVÁ, *Cesta k emancipaci. Postavení ženy v české společnosti 20. století. Pokus o vymezení problému*, in: Oldřich Tůma – Tomáš Vilímek (eds.), *Pět studií k dějinám české společnosti po roce 1945*, Praha 2008, s. 69–129; Květa JECHOVÁ, *Emancipace shora: ženské organizace v českých zemích v druhé polovině 20. století, Paměť a dějiny. Revue pro studium totalitních režimů* 7, 4/2013, s. 3–18; D. NEČASOVÁ, *Organizace žen v letech 1948–1989 v historické perspektivě*.

- publikované zdroje, jako například oficiální časopis organizace Reportér Českého svazu žen
- archivní fondy Československého svazu žen:
 - Národní archiv v Praze, fond 360 Československý svaz žen – ústřední výbor, Praha
- archivní fondy okresních výborů

Na následujících řádcích uvedu úryvky z těchto materiálů, přičemž hlavní důraz bude kladem především na ukázky z rozhovorů. Ukázky mi pomohou demonstrovat, jak důležitá může být ve výzkumu právě tato kombinace studovaných pramenů, co vše z nich můžeme zjistit a jak orálněhistorické rozhovory, a tedy zkušenosti jednotlivých žen-pamětnic, mohou dodat příběhu o ženské organizaci nový rozměr, který v archivních pramenech není možné nalézt. Text si neklade za cíl hloubkovou analýzu, ale především představení ukázek z různých pramenů, které se ke studiu ženského aktivismu v socialistickém Československu nabízejí. Cílem ukázek je potom především nastínit, jak důležitým pramenem pro studium historie žen a ženské zkušenosti mohou být orálněhistorické rozhovory, zejména pokud zvážíme fakt, že tyto ženy jsou součástí dnes již mizející generace.

Rozhovory jsem uskutečnila během let 2020–2021, a to celkem se 13 ženami. Všechny ženy, se kterými jsem mluvila, byly aktivní v základních organizacích svazu žen, některé z nich byly činné rovněž na úrovni okresů. To odpovídalo i mému původnímu záměru zjistit, jaká byla reálná činnost ženských organizací na lokální úrovni a co organizace a její aktivity znamenaly pro její členky. Co se týče vzdělání a zaměstnání, mluvila jsem se ženami, které pracovaly jako prodavačky nebo úřednice, ale i se ženami vysokoškolsky vzdělanými. Byly mezi nimi ženy s různými politickými názory: členky KSČ, ženy, které nebyly ve straně, i ženy důrazně odmítající vstup do KSČ. Spojovalo je to, že z různých důvodů zůstaly aktivní v rámci organizace i po roce 1989.

Zcela stěžejní pro mě při oslovování pamětnic byla spolupráce se současnou předsedkyní Českého svazu žen Janou Chřovou. Ta projevila o můj výzkum zájem a oslovila krajské předsedkyně organizace, které pro mě hledaly členky aktivní v organizaci před rokem 1989. Tato spolupráce mi výrazně usnadnila cestu k těmto pamětnicím. Metodou

sněhové koule jsem pro výzkum posléze získala další respondentky, se kterými mě propojily členky, s nimiž jsem mluvila.

Rozhovory jsem vždy začínala otázkou, jak k tomu došlo, že daná pamětnice vstoupila do svazu žen, ve kterém roce to bylo, v jakém městě a kolik jí tou dobou bylo let. Současně jsem měla připravený seznam dalších otázek, rozhovor se ale vždy odvíjel podle vyprávění dané pamětnice. Doptávala jsem se podle konkrétní zkušenosti jednotlivých žen a záleželo také na tom, jak obsáhle pamětnice odpovídaly. Zajímalo mě, co daná žena očekávala od vstupu do svazu žen, jakým aktivitám se věnovala a kde, zda působila v základní, anebo okresní organizaci, jaký byl vztah dané organizace k ústředí svazu. Dále jsem se ptala na působení v komisích svazu žen, jako byly zdravotní či sociální komise, zda aktivita ve svazu žen nějak souvisela s ženiným povoláním, nebo jestli se v dané organizaci ženy věnovaly vzdělávacím aktivitám, přednáškám či seminářům. Taktéž mě zajímaly politické okolnosti – zda byla daná žena v KSČ, jak vnímala socialistické zřízení, co pro ni znamenal rok 1989 a jaké vnímá rozdíly v organizaci před a po roce 1989, případně jaká byla spolupráce svazu s dalšími institucemi, jako byly např. MNV. Zásadní pak pro mě byla otázka, co pro ženu znamenalo být členkou této ženské organizace, jakou měla pro její život význam, jak ji ovlivnila či jaké problémy s ostatními členkami řešily a jak si pomáhaly. Na závěr jsme se také bavily o rodině dané pamětnice, a to jak o rodině, ve které vyrostla, tak i o té, kterou sama založila. Mimo jiné mě zajímalo, jak rodina vnímala její aktivitu ve svazu žen. Seznam otázek se postupně rozšiřoval a upřesňoval s přibývajícími rozhovory.

„Nemáme se za co stydět“: ženská organizace a politika

Jak dokládají archivní dokumenty, jedním z úkolů svazu žen měla být masově-politická práce mezi ženami. Rozhovory se členkami přinášejí nový pohled na toto téma, protože ukazují, jak ženy samy vyjednávaly svoji pozici a pozici organizace vůči politice a politickým úkolům:

„Takže dívejte se. Já jsem byla jako nestranička, ale dělala jsem tam na té dědině a moje kamarádka Anička, ona byla taková zvláštní, ona mně, mně zrovna vždycky říkala, tak ty nechceš být teda ve straně, ale tak jako děláš pro ty komunisty, tak se dej k lidovcům. Říkám, seš blázen, proč bych se dávala, nebo k socanům. Dycky, v Lískovci jsou socani, tak se dej k nim (smích). Protože to můžeš vykládat, jak chceš, ale ty děláš, co oni chtějí, pořád. [...] ale byla jsem třeba jako našťvaná, protože jak každá organizace má ústředí, tak chodí organizační pokyny, jak má ten program vypadat, ty schůze, ty body a co všechno se musí dělat. A vždycky to bylo, že každá ta členská nebo ta výborová schůze měla začít nějakou politickou aktualitou. A já tak, já jsem dycky říkala, proč by to měla být nějaká politická aktualita a já, když byla politická schůze, tak já to nebudu opakovat, nebudeme začínat nějakou politickou aktualitou, protože všichni číst umíme, čteme noviny, posloucháme rádio, televizi a proč bysme si to tady měli opakovat, co si můžeme doma pustit.“³

Otázka propojení KSČ a ženské organizace je klíčová, a jak uvádí Denisa Nečasová – „[m]ezi ÚV KSČ a organizacemi žen existovalo institucionální i personální propojení. Vyznačit přesnou hranici oddělující působnost ÚV KSČ a vedení organizace je však nemožné“.⁴ Co je však možné zjistit z rozhovorů se ženami je to, jak ony samy či jednotlivé organizace nakládaly s faktem, že se svaz žen měl věnovat politické práci mezi ženami. Uvedený úryvek ukazuje, že právě tato předsedkyně organizace se s požadavkem začínat každou schůzi politickou aktualitou rozhodla naložit jednoduše tak, že jej nebude plnit. Dále pak uvedla:

„Ale mě prostě tady toto šťvalo, protože jsem říkala, my jsme neměly ve výboru nikoho nebo na tom žádnou straničku jo, protože říkám, dyť to je dělané pro ženský, pro děcka a pro zájmovou činnost, kulturní, společenskou jako na té dědině, že dělá-

3 Rozhovor s pamětníci uskutečněný 4. 2. 2020.

4 D. NEČASOVÁ, *Organizace žen v letech 1948–1989 v historické perspektivě*, s. 201.

me, tak proč bysme měli být jako politická organizace.[...] Takže já jsem byla takovej nějakej apolitickej jako to, no [...] já jsem říkala to je katastrofa, tak do toho holky tak necpěme tu politiku, já vím, že se to musí, ale takhle jako trochu. [...] Ale ještě k tomu KSČ. Po tom, co zažil můj otec, jeho to úplně zničilo, zemřel v roce 72 v 54 letech. Já jsem říkala, že do té strany nikdy nevstoupím, ani za nic.“⁵

Orálněhistorický rozhovor tak přináší nový, zásadní pohled na ženskou zkušenost se svazem žen. Z rozhovorů lze vyčíst různorodost ženských organizací v jednotlivých místech, to, jak odlišně se vyrovnávaly s pokyny z ústředí, ale také s politickou situací před a po roce 1989. Přinášejí vysvětlení, proč některé ženy v organizaci po roce 1989 zůstaly (nebo dodnes zůstávají).

„Upřímně řečeno, já jsem po devadesátém roce ve Svazu zůstala, protože jsem říkala, že to bylo takové období, kdy každé jako by se od nás stranil a já jsem říkala, ty ženy na těch obcích si to nezasloužej, protože celý ty léta prostě dělaly to samý a dělají to do dneška v podstatě, takže já když jsem se rozhodovala tak i tohle bylo nějakým způsobem, já jsem říkala, že musím udělat všechno pro to, aby se ta organizace dostala někam, aby si nás jakoby ty lidi vážili a aby pochopili, že vlastně to, co se dělo v těch federálních orgánech, s tím ty obyčejný ženy neměly nic společnýho, protože tak to je. [...] Oni pořád nám po tom devadesátém říkali Kabrhelky, ale já se přiznám, že já jsem Kabrhelovou za ty léta viděla dvakrát v životě, my jsme s něma neměly co dočinění, protože ona byla jakoby československá v té době, federální a pak byl Český a Slovenský svaz žen a my jsme byly zaměstnanci nebo pracovaly, fungovaly jsme pod Českých svazem žen a potkala jsem ji tady jednou v životě, kdy byla ve sklárnách ve Světlý a chtěly se s námi nějakých způsobem sejít, protože chtěla odpoledně udělat nějaký setkání se ženama, tak to jsme

5 Již citovaný rozhovor s pamětnicí uskutečněný 4. 2. 2020.

se potkaly [...]. My jsme říkaly ne, my si to musíme obhájit tu značku, protože my jsme nic neudělaly. Naopak, my jsme dělaly v těch obcích a pro to, a pro dobro těch obcí a pro nějaký zlepšení prostředí životního a pro pomoc dětem a pomoc ženám a neudělaly jsme nic prostě špatného.“⁶

Expertky ve svazu žen

Archivní materiály ukazují, že obzvláště v počátcích měla organizace ryze expertní charakter. U jejího zrodu stály socioložky, právničky, ekonomky či lékařky. Mezi nimi například socioložka dr. Libuše Háková důrazně prosazovala expertní přístup k ženské otázce.

„A proto se obracíme k vám, československým ženám, k učitelkám, k dělnicím, k vám, které pracujete v zemědělství, v úřadech, v soudnictví, v dopravě, v obchodě, na vysokých školách a ve výzkumných ústavech, obracíme se k vědeckým pracovnícím a umělkyním, k lékařkám, k vychovatelkám, k ženám v domácnosti, architektkám a projektantkám, k ženám každého věku a každého povolání s výzvou, abyste se podílely svými názory, požadavky, znalostmi a zkušenostmi na tvorbě akčního programu.“⁷

V rámci ústředí pak vznikly odborné komise jako např. Komise pro otázky zaměstnaných žen vedená socioložkou dr. Jaroslavou Bauerovou, Pracovní skupina pro otázky sociálně-právní vedená právničkou dr. Sentou Radvanovou, Ideologická komise vedená zmíněnou Libuší Hákovou, anebo Komise pro otázky rodiny, výchovy dětí a mládeže, spo-

6 Rozhovor s pamětnicí, která byla nejen členkou, ale i zaměstnankyní svazu, uskutečněný 13. 2. 2020.

7 Národní archiv v Praze, fond 360 Československý svaz žen – ústřední výbor, Praha, kart. 35, dokument Všem československým ženám (Praha 11. dubna 1968).

lupráce rodiny a školy vedená ekonomkou dr. Vlastou Brablcovou.⁸ Tyto odborné komise pak fungovaly i na okresní úrovni. Výrazné zapojení žen-expertek po celé období socialismu a zejména možnosti, které členkám nabízelo toto zapojení vysokoškolsky vzdělaných žen, se projevovalo ve všech uskutečněných rozhovorech.

„Určitě z oblasti zdravotnictví, že jsme měly přednášky, měly jsme tam lékařky, které hodně mluvily, ať už se jednalo o problémy s dětima, jo nebo ženské problémy různé takové ty onkologické, rakoviny apod. Takže to byly takové osvětové přednášky hodně. A určitě se dalo využít, vím, že jsem jednou sama využila jedné paní doktorky, když jsem potřebovala vyšetření pro dítě. Jo, takže jsem si nechala poradit, to bych se jinak možná těžko dostávala a šlo to bez problémů.“⁹

Rozhovory pomohou rekonstruovat to, jak velký význam pro ženy mělo propojení svazu žen s expertkami a experty, především ale ukazuje reálné zkušenosti žen a to, co pro ně organizace znamenala. Zatímco si ale ženy často jasně pamatují vlastní zkušenost, která pro ně byla zásadní, nejsou vždy schopny přesně rekonstruovat veškerou možnou spolupráci s odbornými pracovišti. V tomto jsou nápomocné archivní prameny, pokud jsou dochovány. Jako příklad můžeme uvést spolupráci Okresního výboru Brno-venkov s Okresním ústavem národního zdraví Brno-venkov. Úryvek je z dopisu MUDr. Zdeňka Hera, který se v roce 1972 obrací na svaz žen s prosbou o pomoc při uskutečňování zdravotnické osvěty, konkrétně přednášek o sebevyšetření prsu.

„V přednáškách chceme instruovat ženy o sebevyšetřování. Instruktaže budou spojeny s názorným barevným filmem na toto thema; oddělení zdravotnické osvěty opatřilo instruktivní barevné letáčky, které budou při přednáškách rozdávány přítomným ženám. Obracíme se touto výzvou na všechny obvodní, zá-

8 Národní archiv v Praze, fond 360 Československý svaz žen – ústřední výbor, Praha, kart. 35.

9 Rozhovor s pamětnicí uskutečněný 21. 1. 2020.

vodní a odborné lékaře, [...] na místní organizace Svazu žen, aby všemi silami pomohly zorganizovat na vesnicích, v Jednotných zemědělských družstvech, v továrnách poučení o sebevyšetření mléčných žláz.“¹⁰

Bylo to právě Brno-venkov a Brno-město, kde fungovaly intenzivně jak zdravotnická osvěta, tak i právní poradenství:

„Nakonec v tom okrese mě dali do sociální komise [...] a já jsem byla dokonce předsedkyní té sociální komise [...]. Podívejte, tam jsme se věnovaly vlastně různým, tam byly, organizovaly jsme na tom sekretariátě takové poradní dny. Takže bylo to, když potřeboval někdo poradit v něčem z ženských, tady v těch právních záležitostech a sociálních, vlastně sociálně-právních jako jo, tak se na ně mohl obrátit, a právě tady ty doktorky v té komisi prostě pomohly. Že to bylo hlavní tady toto hlavní cíl. Takže tam vždycky byly stanovené určité úřední hodiny a byla tam stanovena, jestli jeden den v měsíci, že tam působila jedna z těch doktorek, právniček a že jim odpovídala na ty dotazy a když tak, tak to mohly dát i písemně, a tak oni si je buď pozvaly nebo jako to spolu řešily. Tak takový různý, a tak ta oblast sociálně-právní je značně široká. Protože opravdu tehdy svaz žen měl obrovské množství členek, to je bez debat a problémů takových bylo dost a prostě nebylo možno je takhle někde řešit. Tak v tomto jsme se opravdu snažily těm členkám pomoci a spoustu věcí, když jsem byla proti těm politickým, tak spoustu věcí tohoto typu se dařilo.“¹¹

10 Státní okresní archiv Brno-venkov se sídlem v Rajhradě, fond A 10 Československý svaz žen – okresní výbor Brno-venkov, dokument MUDr. Zdeněk Hera, Okresní ústav národního zdraví Brno-venkov, Česká 28. Akce sebevyšetření prsů žen.

11 Rozhovor s pamětnicí uskutečněný 4. 2. 2020.

Význam organizace pro její členky

Důležitou otázkou je, co svaz žen znamenal pro jednotlivé ženy a jak ovlivňoval jejich život. To je něco, co nám archivní prameny zodpovědět nedokážou, avšak rozhovory ano.

„Jsem ráda, že jsem do svazu žen kdysi vstoupila. [...] jsem ráda, opravdu jsem ráda, že to existovalo, poznala jsem tam tolik fantastických ženských, silných ženských, který byly inspirativní.“¹²

Toto jsou slova ze závěru rozhovoru se ženou, která v 80. letech vstoupila do svazu žen, byla vyučená a pracovala jako prodavačka. Ve svazu žen se potkala s mnoha vysokoškolsky vzdělanými ženami, které pro ni byly takovou inspirací, že se sama rozhodla jít studovat. Rozhovory tedy ukazují především to, že svaz žen jako jediná ženská organizace měl potenciál dávat dohromady ženy, které by se jinak nikdy nepotkaly, a umožnil tak některým ženám zvýšit svůj sociální a kulturní kapitál.

„Udělala jsem si nejdřív střední školu, ekonom obchodního provozu, pak jsem si dala rok pauzu a pak jsem vystudovala práva. [...] Ale musím říct, že i svaz žen na tom má podíl, protože jsem tam poznala neskutečně šikovné ženské, a to já moc modlám nepodléhám, nebo nějakým vzorům, ale ony byly tak sympatické, že mě určitě ovlivnily nějakým způsobem. Člověk, si říkám, že by třeba taky chtěl umět, jo nebo tak nějak, být jim připodoben.“¹³

Současně organizace vytvářela prostor pro setkávání a řešení každodenních problémů a starostí žen. Mnohdy právě tato setkání ženám umožnila překonat nejtěžší chvíle v životě.

12 Již citovaný rozhovor s pamětnicí uskutečněný 21. 1. 2020.

13 Ibid.

„Tak nám když onemocněl syn, potom já jsem to měla vůbec složitý [...], takže se se mnou ten život taky fakt nemazlil [...]. Musím říct, že nebýt jich, v té době, kdy, já jsem s ním absolvovala transplantaci kostní dřeně, 4 roky to bylo v pořádku, pak se to vrátilo a nedopadlo to dobře a nebejt těch žen, který mě fakt v té době, oni se ke mně chovaly tak úžasně a ta solidarita je tak potřebná, tak prostě důležitá jo a že jsem měla tuhle práci, tak jsem se z toho nezbláznila a když to ty ženy nemaj, tak si myslím, že je to hodně složitý, ale to se nedá povídat, ale tak to je prostě, je ta solidarita mezi ženama. Ono stačí, když se sejdete, jedna má ten problém, druhá má ten problém. Proto taky ta organizace si myslím v těch 70. letech vznikla, proto oni opravdu si, co já si pamatuju, když jsem tam chodila jako mladá, tak ale prosím tě, to neber tak, a to se vyřeší a teď, že jo. Dokonce jsme draly i peří si pamatuju, tak to asi bylo dřív, když se tam netahala ta politika a k nám se fakt jakoby. Aspoň co já si pamatuju, tak do těch základních organizací se tahala minimálně.“¹⁴

Rozhovory mnohdy přináší i vyprávění o událostech, kterými se ženy v organizaci bavily, ale právě tyto příběhy mohou mnohé napovědět o postavení žen v socialistickém Československu. Jako třeba vyprávění o Marii Kabrhelové, někdejší političce a předsedkyni Československého svazu žen.

„Ona tady moc v té republice nebyla oblíbená, protože nebyla oblíbená u těch představitelů u Husáka a tak, oni ji neměli rádi. Hrozně ji neměli rádi (smích). [...] To vím, že třeba nám vyprávěl ekonom, když v té době, když tady byl Gorbačov, tak on měl přiletět a ona měla za úkol se starat o tu jeho manželku. A to, ona se Rajza myslím jmenovala a ona, že ji měla vyzvednout na letišti a tak, že jo a on ji ráno potkal a říká, Maruško, kam jdeš? Ty seš vyparáděná, ona měla vždycky to fiží a kam jdeš? No, přijede ta delegace, tak jdu vyzvednout tu Rajzu a jedeme někam do ško-

14 Již citovaný rozhovor uskutečněný 13. 2. 2020.

lek, nebo já nevím kam. A on říká, no ale to ti neřekli, že přiletěj až zejtra (smích)? Ale vždyť oni přiletěj až zejtra. No to mi zas neřekli! Jo zas prostě. Oni jí dělali takovýhle naschvály. No, tak takhle to pak nám to dával k dobru někde při nějakým setkání a říkal, že ji Husák hrozně neměl rád, asi byla jako by nedala se odbejt.“¹⁵

Závěr

Československý svaz žen se jako jediná celostátní ženská organizace stal pro mnohé ženy důležitou součástí jejich životů. Činnost a fungování této organizace je možné studovat z několika úhlů – pomocí archivních materiálů, oficiálních publikací a orálněhistorických rozhovorů. Rozhovory s pamětnicemi, ženami, které byly členkami této organizace, mohou přinést zcela nový pohled na historii ženské zkušenosti za socialismu. Odhalují, jak důležitou roli v životech žen mohla organizace sehrát, například i v získávání informací a kontaktů díky zapojení žen s různým vzděláním, a také díky spolupráci organizace s odbornými pracovišti či ústavy. Současně ženám svaz umožňoval vytvářet si vztahy se ženami, které pro ně mohly hrát zásadní roli. To, co je na rozhovorech specifické a zásadní ve srovnání s archivními prameny, je jejich načasování. Sesbírání těchto rozhovorů – více než třicet let od sametové revoluce – znamenalo využití možná poslední příležitosti mluvit se ženami již mizející generace, a zachytit tak jejich individuální zkušenost, kterou z archivních pramenů není možné rekonstruovat.

15 Ibid.

How to Study the History of the Czechoslovak Women's Union (1967-1989): Oral History Interviews as an Essential Source for Studying Women's Experience

SUMMARY

This study aims to show how by exploring the previously untapped documents, especially with the emphasis on oral history interviews, we can see the history which had previously remained invisible. When we research a combination of these primary sources: archival records (collection of the Central Committee of the Czechoslovak Women's Union deposited in the National Archive in Prague; collections of the local committees of the Czechoslovak Women's Union deposited in state district archives in district towns), chronicles of the local chapters of the Czechoslovak Women's Union, organization's official magazine: the Reporter of the Czech Women's Union, and most importantly oral-history interviews with the members of the Czechoslovak Women's Union who participated in the organization before 1989, we can see the history of women's lives under socialism which had previously stayed hidden.

First, we can find out how women via Czechoslovak Women's Union formulated their specific needs and demands. Second, these oral-history interviews demonstrate how important Czechoslovak Women's Union used to be for its members. This organization made it possible for women to create networks with other women, making a big difference in women's lives. Without oral history interviews, this part of history would stay hidden. The paper mainly includes excerpts from the interviews with members of the Union, some of the archival records, to show the options for studying women's experiences with the only official state-socialist women's organization in Czechoslovakia.

KRONIKA | CHRONICLE

Muzea mají sílu měnit svět k lepšímu.

Mezinárodní sympozium ICOM 2021 přiblížilo přípravy 26. generální konference ICOM Praha 2022 a předepsalo hlavní téma *Síla muzeí*.

Součástí příprav Generální konference ICOM (= International Council of Museums) je Mezinárodní sympozium, které se koná rok před samotnou konferencí a seznamuje členy ICOM s přípravami, místem konání, tématy i programem a podobou události. Stejně tomu bylo ve dnech 25. až 27. 8. 2021, kdy jsme představili podobu 26. generální konference ICOM Praha 2022, která bude historicky poprvé v hybridním formátu. Tento formát jsme představili a vyzkoušeli již letos.

Mezinárodní sympozium začalo ve středu 25. 8. slavnostním večerem v Primátorské rezidenci. Město Praha je v rámci příprav důležitým partnerem a tato recepcie patřila k největším, které se zde po vypuknutí pandemie COVID-19 konaly. Účastníky přivítal Jan Wolf, zastupitel hlavního města Prahy pro oblast kultury, památkové péče, výstavnictví a cestovního ruchu. Přítomné dále přivítal náměstek ministra kultury Vlastislav Ouroda, který ve svém projevu zmínil mimo jiné i přípravu nové definice muzea, jež je důležitá nejen pro muzejníky, ale i pro jejich zřizovatele. Dále promluvily předsedkyně Českého výboru ICOM Gina Renotière a Regine Schulz, předsedkyně poradní rady a členka exekutivy ICOM. Na závěr účastníky pozdravila Irena Chovančíková, předsedkyně Asociace muzeí a galerií České republiky a předseda Rady galerií České republiky Jiří Jůza, zástupci nejvýznamnějších národních profesních organizací, které s Českým výborem ICOM dlouhodobě spolupracují. Slavnostní večer se za klavírního doprovodu nesl v uvolněném duchu příjemného networkingu.

Ve čtvrtek 26. 8. proběhl hlavní program v Nové budově Národního muzea. Dopoledne bylo představeno ústřední téma generální konference „Síla muzeí“. Vzdálení i přítomní řečníci prezentovali jednotlivá podtémata. K prvnímu – „Účel: Muzea a občanská společnost“ – vystoupili Marek Pokorný a Marcelo A. Araujo, jejichž filozofické úvody poukázaly na stav společnosti, ale i ICOM. Druhé podtéma „Udržitelnost: Muzea a schopnost překonávat krize“ představil Tomáš Sedláček.

Podtéma „Vize: Muzea a vedení“ bylo prezentováno skrze příspěvek Marka Prokūpka, jehož prezentaci statistického šetření o muzejním managementu z projektu INTERCOM rozvinula Maria Vlachou, která se zaměřila na otázku osobních vztahů v muzeích. William Lobkowicz a Catherine Devine hovořili k tématu „Doručení: Muzea a nové technologie“ a sdíleli své zkušenosti s přenášením aktivit muzeí do online prostředí.

Odpoledne proběhla prezentace hybridního formátu a konferenční online platformy gCon, skrze kterou se vzdáleným účastníkům přenášelo již toto Mezinárodní sympozium. O současném stavu hledání nové definice muzeí v Česku referovali vynikající prezentací kolegové z Ústavu archeologie a muzeologie Masarykovy univerzity v Brně, Lucie Jagošová a Otakar Kirsch. Mezinárodní perspektivu připojili zahraniční řečníci Lauran Bonnila-Merchav a Bruno Brulon Soares, kteří se připojili z Brazílie a Kostariky. Následovaly příspěvky o současném stavu i revizi Etického kodexu ICOM a práci ICOM v oblasti udržitelného rozvoje. Ke konci odborného programu byl představen Strategický plán rozvoje ICOM 2022–2028 a oslavy 75. výročí založení Mezinárodní rady muzeí ICOM. Úspěšný den završila komentovaná prohlídka Historické budovy Národního muzea.

Poslední den patřil Inspekční cestě. Představili jsme Kongresové centrum Praha a následně účastníci pokračovali na prohlídku Umělecko-průmyslového musea, Židovského muzea a Národní galerie Praha, kde předsedy mezinárodních i národních výborů ICOM přivítali ředitelé zmíněných institucí. Jednalo se o výběr míst, kde budou probíhat zasedání některých mezinárodních výborů, tzv. *off-site meetingy*. Následně se účastníci Inspekční cesty přemístili historickou tramvají do Národního technického muzea a Národního zemědělského muzea, kde se kromě *off-site meetingů* odehraje také slavnostní zahájení generální konference. V Národním technickém muzeu proběhla *Hodina na otázky*, v rámci které se vzdáleným účastníkům představilo Kongresové centrum Praha a navštívené muzejní instituce. Poté se odehrála diskuse o detailech příprav konference. Zakončení Mezinárodního sympozia ICOM 2021 proběhlo na veřejně přístupné střeše Národního zemědělského muzea, která nabízí unikátní výhled na Prahu.

Mezinárodní symposium ICOM 2021 mělo vysokou účast a nadšené pozitivními ohlasy. Fyzicky dorazilo 233 hostů a vzdáleně se připojilo více než 800 účastníků. Mezinárodní rada muzeí ICOM a Český výbor ICOM by touto cestou rádi poděkovali všem, kteří se zúčastnili, nebo se podíleli na Mezinárodním sympoziu ICOM 2021 a současně budou participovat na Generální konferenci. Pro zájemce je možné se podívat na záznam ze sympozia skrze registraci na adrese icomprague2021.gcon.me/page/home. Těšíme se na viděnou na 26. generální konferenci ICOM Praha 2022!

Alžběta Horáčková

Kancelář Českého výboru ICOM
pro přípravu Generální konference
ICOM Praha 2022

Databáze dějin všedního dne

Na začátku července letošního roku byla pro veřejnost zpřístupněna nová databáze z produkce Historického ústav Akademie věd České republiky. *Databáze dějin všedního dne* představuje digitální pomůcku, která nabízí uživatelům možnost jednoduchého seznámení se s prameny osobní povahy. Je určena nejen vědeckým pracovníkům z oboru historie, sociologie či antropologie, ale i laickým badatelům, studentům a všem, kteří se zajímají o historické dění nahlížené perspektivou obyčejných lidí neboli, jak se říká, „o dějiny zdola“.

Počátky projektu sahají do poloviny devadesátých let 20. století. Tehdy pracovníky Historického ústavu oslovili kolegové z Vídeňské univerzity, přesněji z Ústavu hospodářských a sociálních dějin z okolí prof. Michaela Mitterauera (a zejména z prostředí k ústavu přidružené organizace Dokumentation lebensgeschichtlicher Aufzeichnungen).¹ Socioložka Jana Losová na jejich podnět vyzvala tehdejší veřejnost k zasílání písemně zaznamenaných vzpomínek, pamětí či jiných typů pramenů osobní povahy. Společně s Milanem Hlavačkou tak v relativně krátké době vytvořili rozsáhlou sbírku, která se stala základem pro vznik elektronické databáze pramenů k dějinám všedního dne.

Po dlouhých letech určité „hybernace“ přispěl ke znovuoživení impulz v podobě projektu Strategie AV 21, přesněji programu „Paměť v digitálním věku“. Celý korpus se podařilo odborně zdigitalizovat a následně mohlo dojít k postupné přípravě dokumentů ke zveřejnění. Texty procházely za pomoci skupiny studentů-stážistů procesem „hermeneutického čtení“ (též tzv. *text mining*), jehož výsledkem je – počítačovým žargonem řečeno – tvorba metadat (též *preprocessing*, *Tokenisierung*). Jedná se o proces, který se zásadně liší od klasické vnější i vnitřní analýzy pramene. Nejde ani tak o porozumění prameni, přesněji jeho obsahu (*distance reading*), nýbrž o schopnost obsažené informace předat v podobě, která by byla srozumitelná a přehledná pro následného uživatele, ale i strukturovatelná, tříditelná, a v důsledku

1 https://bibliothek.univie.ac.at/sammlungen/dokumentation_lebensgeschichtlicher_aufzeichnungen.html.

toho také prohledávatelná. V praxi to znamená obdařit jednotlivé texty určitými „tagy“, dle nichž se mohou badatelé orientovat v jinak nepřehledném množství materiálu. Takovéto službě se někdy, prostřednictvím metafor o informačním znečištění skrze nadbytečné množství dat předávaných narativním textem, říká „informační ekologie“. V digitalizované a takto zpracované podobě je sbírka k dispozici na portále <https://ddvd.kpsys.cz>.

Fyzicky je sbírka uložena v Historickém ústavu AV ČR, kde ji spravuje pracovník III. oddělení Vojtěch Kessler. Její součástí je zhruba 500 textů zahrnujících paměti, deníky, korespondenci, další osobní dokumenty, kroniky a v neposlední řadě i fotografie, které obohacují sbírku také o tváře některých autorů či jejich příbuzných. Jedná se především o prameny zachycující konec 19. století a první polovinu 20. století, ve kterých pamětníci vzpomínají jak na velké dějinné události, kterých byli svědky, tak i na subjektivní zážitky z rodinného či pracovního prostředí, ze studií atd. Většina vzpomínek je psána v jazyce českém, část pak v jazyce německém či slovenském.

Dlouhodobým cílem projektu je získání co největšího množství vědeckých institucí k participaci, která by umožnila jeho mezioborové využití. Zahájena byla komunikace s některými archivy a muzei, oslovovány budou postupně univerzity, vědecká pracoviště a další instituce a organizace. Zájem se tak neomezuje výhradně na vědecké instituce, ale i na takové potenciální zájemce, kteří mohou být recipročně nápomocni při získávání nových textů do sbírky (např. jednotlivé farnosti, skupiny sociálních sítí, sdružení věnující se historii, vlastivědě, ale také genealogii atd.).

V současné době probíhá mediální sbírková kampaň, jejímž záměrem je vyzvat širokou veřejnost k zapojení se do projektu. Ať již aktivním užíváním databáze, především však přispěním texty vlastními nebo svých příbuzných. Doposud totiž ve sbírkách absentují vzpomínky na období druhé poloviny 20. století, respektive jsou omezeny na krátké reflexe současnosti u textů, které byly sepsány v 90. letech. Zájemci mohou kontaktovat buď správce sbírky Vojtěcha Kesslera (kessler@hiu.cas.cz), nebo využít přímo e-mailový kontakt projektu (ddvd@hiu.cas.cz). Vítány jsou i vzpomínky pracovníků z akademické-

ho prostředí, které by mohly sbírku obohatit o specifický pohled na dějiny institucí, ale také metodické i informační impulsy pro začínající projekt.

Veronika Kršková – Vojtěch Kessler

K nedožitým devadesátinám historika Vlastislava Laciny

Celou řadu let trvající pevný kolegiální vztah, který časem přerostl ve skutečné přátelství, snad dává mé maličkosti dostatečné oprávnění přiblížit dr. Vlastislava Lacinu, významného historika našich moderních dějin a předního odborníka na hospodářskou a sociální problematiku první poloviny 20. století, v mnohem důvěrnější rovině, než jak bývá při podobných příležitostech zvykem. Proto se pokusím vymanit z obvyklé polohy zpravidla používaných sice korektních, nicméně nedjednou poněkud neosobních až aseptických klišé. Mým cílem je naopak přiblížit čtenáři Moderních dějin živou a plnokrevnou osobnost, postavu z masa a kostí, mající své přednosti a samozřejmě i drobné zvláštnůstky. Doufám proto, že mi budou prominuty některé možná až příliš osobní zmínky a subjektivní dojmy. Čtenáře tak prosím, aby tyto osobní details bral jako přátelskou nadsázku a výraz mých vřelých vzpomínek na Vlastíka.

Dlouhou dobu jsem doufal, že nadcházející řádky budu psát jako oslavný spisek k Vlastíkovým devadesátinám. Epidemiologická situace v průběhu r. 2020 sice znemožňovala častější návštěvy v chodovském Domově seniorů, kde poslední roky bydlel, ale při těch několika málo osobních setkáních se mi jevil zcela v pořádku a tělesně i duševně fit. Těšil jsem se tedy, až v roce 2021 připravíme zvláštní číslo časopisu *Hospodářské dějiny – Economic History*, jež bude věnováno očekávanému životnímu jubileu tří významných představitelů oboru, kteří se všichni chystali v roce 2021 oslavit vzhledem ke své neobyčejně dobré duševní i tělesné kondici neuvěřitelné 90. narozeniny – prof. Zdeňku Jindrovi z FF UK Praha, prof. Václavu Průchovi z VŠE v Praze a samozřejmě – *last but not least* – právě Vlastislavovi Lacinovi z Historického ústavu AV ČR. Svě plány jsem hodlal Vlastíkovi podrobněji nastínit o Vánocích, kdy jsme jej chtěli – jako v posledních letech již každoročně – pozvat alespoň na pár hodin k nám domů. Bohužel jako na potvoru pouhých několik dní před svátky vedení Domova z důvodu protiepidemických opatření osobní návštěvy i krátkodobé vycházky svým klientů zakázalo. S Vlastíkem jsem proto mluvil ještě 29. prosince, kdy jsme mu s manžel-

kou spolu s několika dalšími drobnostmi přinesli pár kousků cukroví. Komunikovali jsme spolu jen audiálně, přes balkónové dveře jeho pokoje v prvním patře zmíněného Domova, a zavolali jsme na sebe několik o svátcích obvyklých pozdravů a vět. Pouhý den nato, 30. prosince 2020, Vlastislav Lacina zemřel. Dostál tak svému celoživotnímu – pro své kolegy někdy trochu nepříjemnému – zvyku, že všechnu práci a vůbec veškerou svou činnost prováděl a odváděl vždy včas a zpravidla i s jistým předstihem. Myslím si však, že v tomto konkrétním případě by mu nikdo třeba i víceleté zpoždění vůbec nezazlival...

Zmíněná publikace, věnovaná onomu ekonomicko-historickému „trojhvězdi“, je přesto krátce před dokončením a příslušná třetina je v ní věnována právě Vlastíkovi Lacinovi. A to přesto, že jeho zařazení do ní se nakonec poněkud vychýlilo od původně zamýšleného oslavně-jubilejního rázu a zůstalo vlastně jen v jakési „kondicionální“ podobě. Součástí jemu věnovaného oddílu ve zmíněné publikaci bude mj. i úplná bibliografie jeho vědeckého díla.¹ V důsledku výše zmíněných fatálních okolností tak následující řádky poněkud pozměnily svůj charakter. Původně zamýšlené celebrativní „laudatio“ (laudatio *sui generis*) se tak proměnilo spíše ve „laudatio funebris“. Čtenářům časopisu *Moderní dějiny*, v jehož redakční radě V. Lacina ostatně dlouhou řadu let působil, se pokusím přiblížit Vlastislava Lacinu jako živou a nezapomenutelnou osobnost, nastínit některé hlavní etapy jeho životaběhu a v krátkém náčrtu představit alespoň ty hlavní a nejdůležitější oblasti jeho odborné práce.

Vlastislav Lacina se narodil roku 1931 právě v době žní (konkrétně dne 27. července) v nevelké obci Blaženice na Neveklovsku (asi 15 km západně od Benešova).² Maminka pocházela z Povltaví (její rodná obec

1 Viz *Hospodářské dějiny – Economic History* 36, 2/2021 (v přípravě). Z těchto důvodů na následujících stranách uvádím jen výběr nejdůležitějších Lacinových prací.

2 Základní životopisná data přináší stať Josefa HARNY, Vlastislav Lacina jubilující, in: Josef HARNA – Petr PROKŠ (eds.), *Studie k moderním dějinám. Sborník prací k 70. narozeninám Vlastislava Laciny*, Praha 2001, s. 5–8. V poněkud osobnější rovině též Jan HÁJEK, Historik novodobých českých dějin (K sedmdesátinám Vlastislava Laciny), *Zpravodaj historického klubu. Časopis Sdružení historiků České republiky (Historického klubu)* 12, 2/2001, s. 94–99.

byla zatopena slapskou přehradou), otec byl státní úředník. Ve Vlastíkově raném dětství se Lacinova rodina kvůli zaměstnání otce několikrát stěhovala. Bydleli např. na Slovensku a část dětství prožil V. Lacina i na Šumavě. Na česko-německém pomezí začaly právě v této době, tj. ve druhé polovině 30. let, sílit nacionální protičeské nálady, živěné henleinovskou propagandou, a rodina státního zaměstnance to zde asi neměla jednoduché. Odtud možná pramení Vlastíkův zdrženlivý postoj vůči sudetské otázce, když nejružnější snad až příliš devótní omluvy sudetským Němcům, které se v naší společnosti objevily v 90. letech, přijímal se semknutými rty a nesouhlasným mlčením.³

Koncem třicátých let se Lacinovi vrátili na rodné Benešovsko. Dlouho si však rodného kraje neužili. Z důvodu rozšiřování cvičného výcvikového prostoru pro oddíly zbraní SS v tzv. posázavském trojúhelníku byla v roce 1942 Lacinova rodina nacistickými okupanty násilně vysídlena a donucena se odstěhovat. Dočasný azyl našli u příbuzných v Rožďalovicích u Nymburka. Na nymburském gymnáziu pak V. Lacina zahájil svá středoškolská studia.⁴

Zde se jeho spolužáky stali mj. i bratři Mašinové. Vlastík občas vzpomínal na příhodu, která je pro mladšího posluchače, masírovaného ahistorickým přenášením dnešních etických a jiných norem do minulosti, asi těžko pochopitelná. Nicméně podle mého názoru dokresluje atmosféru doby, a tak se ji pokusím podle své paměti přetlumočit. Bylo tehdejší (asi nejen válečnými okolnostmi způsobeným) zvykem, že starší žáci nymburského gymnázia vybírali od těch mladších část jejich svačiny, a sice – jak vzpomínal Vlastík – jako tzv. „požer“. Jeho odevzdávání asi nebylo vždy zcela dobrovolné, a tak když jednou došlo k nějaké-

3 Byť byli zcela rozdílní, v této otázce zastával podobný názor jako jeho pozdější spolužák Ctirad Mašin. Ten ve svém Otevřeném dopise Václavu Havlovi v létě r. 1996 nesouhlasně píše: „Omlouváte se sudetským Němcům. Podařilo se Vám urazit, plivnout do tváře a pošpinit památku obou mojich rodičů a památku statisíců českých a statečných Čechoslováků, kteří trčeli a padali v boji proti krvavým diktaturám Nacismu...“ Dostupné z: http://www.lidovky.cz/domov/masinu-v-dopis-vaclavu-havlovi-z-roku-1996.A110813_142709_ln_redakce_spa [15. 5. 2021].

4 K některých detailům z životních osudů V. Laciny viz též Jan HÁJEK, Der Jubilar Vlastislav Lacina, *Prager wirtschafts- und sozialhistorische Mitteilungen – Prague Economic and Social History Papers* 6, 2001–2002, s. 281–286.

mu většímu incidentu, bylo v této záležitosti několik studentů – mezi nimi i Vlastík Lacina a bratři Mašínové – předvoláno ke kárnému slyšení u ředitele školy. (Již si přesně nevzpomínám, jestli tam Vlastík byl jako jeden z aktérů zmíněného incidentu, či z titulu nějakého představitele třídní samosprávy.) Někdy v průběhu tohoto disciplinárního řízení se k řediteli dostavila babička bratří Mašínů, vyšvihla zdviženou pravicí do arijského pozdravu (*relata refero*) a hlasitou němčinou začala řediteli školy něco důrazně vysvětlovat. Dopadlo to nakonec tak, že bratři Mašínové byli vyviněni a vyvázli bez potrestání, zatímco prostý synek Vlastík vyfasoval sníženou známku z mravů...⁵

Po skončení války se Lacinovi vrátili do rodného kraje, a sice do obce Bystřice, a v nedalekém Benešově Vlastík Lacina dokončil svá středoškolská studia. Asi právě předchozí nucené vystěhování jeho rodiny nacistickou mocí bylo jedním z formujících faktorů, které resultovaly ve Vlastíkově odporu k totalitním praktikám všeho druhu a spoluvytvářely jeho navýsost demokratické cítění. Po celou dobu, kdy jsem mu byl na blízku, tak uplatňoval – byť ve věkem zmoudřelé podobě, kdy léta otupila ostrost většiny nepravostí a křivd, a nejednou také v pro něj typické úsměvné nadsázce a ironii – své kritické postoje k nejrůznějším nedeokratickým projevům minulosti a někdy i podobným nešvarům současnosti.

Jeví se pravděpodobně, že právě v průběhu několikaletého pobytu v úrodném Polabí získal zase vřelý vztah k půdě a zemědělství, jenž ho pak provázel – ať již zpočátku v zaměření jeho odborné práce či později i v rovině osobních zálib – prakticky po celý život. Když se tento přední český historik novodobých hospodářských dějin ve vzácných sebezpytných chvilkách zamýšlel nad polohou své duše a poněkud poodhaloval své nitro, své vnitřní já, říkal, že se cítí být sedlákem. Dodejme, že

5 Zde poněkud odbočím k jiné Vlastíkově vzpomínce. Srazu abiturientů nymburského gymnázia někdy na přelomu tisíciletí se z bratrů Mašínů osobně zúčastnil jen mladší Josef. Jeho bratr Ctirad odmítal překročit hranice České republiky a pokud se s ním chtěli jeho spolužáci setkat, museli za ním cestovat do Vídně. Když jsem se na tento fakt Vlastíka ptal a žádal jej o vysvětlení, řekl mi, že Ctirad má o svou osobu obavu, a to kvůli svému působení v americké Special Forces Group, při němž asi uplatňoval svou jedinou možnou kvalifikaci, kterou se mohl po dramatické anabázi svého útěku z ČSR prokázat...

v tom nanejvýš pozitivním významu a smyslu, který této sociální vrstvě vdechly snad právě jen dějiny českého národa. Vztah Vlastíka Laciny k půdě se neprojevil jen v rovině jeho osobních zálib, v péči o jeho milovanou zahradu, ale jak vzápětí uvidíme, významně se promítl i do zaměření podstatné části jeho odborné práce.⁶

Středoškolská léta vtiskla adeptovi historické vědy *in spe* i další osobnostní a pracovní rysy. Byly to vytrvalost, zdatnost, a dokonce – v dobrém slova smyslu – i jistá urputnost, již si vypěstoval již v mládí na různých sportovních kolbištích. Hrál mj. kopanou, košíkovou, zkoušel také boxovat (Vlastík sám moc nechtěl, abych tento sport zmiňoval, neboť by si prý současní kolegové mohli říci, že jej v mládí moc mlátili do hlavy) a výše zmíněné morálněvolní vlastnosti jej provázely až do pozdního věku.

Po maturitě se nadějný středoškolský student Lacina rozhodoval, kam dál. Jako nadprůměrný znalec latiny (ještě po letech oceňoval jeho znalost klasického jazyka i známý český medievalista Jiří Spěváček, jež se Vlastík nejednou opovážil v těchto otázkách oponovat) neměl při hledání své celoživotní cesty snadnou volbu. Lákalo ho studium chemie, neboť v tomto oboru vyhrál několik středoškolských soutěží. Zmíněné studijní zaměření podporovala i pragmaticky založená maminka, jež správně soudila, že rovněž uvažovaná historie rozhodně nebude oborem lukrativním a v žádném případě mu nepřinese hmotné statky. V definitivním příklonu k Múze Kleió se snad nakonec projevil *genius loci* Benešovska – kraje, s nímž je spjata celá řada významných českých historiků 2. poloviny 20. století. Česká chemie tak sice možná přišla o skvělého vědce, trpělivého experimentátora a výtečného analytika, avšak většinu vlastností dobrého chemika – bezchybnou teoretickou průpravu, trpělivost, neutuchající píli a v neposlední řadě i analyticky vybroušené myšlení – V. Lacina bezpochyby uplatnil i při své výzkumné a badatelské práci na poli historie.

Vysokoškolské studium na Filosofické fakultě v Praze dovršil r. 1955 diplomovou prací o pozemkové reformě ČSR ve dvacátých letech

6 Z tohoto pohledu bilancují jeho přínos Eduard KUBŮ – Jiří ŠOUŠA, Vlastislav Lacina (1931–2020), významný historik moderních agrárních dějin, in: *Prameny a studie* 67, Praha 2020, s. 153–159.

20. stol. Poté působil krátce jako středoškolský profesor a asi z těchto let si odnesl laskavý, tolerantní a trpělivý přístup k mladým adeptům historie. Ten později ocenili všichni studenti či méně zkušení kolegové, jimž byl vždy ochoten nezištně pomoci radou, skutkem či nesobeckým střípkem z bohaté studnice svých znalostí a zkušeností.

Od počátku 60. let začal pracovat v Historickém ústavu Československé akademie věd, kde byl pověřen poněkud problematickým úkolem – zpracováním hospodářského vývoje Československa po druhé světové válce, především pak proměn jeho zemědělství. V této době začaly vycházet i jeho první odborné práce.⁷ Stal se také členem redakční rady vrcholného periodika české historiografie – *Československého časopisu historického*.

Jako elév ústavu i jako mladý vědecký pracovník musel v této době nejednou plnit úkoly, které mnohdy ani zdaleka nesouvisely s odbornou prací. Odnesl si z těchto let řadu vzpomínek a postřehů ze zákulisí tehdejší historické vědy – dotýkaly se řady osobností od řadových členů historické obce až po ty mocné, včetně některých pozdějších koryfeů. Nepatrné drobečky vzpomínek, které občas pronikly jinak pevně zataženou oponou jeho diskrétnosti, odhalovaly některé přinejmenším pozoruhodné epizodky z kuloárů tehdejšího vědeckého života. Legendární se stala jeho příhoda se stěhováním pohovky z pracovny jistého pracovníka, jež bylo údajně nařízeno tehdeším ředitelem ústavu z důvodu věnování se jiné činnosti, než jakou byla věda. Při pozdějších posezeních v úzkém kroužku přátel jsme na Vlastíka mnohokrát naléhali, aby nám sdělil jméno osazenstva dotčené kanceláře; přes naše přemlouvání však toto setrvale odmítal. Když jsme ho pak jednou nakonec k tomu přesvědčili, dal si ruku před ústa a něco nezřetelně zamumlal. Na naši prosbu o opakování, že jsme to neslyšeli a nerozuměli, řekl s vyhybavě zdviženými rukama (tak jak on to uměl): „Už nic, už jsem vám to řekl.“ Několik posledních let jsem tiše doufal, že snad kniha pamětí – stejně jako v případech některých jiných historiků – by pomohla překonat

7 Výběrovou bibliografii Lacinových nejdůležitějších prací, sestavenou Jaroslavou BUCHAROVOU, přináší výše citovaný *Sborník prací k 70. narozeninám Vlastíslava Laciny*, s. 9–19. Úplná osobní bibliografie V. Laciny je chystána pro časopis *Hospodářské dějiny – Economic History* 36, 2/2021 (v přípravě).

taktní zdrženlivost Vlastíka Laciny a poodhalila by celou řadu zajímavých, ale často i tragikomických událostí, příběhů a často netušených kauzálních souvislostí z tehdejších let. K tomu však – bohužel – již nedošlo.

Doba po sovětské invazi, období tzv. normalizace, znamenala pro V. Lacinu léta existenční nejistoty. Trvalý pracovní poměr v normalizačně reorganizovaném pracovišti – nyní Ústavu československých a světových dějin ČSAV – mu byl zrušen a zaměstnáván zde byl pouze na základě časově omezených krátkodobých pracovních smluv. Upostraněný odborník nicméně nerezignoval na vědeckou práci. Jeho odborný zájem byl však přeměrován (snad i z ideologických důvodů kvůli politické citlivosti původně zpracovávané problematiky) hlouběji do minulosti. V relativním ústraní se tak V. Lacina začal věnovat studiu hospodářských dějin českých zemí konce 19. a hlavně první poloviny 20. století.⁸ Zpracovával přitom nepřehledné množství historického materiálu a prováděl i důležitý archivní výzkum.

Zde musím předběhnout časovou linii a trochu odbočit. Takřka legendárními se stala pracovní sezení ve studovně archivu Státní banky československé u dr. Jiřího Novotného. Jako jediný dovedl Vlastík Lacina současně excerptovat studované archiválie, průběžně radit ostatním badatelům, a ještě s nimi vést o některém ze zpracovávaných problémů zasvěcenou diskusi. Ta zpravidla bezezbytku zaujala a do sebe vtáhla všechny přítomné, všechnu jejich pozornost a píli. A tak po celodenním sezení ve studovně všichni odcházeli určitě myšlenkově bohatší. Rozsáhlejší výpisky si ale odnášel pouze Vlastík Lacina...

Díky usilovné práci se tak postupně stával neformální, ale o to uznávanější autoritou v dané problematice. Přestože jeho pracovní-právní postavení v ústavu se postupně stabilizovalo, jeho pracovní výsledky a rostoucí odborná pověst paradoxně znovu zkomplikovaly jeho vztah

8 Jeho výzkum souvisel s tehdy připravovanou publikační řadou akademického *Přehledu dějiny Československa*. Na začátku 80. let vyšel jeho I. díl, a sice 1. svazek (vývoj do r. 1526) v roce 1980 a v roce 1982 pak jeho 2. svazek (ukončený rokem 1848). Druhý díl, který měl zahrnovat období od půlky 19. do poloviny 20. století a jehož součástí se měly stát i pasáže rezultující z výsledků Lacinova výzkumu, však nakonec realizován nebyl.

k vedení ústavu. Ač byl v každém případě nekonfliktní osobnost, začal doplácet na svou pracovitost a fundovanost. Zpočátku vcelku pozitivní (či alespoň neutrální) vztah ředitele ústavu, tehdy čerstvě jmenovaného akademika Jaroslava Purše, k němu se totiž změnil, když o Lacinových pracích příznivě referovala některá prestižní zahraniční periodika,⁹ zatímco Puršovy publikace (s nimiž se ovšem doma nadělalo nemálo humbuku) jim někdy nestály ani za zmínku.

Vzdálen „oficiálního“ dění normalizovaného pracoviště a jeho odborného i politického vedení se Vlastík Lacina v 70. a 80. letech pilně zapojoval do méně oficiálních či neformálních aktivit pracovníků ústavu. Často jej bylo vidět při úpravách ústavní chaty v Novém Městě u Jáchymova. Ještě dávno po padesátce se také jako jediný ze své generace účastnil nejrůznějších sportovních podniků – např. řady turnajů akademických pracovišť ve fotbale, košíkové, volejbale. Díky fundamentu, vytvořenému v mládí, působil stále jako důstojný a nesobecký spoluhráč kolegů o jednu či dokonce dvě generace mladších. Ještě na začátku nového tisíciletí, ve věku více než 70 let, se obětavě postavil do brány improvizovaného hřiště na pažitě za nově postavenou budovou Národního archivu na Chodovci, aby tak vypomohl svým kolegům, jichž se nesešel úplný počet. Po mači, když si znovu vyleštil okopané polobotky a přijímal uznaná poděkování spoluhráčů, se opatrně vyslovil: „...hlavně to neříkejte mé manželce“.

O řadu let dříve, někdy v polovině 80. let, když bylo Vlastíkovi Lacinovi o něco více než půl století, se při společenském závěru jakési sportovní akce v úzkém kroužku většinou mnohem mladších kolegů hovořilo o odborné a etické úrovni tehdejších koryfejí české historie. Právě jejich nepříliš povzbudivý příklad jej tehdy přiměl k prohlášení, že pokud jde o něj, nerad by se dostal do stavu, kdy dochází k věkem (ale třeba i postavením) zapříčiněné nepružnosti ducha, ztrnulosti myšlení a celkové osobnostní omezenosti. Dnes jsem s to prohlásit, že jeho tehdejší obavy byly liché. Po překonání jistých zdravotních problémů na přelomu 80. a 90. let v té době zhruba šedesátiletý Vlastislav Lacina

9 Nejmarkantnější to bylo např. u monografie o československé ekonomice v první polovině 30. let. Viz V. LACINA, *Velká hospodářská krize v Československu 1929–1934*, Praha 1984.

znova duševně i tělesně rozkvetl, získal obrovskou chuť do práce i do života a začal opět oplývat neuvěřitelnou aktivitou a pro něj typickou vitalitou.

To se – samozřejmě spolu se změněnými společenskými podmínkami po roce 1989 – okamžitě projevilo na Lacinově publikační produkci, jež od počátku 90. let závrtným způsobem vzrostla.¹⁰ Zúročil v ní nepochybně i výsledky heuristického a pracovního úsilí z předchozích let, kdy jeho publikační možnosti byly uměle potlačovány. V poměrně krátkém časovém sledu vydal monografie jednak mapující zásadním způsobem hospodářský vývoj českých zemí na přelomu 19. a 20. století,¹¹ jednak analyzující problémy spojené se vznikem ekonomiky nového samostatného státu (publikaci dle mého soudu dosud nepřekonanou)¹² a po deseti letech tuto neformální časovou triádu dovršil prací o ekonomickém vývoji ČR v průběhu celých 20. let.¹³

Nehrál si však pouze na svém osobním odborném písečku, ale zapojil se i do řady poměrně rozsáhlých týmových projektů. Jeho vědecká preciznost, ochota podělit se o své poznatky a zkušenosti, respektování kolegiálních dohod i houževnatá pracovitost často způsobily, že se nejednou stal jednak vedoucí autoritou, jednak i aktivním motorem ženoucí příslušný projekt k završení ve vytčeném publikačním cíli. Bylo jeho pracovním standardem, že své texty dodával včas, ba s předstihem – na rozdíl od celé řady zúčastněných kolegů, které svou pracovitostí a termínovou vzorností nejednou přivedl do poněkud překerní situace. Jeho autorské pasáže přitom zpravidla patřily k nejdůležitějším či profilujícím partiím příslušných kolektivních děl, a nejednou tvořily jejich páteř.¹⁴ Účastnil se také řady významných mezinárodních projektů, při-

10 Pro ilustraci viz jeho *Výběrovou bibliografii* citovanou v pozn. 7, konkrétně s. 13 a násl.

11 V. LACINA, *Hospodářství českých zemí 1880–1914*, Práce historického ústavu ČSAV (Opera instituti historici Pragae), řada A – Monographia, sv. 2, Praha 1990.

12 V. LACINA, *Formování československé ekonomiky 1918–1923*, Praha 1990.

13 V. LACINA, *Zlatá léta československého hospodářství (1918–1929)*, Práce historického ústavu AV ČR (Opera instituti historici Pragae), řada A – Monographia, sv. 17, Praha 2000.

14 Jmenovat lze např. tyto rozsáhlé kolektivní monografie: *Österreich und die Tschechoslowakei 1918–1938*, Wien – Köln – Weimar 1996; *Dějiny bankovníctví*

čemž zmínit je nutné zejména jeho letitou kooperaci s Wirtschaftsuniversität Wien, anebo dlouholetou spoluprací s univerzitou v Cambridge, zprostředkovanou dávnou přítelkyní a kolegyní z 60. let prof. Alicí Teichovou.

Na řadě publikací pracoval v této době i v tandemu se svými nejbližšími kolegy z Historického ústavu. Se svým kolegou a přítelem z brněnské pobočky, Lubošem Slezákem, analyzoval státní hospodářskou politiku meziválečného Československa,¹⁵ s Josefem Harnou, tehdejším vedoucím jeho oddělení a dlouholetým vedoucím redaktorem časopisu *Moderní dějiny*, pak připravili edici politických programů agrárních stran.¹⁶

Do první poloviny 90. let spadá i naše vzájemná odborná spolupráce. Původně jsme sice působili v různých odděleních; reorganizace Ústavu v této době, jeho výrazná početní restrikce, stěhování pracoviště z Emauz na krátkodobý azyl na Puškinovo náměstí a zanedlouho pak zase na Prosek – to vše nás postupně dalo dohromady odborně i lidsky. V následujících letech to dalo vzniknout několika výzkumným projektům. V prvním z nich jsme analyzovali vývojové peripetie našeho peněžnictví v druhé polovině 19. a v první polovině 20. století,¹⁷ v dalším jsme se zase zabývali historickými kořeny tehdy aktuálních otázek politické a ekonomické integrace.¹⁸ Vlastík Lacina byl i nedílnou součástí a neformální autoritou týmu, který pod vedením Ivana Šedivého a mé malič-

v českých zemích, Praha 1999; *Mýtus a realita hospodářské vyspělosti Československa mezi světovými válkami*, Praha 2000.

15 Vlastislav LACINA – Lubomír SLEZÁK, *Státní hospodářská politika v ekonomickém vývoji první ČSR*, Práce historického ústavu ČAV (Opera instituti historici Pragae), řada A – Monographia, sv. 11, Praha 1994.

16 Josef HARNA – Vlastislav LACINA (eds.), *Politické programy českého a slovenského agrárního hnutí*. Edice politických programů, sv. 5, Praha 2007. Další Lacinovy práce k agrární problematice jsou uvedeny ve vzpomínce citované v naší pozn. č. 6.

17 Jan HÁJEK – Vlastislav LACINA, *Od úvěrních družstev k bankovním koncernům*, Praha 1999.

18 Vlastislav LACINA – Jan HÁJEK, *Kdy nám bylo nejlépe? Od hospodářské dezintegrace k integraci střední Evropy*, Praha 2002. (Nakladatelstvím nakonec prosazená první část názvu publikace byla sice možná z komerčního hlediska docela zajímavá, nicméně vzhledem k obsahu knížky je poněkud zavádějící.)

kosti zpracovával některé méně akcentované momenty jednoho z nej-
důležitějších mezníků našich novodobých dějin – vzniku samostatného
československého státu.¹⁹

Abych se poněkud vymanil z osobní roviny, opustil narativně-vzpo-
mínkový ráz své výpovědi a alespoň částečně dostal své povinnosti his-
torického analytika, pokusím se celý vývoj badatelského zaměření Vlas-
tislava Laciny shrnout a – byť velmi zhruba – rozdělit do několika časo-
vě tematických celků:

1) **60. léta:** analýza stavu a proměn československého zemědělství
po r. 1945 (např. rozbor agrárních koncepcí některých politických stran,
poválečná revize pozemkové reformy či počátky združstevňování země-
dělství);²⁰

2) **70. léta:** nejpalčivější problémy zemědělské produkce meziváleč-
né ČSR (např. vliv vleklého zadlužení zemědělských závodů, dopad hos-
podářské krize na zemědělství, celkové shrnutí historiografické pro-
dukce k vývoji zemědělství, ap.);²¹

3) **konec 70. let a 80. léta:** celkové problémy ekonomiky meziválečné
ČSR (proměna odvětvové struktury, dynamika hospodářství a dlouhodo-
bé vývojové trendy, způsob výpočtu národního důchodu, proces elektrifi-
kace, hospodářská politika státu a postupně i vývoj peněžnictví);²²

19 Jan HÁJEK – Dagmar HÁJKOVÁ, et alii, *Moc, vliv a autorita v procesu vzniku a utváření meziválečné ČSR (1918–1921)*, Praha 2008.

20 Velmi hezky, a hlavně výstižně shrnuje tuto etapu Lacinovy práce jeho blízký kolega Lubomír SLEZÁK, *Český historik Vlastislav Lacina zemřel (27. července 1931 – 30. prosince 2020)*, *Slovanský přehled* 2021, s. xx–xx (v tisku). Za všechny práce z tohoto období lze uvést namátkově např. V. LACINA, *K agrárním koncepcím sociální demokracie a národních socialistů v letech 1945–1948*, *ČsČH* 17, 1969, s. 75–87.

21 V. LACINA, *Krize československého zemědělství 1928–1934*, Praha 1974; V. LACINA, *Zadlužení kapitalistického zemědělství v českých zemích v letech 1918–1930*, Praha 1978.

22 V. LACINA, *Problémy odvětvové struktury československého průmyslu v letech 1918–1930*, *ČsČH* 24, 1976, s. 821–850; TÝŽ, *K místu Československa v evropské a světové ekonomice v letech 1918–1938*, *ČsČH* 26, 1978, s. 821–843; TÝŽ, *Živno-*

4) 90. léta až do závěru kariéry:

a) návrat k zemědělským tématům bez dřívějších ideologických omezení (např. pozemková reforma, sociální struktura venkova, poválečná obnova zemědělské výroby);²³

b) široce pojatá problematika dějin peněžnictví v nejširším smyslu (vývoj bank, zejména Živnobanky a České eskomptní banky, měnová politika státu a osudy některých jejích nositelů,²⁴ otázky inflace a deflace, národního důchodu, nostrifikační a repatriační akce ap.);²⁵

c) obecné otázky ekonomického vývoje střední Evropy a srovnávací studie (vliv politických přeměn – rozpadu habsburské říše či nacistické okupace – na ekonomiku, výzkum zahraničního obchodu, vztah československého hospodářství ve vztahu k Německu a Rakousku, integrační a dezintegrační tendence středoevropského regionu).²⁶

V dnešní době zvýšeného tlaku na osobní výsledky a budování individuálních personálních pozic je třeba uvést, že Vlastík Lacina nebyl žádný do sebe zahleděný solitér, zaměřující se po výtce jen na své odborné zájmy. Nesoustřeďoval se tak pouze na vlastní výzkum, ale své síly a organizační schopnosti dával ve prospěch širší historické obce. V Historickém ústavu AV ČR zastával prakticky celá 90. léta funkci zástupce vedoucího oddělení novodobých českých dějin, byl členem redakční rady časopisů *Moderní dějiny* a také *Hospodářské dějiny – Economic History*, několik funkčních období neobyčejně agilně pracoval ve

banka a její koncern v letech velké hospodářské krize (1924–34), ČsČH 31, 1983, s. 350–377. Vše pak dovršil již zmíněnou monografií V. LACINA, *Velká hospodářská krize*, c.d.

23 Hlavní Lacinovy práce k tomuto okruhu jsou uvedeny ve vzpomínce citované v naší pozn. č. 6.

24 Např. V. LACINA, *Alois Rašín*, Praha 1992.

25 V. LACINA, *Měnová politika v prvním desetiletí Československé republiky*, ČČH 91, 1993, s. 1–17; TÝŽ, *Nostrifikace podniků a bank v prvním desetiletí Československé republiky*, ČČH 92, 1994, s. 77–93; TÝŽ, *Tempo růstu a etapy rozvoje hospodářství v meziválečném Československu*, ČČH 93, 1995, s. 223–243; TÝŽ, *Dynamika průmyslového rozvoje v meziválečném Československu*, ČČH 94, 1996, s. 281–302; TÝŽ, *Zahraniční obchod v letech první Československé republiky*, ČČH 95, 1997, s. 110–139.

26 Viz např. naše poznámky 18 a 19.

výboru *Společnosti pro hospodářské a sociální dějiny ČR*. Samostatnou kapitolou je jeho působení v oblasti agrárních dějin a v institucích jimi se zabývajících (blíže viz pozn. 6). Z celé řady dalších aktivit a vědecko-organizačních funkcí je snad ještě třeba zmínit jeho působení na Filozofické fakultě UK, zejména těsnou spolupráci se zdejším po r. 1990 zcela nově konstituovaným Ústavem hospodářských a sociálních dějin.

Přes velké pracovní vytížení si až do svých pozdních let nacházel čas i na své celoživotní záliby – lásku k půdě, k rodné zemi a ke zdravému pohybu. Pěší, příležitostně (hlavně v mládí) i lyžařská turistika mu po celý jeho život pomáhala relaxovat a vhodně kompenzovat sedavou úmornost historikovy práce. Hlavně ale jeho úpravná zahrada – ta si nemohla stěžovat na nedostatek jeho pozornosti a odvděčovala se mu dlouhé roky možností tiché kontemplanace při nenáročné a mozek očišťující tělesné činnosti.

Roky běžely, a přestože mu řada českých univerzit nabízela profesuru, zůstal Vlastislav Lacina věrný Akademii věd. Jeho oficiální pracovní úvazek v mateřském ústavu se sice postupně snižoval až na úplné minimum, stránkovým objemem publikací se však stále vyrovnal výsledkům práce dvou až tří mladších kolegů. V závěru roku 2008 – v té době jako již služebně nejstarší pracovník Historického ústavu – se pak s definitivní platností rozhodl ukončit svůj zlomkový pracovní úvazek a odejít na zasloužený odpočinek.²⁷

Připojily se postupně osobní trable. Vlastíkova manželka, středoškolská profesorka paní Dana, která mu celé dlouhé roky vytvářela rodinné zázemí a starala se o jeho materiální i duševní pohodu, jednou v zimě nešťastně uklouzla a její úraz nezůstal bez následků. Vlastíkovi přibyla starost o imobilní manželku, jejíž stav vyžadoval každodenní ošetřování na hranici odborné zdravotnické péče. Vše pak dospělo k neodvratnému konci. Pár dní po definitivním odchodu paní Dany volali Vlastíkovi z chodovského Domova seniorů, že manželské apartmá, o který žádali s paní Danou před mnoha a mnoha měsíci, je pro ně připraven...

27 Jan HÁJEK, Doyen historického ústavu předal štafetu mladším, *Akademický bulletin*, 2/2009, s. 25–26.

Ovdovělý Vlastík několik měsíců poté opustil svůj domek na Spořilově, rozloučil se (přes moje naléhání) i se svou milovanou zahradou a přestěhoval se do zmíněného Domova, kde se náhle uvolnilo jedno místo. Zde pak žil v poměrně dobré duševní i tělesné kondici (stěžoval si hlavně na to, že mu udělali novou zubní náhradu, se kterou se mu ale špatně mluví). Hůře již snášel izolaci klientů Domova, která byla v rámci epidemiologických restrikcí nařízena v první polovině r. 2020. Po zrušení těchto opatření jsme jej navštívili s předsedkyní *Společnosti pro hospodářské a sociální dějiny ČR*, prof. Marcelou Efmertovou, abychom mu alespoň dodatečně poblahopřáli k jeho 89. narozeninám. Při procházce zahradou Domova jsme tehdy ještě probírali celou řadu aktuálních celospolečenských otázek i problémů týkajících se historické obce. Následovalo několik dalších našich setkání, ale ke každoroční vánoční návštěvě u nás však z již výše uvedených důvodů nedošlo. Takřka vzápětí se ukázalo, že nevybíravý osud zhatil i mnou plánovanou oslavu jeho devadesátin. Nechtě jsou tyto řádky chápány alespoň jako slabá a neumělá náhražka za ni.

Jan Hájek

RECENZE | REVIEWS

Adam HUDEK – Michal KOPEČEK – Jan MERVART (eds.), *Čechoslovakismus*, Praha: Nakladatelství Lidové noviny – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2019, 479 s.

V případě čechoslovakismu občas podléháme optickému klamu. Přestože je to pojem, který zůstává v kolektivním historickém povědomí přítomen, nedočkal se dosud takové badatelské pozornosti, jakou by si zasloužil a jakou bychom snad předpokládali. Kolektivní publikace, kterou v roce 2019 vydalo Nakladatelství Lidové noviny, se v uvedeném ohledu zdá být víc než pouhým příslibem. Přináší takřikajíc širokospektrální obraz jevu, a přitom vzdoruje hned dvojí redukci. Zprvve, čechoslovakismus v ní není zúžen výlučně na oblast politické ideologie – je mu přiznáván širší význam společenský a kulturní. Tomu odpovídá tematické rozkročení publikace, v níž nalezneme příspěvky z různých sfér sociálního života: z oblasti vědy (Milan Ducháček, Milena Bartlová), armády (Zdenko Maršálek) či pohled na prvorepublikovou festivititu (Miroslav Michela). Nicméně většina příspěvků se, už z povahy předmětu studia, problémy politiky a politické ideologie logicky zabývá. Výmluvný je historický záběr, do něhož autoři zasáhli – a to je onen druhý vzdor proti případné redukci. Čechoslovakismus není pojednán pouze v rámci své „přímé realizace“, tj. v rozmezí let 1918 až 1938. Je pojímán jako historicky souvislejší jev, který měl svou genealogii či předeheru už v 19. století i specifické formy své kontinuity po roce 1945, respektive 1989. Oba tyto rozšiřující („antiredukcionistické“) momenty působí objektivně a pro čtenáře nepochybně osvěživě. Jako komparativní „dodatek“ sui generis je připojena kapitola o vývojových tendencích jugoslávství (Ondřej Vojtěchovský, Boris Moskovič a Jan Pelikán).

Pozornost zasluhuje hned úvodní text z pera Michala Kopečka nazvaný výstižně „Čechoslovakismus: zastřené dějiny jednoho pojmu“. Obsahuje několik důležitých postřehů a kritických podnětů utvářejících pozadí následných výkladů, proto je vhodné se nad ním pozastavit. Kopeček uvádí, že ohledně čechoslovakismu panuje v historické obci víceméně souhlasný postoj: je to „příběh vzestupu a pádu čechoslovakismu od kulturní vzájemnosti v 19. století k integrační státní ideologii v době meziválečné republiky až po její rozklad na konci třicátých let“

(s. 15). To ovšem neznamena, že by neexistovaly sporné body: byl čechoslovakismus etnocentrickým pojetím jednoho národa Čechů a Slováků, přičemž Slováci byli v podřízeném postavení a slovenština byla chápána jako dialekt češtiny, nebo byl spojením dvou rovnocenných „kmenů“, jež se pojily ve vyšší jednotě? Kopeček dále upozorňuje na otázku, jež vlastně spoluutváří základní perspektivu příběhu čechoslovakismu: šlo o projekt, který měl šanci na své prosazení, ale vnější okolnosti to neumožnily, nebo se jednalo o koncepci, jež měla své ztroskotání takřkajíc „geneticky zakódováno“? Je zřejmé, že vnější okolnosti, mezinárodněpolitická situace a vzestup nacistické moci dramaticky zasáhly přímo do fungování československého státu a ovlivnily soudobé kulturně-společenské diskuse. Na druhou stranu existovaly též imanentní příčiny eroze čechoslovakismu, neboť ten byl zvláště slovenskými kritiky vnímán (nikoli zcela neodůvodněně) jako nástroj mnohostranné české dominance – nejen politické, ale i kulturní a ekonomické.

Domnívám se proto, že formulace užívající rétorickou dichotomií *bud/anebo* jsou problematické, třebaže (či snad právě proto, že) jsou tak sugestivní. Vtlačovat příběh čechoslovakismu do svůdných dichotomických struktur *bud/anebo, ano/ne, vnitřní/vnější* nás vrhá na úskalí dilemat, která historik odpovědně vyřešit nemůže. Je samozřejmě možné namítnout, že naproti tomu obraty jako *na jedné straně/na druhé straně, nejen/ale i, jednak/jednak* a podobně mohou zase vést k bezbarvému lavírování. Historiografie ovšem neposkytuje jednoznačná morální rozhřešení, její funkce není terapeutická. Problematické, kriticky posuzuje, napadá a pokud možno důkladně rozkládá mystifikující ahistorismy. Může to znít banálně, avšak vymanit se z bezprostředního vlivu retrospektivních interpretačních konstrukcí vyžaduje značné úsilí. Nejsou totiž jen překážkou, pouhým předsudkem či maskovaným ideologickým zájmem. Jsou jakýmsi předchůdným rastrem, podmínkou našeho rozlišujícího rozumění – na způsob hermeneutického kruhu. Situace, v níž historik píše, je těmito ahistorickými soudy a zkratkami přímo nasycena, a tím jeho práci nejen komplikuje, nýbrž i zvýznamňuje (ostatně představa, že historické psaní je manifestací čistého poznání, je jen neuskutečnitelným a poněkud nostalgickým ideálem vědy coby díla dokonale osvíceného ducha).

Podívejme se nyní na následující kapitoly, a to nikoli formou jejich vyčerpávajícího popisu, nýbrž se snahou o zpřítomnění některých určujících motivů a aspektů. V první řadě je nutné zdůraznit to, co je uvedeno v již citovaném Kopečkově úvodu. Že totiž kniha nepředkládá soustavné dějiny klíčového pojmu ani rekonstrukci historicko-spoločenské skutečnosti, která se k čechoslovakismu váže. Obsahuje soubor tematicky relevantních studií-kapitol uspořádaných chronologicky. Jednotlivé kapitoly odhalují ústřední předmět z rozmanitých zorných úhlů a narativních hledisek. Nabízí se metafora mozaiky, jejíž jednotlivé kameny vytvářejí celkový obraz. Obraz, který je texty implikován, však nepostrádá mezer. Kupříkladu není probírána situace literátů, českých, slovenských a německých, kteří se se vznikem Československa a ideou čechoslovakismu vyrovnávali; slovenští spisovatelé se ocitali mezi třemi kulturními centry – Prahou, Bratislavou a Martinem – a už z tohoto hlediska nebyla jejich cesta za identitou jednoduchá ani přímočará.¹ Písemnictví jakožto materiálové východisko (jedno z materiálových východisek) je nejvýrazněji přítomno v příspěvku Vratislava Doubka „Latentní čechoslovakismus jako téma politizace liberálních elit 19. století“. Z hlediska politických dějin je takové vysunutí literatury pochopitelné: v 19. století, v době utváření novodobých politických identit, hrály kulturní projekce významnou úlohu. Z širšího pohledu to však literaturu staví do podřadné role prostředku politické instrumentalizace. V tomto smyslu nalézáme v pojmání kulturní složky čechoslovakismu stopy tradičního politickohistorického narativu, který – vulgárně řečeno – chápe koncepci kulturní vzájemnosti jako „předstupeň“ politického projektu.

Teze Karola Hollého, že před první světovou válkou měla myšlenka „čechoslovanství“ etnický ráz, poněkud komplikuje myšlenku, že čechoslovakismus nebyl koncepcí, která byla předem určena k neúspěchu. Převážně etnický charakter čechoslovakismu je v rozporu s čechoslovakismem jako politickým národem, u něhož by integrující (stá-

1 K tomu viz Vladimír BARBORÍK, Hledání centra. Slovenská literatura mezi Martinem, Prahou a Bratislavou, in: Petr Šámal – Tomáš Pavlíček – Vladimír Barborík – Pavel Janáček a kol., *Literární kronika první republiky. Události, díla, souvislosti*, Praha 2018, s. 50–54.

totvorná a občanskotvorná) funkce převážila nad důrazem na slovanství. Ke stejné tezi se hlásí rovněž Miloslav Szabó, jenž upozorňuje na přítomnost antisemitismu v etnickém pojetí čechoslovakismu. Ten pak přešel i do politických ideologií prvorepublikových stran, jmenovitě agrárníků, u nichž se antisemitismus spojoval s antikomunismem (antibolševismem). Sluší se dodat, že pochopitelně neméně důležitý, a snad ještě důležitější se jevil prvek antiněmectví, který byl ostatně trvalým konstitutivním rysem moderní české národotvorby. Motiv antiněmectví sice není v knize pojednán koncentrovaně v podobě tematicky zaměřené kapitoly, nicméně zůstává rozptýlen: pochopitelně, nebylo možné jej obejít. Specificky se vynořuje v kapitole Zdenko Maršálka o neúspěchu čechoslovakismu jako státního národa v československé armádě. Maršálek zkoumá vztah k menšinám (především neslovanským) a jejich soužití v armádní struktuře. Armáda je sice pouhým výsekem složité sociální skutečnosti, ale jak říká Maršálek, ve světě instrukcí a rozkazů umožňuje dané jevy vnímat v jejich „ostrosti“. Prakticky od svého vzniku v roce 1918 se armáda samostatného Československa potýkala s problémem zvláště německých a maďarských vojáků, i když stát deklaroval jednotu vojska bez ohledu na jeho národnostní složení. Ve třicátých letech pak bohužel nedošlo k posílení jednoty, ale naopak ke krizi loajality. Maršálek připomíná, že ani mobilizace v září 1938 nepřinesla jednotné společenské vzednutí na obranu země, neboť například každý třetí voják německé národnosti se vůbec nedostavil. A k jednotě nedošlo ani po pomnichovském odtržení pohraničí, kdy navíc narůstaly slovenské autonomistické snahy. Celkově tedy Maršálkův text vyznívá právě v duchu, který chtěl Kopečkův úvod teoreticky problematizovat – tedy v duchu postupného a v podstatě neodvratitelného ztroskotání čechoslovakismu jakožto politického projektu. Důraz na etnickou povahu čechoslovakismu a neschopnost (i politická neochota) prosadit jej jako státně občanský koncept vedla k posilování dezintegračních tendencí: ke krizi loajality u převážně neslovanských menšin a ke slovenskému autonomismu.

V meziválečném období se čechoslovakismus projevoval pochopitelně i mimo svět vojenských rozkazů, totiž v oblasti kultury, vědy a školství. Zde bych rád vyzdvihl kapitolu Milana Ducháčka „Čechoslo-

vakismus v prvním poločase ČSR: státoporný koncept nebo floskule?“ Cílem Ducháčkova textu je zodpovědět otázku, jak meziválečné vědecké prostředí reagovalo na politickou objednávku čechoslovakismu, zda přitom došlo k reformulování předválečného ideálu česko-slovenské vzájemnosti. Cenná je zvláště Ducháčkova snaha sledovat tuto otázku na základě analýzy konkrétních textů a argumentačních postupů, jež se manifestovaly v různých vědeckých odvětvích – v právní vědě (Emil Sobota), geografii (Viktor Dvorský), historiografii a archeologii (Václav Chaloupecký), sociologii (Emanuel Chalupný), lingvistice (zejména v soudobé dialektologii), literární vědě (Albert Pražák) a etnografii (Karel Chotek). Výsledky Ducháčkových analýz lze doložit na příkladu sociologa Chalupného. Jeho práce *Národní filosofie československá* (1932) je totiž podle Ducháčka spíše starým tělem v novém kabátu – neboli původní dílo z roku 1907 bylo pouze doplněno o několik dílčích postřehů. Chalupného věta „Slováci jsou češtější, nežli Čechové sami“ (cit. Ducháček, s. 167–168) nepostrádá kouzlo nechtěného – představuje příznačnou kombinaci naivního *wishful thinking* a českého hegemonismu. Totéž lze říct o neméně kuriózním vyjádření Alberta Pražáka z úvodu knihy *Duchová podstata slovenské slovesnosti* (1938): „Duch slovenských literárních dějin jest v základě český“ (cit. Ducháček, s. 173). Ducháčkovo pátrání po odpovědi na vytčenou otázku nekončí příliš optimisticky. Místo radikálně nového promýšlení česko-slovenské vzájemnosti, které by bylo motivováno novou politicko-společenskou skutečností samostatného společného státu, se často setkáváme s povrchními floskulami bez skutečné ochoty poznat, konceptuálně uchopit a společensky uznat slovenská specifika.

Podobný dojem si lze odnést z četby kapitoly Dany Šmajstrlové „Idea čechoslovakismu v českých učebnicích dějepisu a občanské nauky vydaných v letech 1918–1938“. Čechoslovakismus nebyl vůbec ve středu zájmu vzdělávacích materiálů, výklady se soustředily na české země a Slovensko bylo zmiňováno jen nesoustavně a okrajově. Také Milena Bartlová nahlíží na kategorii československého výtvarného umění s dávkou skepticismu. O československém umění se nejčastěji mluvilo v publikacích nebo výstavních projektech určených zahraničnímu publiku. Na příkladu aktivit Zdeňka Wirtha a Vincence Kramáře badatelka

ukazuje, jakými způsoby byla uvedená kategorie promyšlena i prosazována. Wirth podle Bartlové chápal československé umění jako projev jediného („pokrevního“) československého národa – přičemž ve Wirthově definici národa nechyběl dokonce biologický substrát, který československý národ „přirozeně“ odlišoval od národa německého a maďarského. Kramář se zasazoval o kategorii československého umění na poli institucionální organizace, ovšem založením bratislavské Slovenské národní galerie v roce 1948 došlo k symbolickému i materiálnímu uznání samostatnosti slovenského umění. Z československého umění se stal, jak uzavírá Bartlová, „prázdný pojem“.

Určitým překvapením (neboli shora uvedeným osvěžením) může být pro čtenáře třetí část publikace, která sleduje čechoslovakismus převážně v období po roce 1945, tedy v době, kdy už bychom čechoslovakismus mohli – bez náležité znalosti věci – považovat za projekt historicky víceméně uzavřený. Příspěvky Juraje Benka, Adama Hudeka, Zdeňka Doskočila, Jana Mervarta, Tomáše Zahradníčka a Norberta Kmetě nás však z této předběžné představy částečně vyvádějí. Cenná je zejména kapitola autorské dvojice Benko – Hudek o vztahu slovenských komunistů k čechoslovakismu. Jednak proto, že důkladně sleduje téma, jež minimálně v českém prostředí není dostatečně známé, a jednak proto, že toto téma rozvíjí v poměrně širokém historickém i teoretickém (ideologickém) kontextu. Oba autoři si tak všímají role národnostní otázky už u Lenina. Jeho koncepce, zaštitěná Stalinovým autoritativním dohledem, se stala ideologickým základem komunistického přístupu. Je opravdovým čtenářským dobrodružstvím sledovat, jak se vztah slovenských komunistů k ideji čechoslovakismu vyvíjel: od prvotní neproblematizace a radikálního internacionalismu, po odmítnutí čechoslovakismu jako buržoazní ideologické fikce, následné přijetí principu národů na sebeurčení a „národní komunismus“, včetně slovenského odporu k organizační centralizaci KSČ. Důležitou roli zde sehráli intelektuálové sdružení ve skupině DAV, jmenovitě Laco Novomeský a Vladimír Clementis. Po druhé světové válce se vztah k národní otázce znovu proměňoval; důležitým tématem se stala v reformistických šedesátých letech, což vyvrcholilo vytvořením federativního státního uspořádání. S počátkem sedmdesátých let a nástupem Gustáva

Husáka k moci považují autoři program slovenského národního komunismu za splněný.

Souhrnně můžeme konstatovat, že příspěvky vztahující se k období komunistické diktatury překlápějí téma čechoslovakismu směrem k širší otázce česko-slovenského soužití, nacionální otázce ve světle marxistického uvažování. Stranické pojetí národa, jak uvádí Jan Mervart, tvořilo jeden propojený celek, přičemž můžeme hovořit „o vyrovnávání, sbližování a splývání obou československých národů a o zvláštní formě československého socialistického vlastenectví“ (s. 356–357). Mervartovo zjištění myšlenkové kontinuity, v jejímž jádru setrval odkaz leninismu, působí poněkud překvapivě ve srovnání s příspěvkem Benka a Hudeka, kteří se ovšem zaměřovali na oblast politické praxe. Kapitoly věnující se událostem po roce 1989 dokazují, jak se problém „čechoslovakismu“ znovu vynořil v podmínkách radikální přeměny politického systému. Klíčové slovo dávám do uvozovek, protože jedním z rysů daného období byla i proměna veřejného diskurzu. Výraz „čechoslovakismus“ nabyl negativních konotací a pro slovenské mluvčí se zhusta stal označením pro českou neochotu řešit slovenský problém. Polistopadové období by tak mohlo být názorným dokladem toho, co bude zmíněno vzápětí v závěru této recenze o historicky podmíněných proměnách pojmových významů: schematicky řečeno, idea čechoslovakismu erodovala a zůstal pouze „čechoslovakismus“ – nástroj diskurzivního (sebe)vymezování, jehož sémantika nebyla pevně ideologicky ukotvena, ale spíše podléhala strategickým účelům.

Podtrženo sečteno: publikace je kvalitním a mnohonásobným průhledem do komplexního tématu, v němž se politické dějiny střetávají s dějinami vědy, filozofického myšlení a ideologie. Historické psaní znamená vrátit se k jevům v momentě, kdy o nich – o míře jejich úspěšnosti nebo velikosti jejich ztroskotání – nebylo ještě rozhodnuto. Tak rozumím základnímu imperativu recenzované knihy. Její autoři se snaží, každý po svém a každý ve svém tématu, uchopit čechoslovakismus i s jeho projektivní energií a otevřenými možnostmi dobové realizace. Michal Kopeček to ve vzpomínaném úvodu vyslovuje explicitně, když pojem čechoslovakismu řadí k *zukunftssträchtig* – k pojmům orientovaným na budoucnost. Odkazuje v této souvislosti na Reinharta Kosellec-

ka, který právě budoucnostní orientaci pojmů končících sufixem ismus považuje za znak modernity (s. 12). Jako politický projekt se nepodařilo čechoslovakismus plně uskutečnit, avšak zanechal za sebou řadu kulturních dokladů a byl, jak uvádí Kopeček, „jednou z možností nebo přinejmenším valencí české a slovenské národotvorby“ (s. 13). Pojem čechoslovakismu není toliko jakýmsi sémantickým kondenzátem, v němž se navrstvily významy jiných pojmů, jako je „stát“, „demokracie“, „národ“, není ani „zastavením“ dějinného času, neboť se sám historicky vyvíjí a jeho sémantika se poněkud modifikuje, a konečně není ani nehybným zrcadlem, v němž by se odrážela vnější skutečnost; podobně jako umělecké dílo i pojem skutečnost spoluutváří – vztah mezi skutečností a pojmem je vzájemný (marxista či kulturní materialista by řekl dialektický). Na všechny tyto aspekty čechoslovakismu jakožto pojmu (označujícího určitý projekt) Kopeček správně poukazuje (jakkoli slovo dialektika nepoužívá). Z toho vyplývá i neodstranitelná polysémie pojmu. Snaha o jeho jednoznačné určení a konečnou stabilizaci významu je stejně neuskutečnitelná jako výše zmíněný ideál čistého poznání, které by bylo stoprocentně oproštěné od všech předsudků a náhodných „šumů“. Takto chápu přívlastek „zastřený“ v názvu Kopečkova úvodu: zastřenost pojmu nikoli ve významu zcela nežádoucího deficitu, jež je třeba překonat a pojem dodatečně „očistit“, nýbrž ve smyslu relativní otevřenosti naší interpretační a významotvorné aktivity; ve smyslu spletitosti, která je vlastní nejen pojmům, ale dějinám vůbec.

Roman Kanda

Veronika ROLLOVÁ, *Pražský hrad na cestě ke komunistické utopii (1948–1968)*, Praha: UMPRUM 2019, 263 s.

Rozsáhlý konglomerát slohově i funkčně rozmanitých budov, veřejných prostranství a zahrad, symbol tradičně asociovaný s pojmem české státnosti a první položka na seznamu národních kulturních památek České republiky. O významu, který v historickém povědomí společnosti i v oficiální politice paměti sehrává Pražský hrad, není třeba pochybo-

vat. Jeho dlouhodobě stabilní pozici dokládá i nepřeborný počet článků a monografií rozmanité provenience i kvality. Ponecháme-li stranou ustálené žánry turistických průvodců a fotografických publikací, snadno zjistíme, že těžiště odborného výzkumu tohoto vrstevnatého fenoménu dlouhodobě spočívá ve starších historických obdobích a přirozeně dominantní úlohu v něm sehrávají obory archeologie a dějiny umění. Samotný „Hrad“ přitom poskytuje významné části bádání i přirozené institucionální zázemí, a podílí se tak na vymezování tohoto zájmového pole. Tituly z produkce Správy Pražského hradu, vznikající v návaznosti na pořádané výstavní projekty a významná výročí, v jistém ohledu zajišťují soustavnou přítomnost „hradních“ témat ve veřejném prostoru. Přes nezpochybnitelnou důkladnost odborného zpracování nicméně většina těchto počínů zůstává svázána rámcem katalogových soupisů a úzce specializovaných sond, které zpravidla sledují linii konkrétních archivních či mobiliárních fondů (dějiny nábytku, porcelánu, obrazů apod.).¹ Obecný nedostatek interpretačně a metodologicky náročnějších prací pak může podporovat dojem určité uzavřenosti, exkluzivity, nebo dokonce neproduktivnosti témat navázaných na minulost Pražského hradu.

Kniha Veroniky Rollové, kterou v roce 2019 vydala Vysoká škola uměleckoprůmyslová v Praze, pomáhá podobný dojem vcelku úspěšně rozptýlovat a v souvislosti s mapováním stavebně historického vývoje hradního areálu skýtá několik příjemných překvapení. Prvním z nich je samo časové vymezení tématu, kterým jsou stavební a symbolické proměny Hradu mezi lety 1948 a 1968. Přestože se průzkum poválečné československé architektury a umění ve veřejném prostoru během posled-

1 Např. Milena BRAVERMANOVÁ a kol., *Na čtyřech nohách: sedací nábytek Pražského hradu*, Praha 2006; Jaroslav SOJKA, *Hodiny ze sbírek Pražského hradu*, Praha 2008; TÝŽ a kol., *Porcelán na Pražském hradě: krása a užitek*, Praha 2011. Inspirativní penzum dobového fotografického materiálu v rozmezí od druhé poloviny 19. století do roku 1989 shromáždili autoři třídlného výstavního projektu *Pražský hrad ve fotografii* (2005–2007) a v podobné linii pokračující Michal ŠULA a kol., *Koruna Matky měst: dostavba chrámu sv. Víta ve fotografii*, Praha 2016. Téma budování umělecké sbírky Hradu od roku 1920 do počátku padesátých let a vnitřní logiku jeho akviziční politiky detailně zpracovaly Markéta JEŽKOVÁ a kol., *Tož to kupte! TGM a sbírka umění pro Pražský hrad*, Praha 2018.

ních let rozvíjí setrvale dynamickým tempem, vtažení Pražského hradu do tohoto širšího a jen zdánlivě nekompatibilního výzkumného pole, v němž jinak operují spíše „vetřelci a volavky“ či „paneláci“, přináší řadu podnětných impulzů.² Autorčinu volbu lze pozitivně kvitovat tím spíše, že vědomě a v podstatě jako první naplno vykračuje mimo dosud preferované období meziválečné republiky, kdy byly obnova a rozvoj prezidentského sídla spjaty s dominantními osobnostmi Tomáše Garrigua Masaryka a hradního architekta Josipa Plečnika.

Důraz kladený na tuto éru vyplynul již na počátku devadesátých let z potřeby „splatit dluh“ do té doby záměrně opomíjené etapě novodobých československých dějin a také potřeba o její odkaz opřít legitimitu a symbolickou prestiž prezidentského úřadu, který během mandátu Václava Havla prošel (podobně jako celý hradní areál) zásadní „rekonstrukcí“. Klíčovou roli sehrála v tomto směru velkoryse dimenzovaná výstava „Josip Plečnik – architektura pro novou demokracii“, uspořádaná roku 1996.³ Realizace slovinského architekta se záhy staly ušlechtilým emblémem, který v obrazu mnohasetletých dějin Hradu dokázal nezřídka zastoupit celé dvacáté století.⁴ Novodobá historie Pražského hradu začala být vyprávěna primárně skrze figury osvěcených státníků, talentovaných tvůrců a jejich projekty: osobnosti Masaryka a Plečnika postupně doplnili Edvard Beneš, Pavel Janák, Plečnikův žák a spolupra-

-
- 2 Srov. Pavel KAROUS (ed.), *Vetřelci a volavky: atlas výtvarného umění ve veřejném prostoru v Československu v období normalizace (1968–1989)*, Praha 2015 (2., upr. a rozš. vyd.); Lucie SKŘIVÁNKOVÁ (ed.), *Paneláci I: padesát sídlišť v českých zemích: kritický katalog k cyklu výstav Příběh paneláku*, Praha 2016; TÁŽ (ed.), *Paneláci. 2, Historie sídlišť v českých zemích 1945–1989: kritický katalog k výstavě Bydliště – panelové sídliště: plány, realizace, bydlení 1945–1989*, Praha 2017.
 - 3 Jiří KOVTUN – Zdeněk LUKEŠ, *Pražský hrad za T. G. Masaryka*, Praha 1995; Z. LUKEŠ – Damjan PRELOVŠEK – Tomáš VALENA (edd.), *Josip Plečnik – architekt Pražského hradu*, Praha 1996. Srov. též monografii jednoho ze spoluautorů výstavy obsahující mj. její detailní dokumentaci. Srov. T. VALENA, *O Plečnikovi: příspěvky ke studiu, interpretaci a popularizaci jeho díla*, Hradec Králové 2016.
 - 4 K systematickému zpracování Plečnikova díla přispěl zejména historik umění a diplomat Damjan Prelovšek, který se jeho osobností začal zabývat již na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let. Srov. zejm. D. PRELOVŠEK, *Architekt Josip Plečnik: práce pro prezidenta Masaryka*, Praha 2001; TÝŽ, *Josip Plečnik: život a dílo*, Šlapanice 2003 (2. vyd.).

covník Otto Rothmayer, Jaroslav Fragner a do značné míry rovněž Václav Havel a „jeho“ architekt a designér Bořek Šípek. Rozporuplnému období státně socialistického režimu připadla v takto formulovaném narativu úloha negativního protipólu, umělecky převážně bezvýrazné doby, kterou ideová spojnice vedená mezi Masarykovou snahou „hrad monarchický pozměnit na hrad demokratický“ a Havlovým „otevíráním zakletého zámku“ umožňovala elegantně překlenout.⁵

Mapování záměrů a realizací spojených s Hradem v poúnorovém čtyřicetiletí zatím vesměs nepostoupilo za shromáždění základních faktografických údajů.⁶ V reprezentativní kolektivní publikaci *Příběh Pražského hradu*, která doprovodila otevření stejnojmenné stálé expozice sumarizující dějiny areálu od prehistorických počátků po rok 2000, zaujal „příběh 20. století“ celkem třicet stran. Tři čtvrtiny z nich byly věnovány první republice, zatímco období od poloviny padesátých let do roku 1989 shrnula kapitola s příznačným názvem *Temná léta*. Autor Zdeněk Lukeš ve spíše telegrafickém výčtu zmínil „celkem zdařilé“ realizace spjaté se jmény známějších architektů a v protikladu k nim několik nerealizovaných „nehorázných nápadů“ a „z dnešního pohledu těžko pochopitelných idejí“.⁷ Jako kontrastní matici k potvrzení významu postmoderních realizací Bořka Šípka během prezidentské éry Václava

5 Karel ČAPEK, *Hovory s T. G. Masarykem*, Praha 1990, s. 198; Z. LUKEŠ, *Otevírání zakletého zámku: Josip Plečnik a Pražský hrad*, Praha 1991.

6 Klára HALMANOVÁ a kol., *Pražský hrad ve fotografii 1939–1989*, Praha 2007, s. 11–14 (přehled dobových realizací zpracovaný Michalem Šulou). K poválečným interiérovým úpravám Nového paláce František KADLEC – Věra MALÁ, *Pražský hrad: reprezentační prostory*, Praha 2001 (3. vyd.). Osobnosti architekta Otty Rothmayera a jeho dílu, včetně poválečné etapy působení na Pražském hradě, se věnovali autoři výstavního katalogu Petr KRAJČÍ – Soňa RYNDOVÁ (eds.), *Otto Rothmayer 1892–1966*, Praha 1997. Podíl architekta Františka Cubra na realizaci Obrazárny Pražského hradu a adaptace Jiřského kláštera pro stálou expozici Národní galerie popsal Petr VOLF, *František Cubr – architekt stylu*, Praha 2014, s. 143–152 a 171–180. Teprve v roce 2017 vyšla v populární edici *Slavné stavby* přehledová brožura Z. LUKEŠ, *Rothmayer, Janák, Fragner: průvodce po architektuře na Pražském hradě: 30. až 60. léta XX. století*, [Praha] 2017.

7 Gabriela BLÁŽKOVÁ et al. *Příběh Pražského hradu*, Praha 2003, s. 468–473. Srov. V podobném duchu K. HALMANOVÁ a kol., *Pražský hrad ve fotografii*, s. 9–10 (historický úvod Pavla Zemana).

Havla využil naopak podobu hradních interiérů z doby socialismu ve své tematické monografii publicista Petr Volf.⁸

Oproti dosavadním zběžným popisům nabízí Veronika Rollová ve svém textu zřetelně diferencovanější a jemněji odstíněný pohled. I vzhledem ke skromnému rozsahu dosavadní sekundární literatury opírá své teze o pečlivou práci se širokým spektrem primárních zdrojů (především dokumentů z fondů Archivu Pražského hradu a Národního archivu). Na jejich základě detailněji analyzuje institucionální rámec pouťového hradního dění a namísto jednotlivých osobností se snaží podchytit vzájemné vztahy a interakce dobových aktérů (politiků, úředníků, architektů, umělců, historiků), kteří se na poválečném přerývkování Hradu různou měrou podíleli. Názorně zachycuje podobnosti i rozdíly v přístupu jednotlivých „dělnických prezidentů“, mezi nimiž nakonec ideově nejucelenější koncepci reprezentuje na první pohled nejméně výrazná figura Antonína Novotného.

Kniha je členěna do tří hlavních oddílů, vzájemně oddělených ustálenými politickými mezníky let 1948, 1956, 1958 a 1968, které nicméně autorka využívá spíše jako rámcové orientační body, k nimž průběžně přikládá dynamiku popisovaných stavebních a výstavních aktivit. Vnitřně nejkoherentnější a v mnoha ohledech i nejpřínosnější je třetí oddíl věnovaný Novotného éře, jehož rozhodující části autorka v předcházejících letech důkladně promýšlela na půdorysu samostatných studií.⁹ Chronologické rozvržení s tematickými podkapitolami působí poměrně přehledně, snad jen použitý systém tříúrovňového číslování by bylo možné při úpravě původní disertační práce do podoby monografie vyřešit elegantněji. Pro lepší orientaci méně zasvěceného čtenáře by se

8 Jen letmo zmíněné interiéry tzv. Nové galerie a široké chodby ve Středním křídle Nového paláce jsou zde nepřesně datovány až do sedmdesátých, tedy „normalizačních“ let. Bořek ŠÍPEK – Petr VOLF, *Václav Havel – Bořek Šípek, Hradní práce 1992–2002*, Opava 2003, s. 14.

9 Veronika ROLLOVÁ, Otevírání Pražského hradu v šedesátých letech. Nerealizovaná alej socialismu, *Umění* 63, 3/2015, s. 209–220; TÁŽ, Stvoření nového člověka. Dům československých dětí na Pražském hradě, *Umění* 64, 5/2016, s. 395–411; TÁŽ, Oslava práce na Pražském hradě. Nerealizovaná rekonstrukce Lobkovického paláce v 60. letech 20. století, in: Jan Galeta – Martin Šolc (eds.), *Architektura mezi myšlenkou a skutečností*, Brno 2018, s. 188–201.

v rámci obrazového doprovodu nabízela možnost zařadit vedle dobových (skvěle vybraných) materiálů rovněž plán hradního areálu, popř. interiérů budov, o nichž text soustavněji pojednává (zejm. v případě Nového a Starého královského paláce jde o početný soubor dodnes platných názvů jednotlivých místností).¹⁰ Konkretizace jednotlivých lokalit na současné mapě by zároveň názorně podtrhla rozsah hradních proměn ve sledovaném období.

Je vždy sympatické (a v domácím historiografickém bádání bohužel ne zcela samozřejmé), pokud se odborná práce snaží prostřednictvím konkrétního, třeba i úzce vymezeného tématu přispět k promýšlení určité obecnější problematiky. V případě knihy Veroniky Rollové jde o okruh otázek zajímavých nejen pro český dějepis umění: ambivalentní vztah mezi uměním a politikou, resp. ideologií a povaha či vnitřní koherence principů poúnorového socialistického realismu.¹¹ Autorka si uvědomuje mezioborový potenciál zvolené látky, v níž se dějiny umění nevyhnutelně protínají s dějinami politickými a sociokulturními, a strukturou textu i zvolenou perspektivou se jej snaží zohlednit. Uměleckohistorickou analýzu a interpretaci jednotlivých projektů důsledně doplňuje reflexí celospolečenských tendencí a fenoménů ve sférách politiky, ekonomiky a kultury. Nejen v poznámkovém aparátu proto čtenář nalezne vedle autorit z oblasti dějin umění i řadu relevantních jmen současné domácí historiografie, což u podobně zaměřených prací působí vždy velmi osvěžujícím dojmem.¹² Vzájemnou reflexi výsledků aktuálního bádání mezi oběma příbuznými obory pokládám i do budoucna za oboustranně potřebnou a prospěšnou.

V pasážích věnovaných období stalinismu přináší autorka několik podstatných zjištění, která dokládají silnou míru kontinuity v úvahách

10 V. ROLLOVÁ, *Pražský hrad na cestě ke komunistické utopii (1948–1968)*, Praha 2019, s. 97 a 101.

11 Ke druhému zmíněnému okruhu otázek v poslední době velmi podnětně Alexandra KUSÁ, *Prerušená pieseň: výtvarné umenie v časoch stalinskej kultúrnej praxe: 1948–1956*, Bratislava 2019.

12 V této souvislosti lze připomenout vynikající kolektivní projekt Vysoké školy uměleckoprůmyslové, na němž se autorka recenzované knihy rovněž podílela: Milena BARTLOVÁ a kol., *Budování státu: reprezentace Československa v umění, architektuře a designu*, Praha 2015.

o rozvoji Pražského hradu před Únorem 1948 a po něm. S odkazem (po-
hřích pouze letmým) na pojetí moci v díle Michela Foucaulta překra-
čuje dlouhodobě stále vlivnou, badatelsky však pramálo funkční dichotomii „vládoucích a ovládaných“. Názorně ukazuje, že tzv. socialistický realismus nebyl pouze bezvýhradným diktátem, jenž by na několik let udusil uměleckou a architektonickou scénu. Dynamika jeho uplatňování a naplňování vždy závisela na konkrétních aktérech, z nichž ten formálně nejvýše postavený, tj. prezident, nemusel být v síti dobových vztahů a pravomocí vždy automaticky také nejvlivnějším a nejaktivnějším. Zejména během Gottwaldovy éry vystupují do popředí osobnosti vedoucích pracovníků jeho kanceláře, Františka Nečásky, Františka Peřase a kancléře Bohumila Červíčka, zatímco sám prezident figuroval v konkrétních výtvarných a stavebních projektech spíše jako symbolická záštita. Naopak aktivnější vztah Antonína Zápotockého ke kulturně-politickým otázkám, který autorka naznačuje na základě vzpomínky kancléře Ladislava Nováka, by bylo možné podpořit i dalšími doklady sahajícími do doby jeho premiérského působení.¹³

Neméně cenná jsou zjištění týkající se vymezování pravomocí a následné spolupráce mezi Kanceláří prezidenta republiky a členy Svazu československých výtvarných umělců. V úloze odborných garantů vstupovali do diskusí o jednotlivých projektech během padesátých a šedesátých let mnozí zástupci starší generace historiků umění a architektů, často s meziválečnou zkušeností s hradním prostředím (Václav Vilém Štech, Zdeněk Wirth, ale také někdejší avantgardisté Oldřich Starý a Jaroslav Fragner). Pevnou a nezpochybňovanou pozici hradního architekta si z éry první a třetí republiky udržel Pavel Janák; rovněž zásadní a finančně náročné projekty reprezentačních prostor v Západním křídle Nového paláce byly (přes vnitřní kritiku ze strany prezidentova kancléře) ponechány pod dohledem architekta Otty Rothmayera.

13 V. ROLLOVÁ, *Pražský hrad*, s. 87. Vedle obecného poukazu na Zápotockého literární činnost či původní profesi kameníka (s účastí na dostavbě chrámu sv. Víta) lze využít část jeho projevů a výroků reflektovaných v dobovém diskurzu státní památkové péče, např. Projev předsedy vlády Antonína Zápotockého k zahájení výstavy *Za starou Prahu. Za starou Prahu*, *Věstník pro ochranu památek* 25, 6–10/1951, s. 41. Srov. Erna MEISSNEROVÁ – Bohumil ŠIMEK (eds.), *Antonín Zápotocký: O kultuře a inteligenci*, Praha 1956.

V některých pasážích by nicméně autorčina pečlivá práce snesla větší rozhodnost k využití shromážděných informací pro formulaci jednoznačnějších závěrů či zobecnění. Rothmayerův případ skýtá potenciál k úvaze nad prostupností mantinelů proklamovaného socialistického realismu, do nichž se, jak vidno, mohly v konkrétním případě vejít i svébytné práce Plečnikova žáka. V souvislosti s odezníváním „sorely“ se zase naskýtá otázka, nakolik lze vlastně v prostředí Hradu hovořit o „návratu k modernistické inspiraci“ (jak autorka ve shodě s obecným narativem dějin umění uvádí), jestliže zdejší meziválečné architektonické realizace tíhly formálním výrazem a materiálovým řešením převážně k tradicionalismu.¹⁴ Historizující socialistický realismus sem tak paradoxně přinášel mnohem menší slohový průlom než návrhy šedesátých let, které již zcela běžně pracovaly s kontrasty skla, betonu, železa a progresivnějším výrazem výtvarných děl.

Pozvolnou adaptaci Hradu pro potřeby sebe prezentace komunistického režimu a absenci radikálních zásahů do jeho fyzické podstaty v prvních poúnorových letech lze vysvětlit poukázáním na legitimizační strategii nových mocenských elit i možnost opřít se alespoň zpočátku o starší připravené nebo již započaté projekty. Stejně výraznou roli ovšem mohly sehrávat ekonomické faktory (priorita jiných ambiciózních vizí zamýšlených či realizovaných ve stejném období na území Prahy) i pragmatická tendence ponechávat na odpovědných místech osvědčené praktiky disponující pro výkon svých funkcí dostatkem zkušeností. Nakolik reálná mohla být kupříkladu možnost, že by Pavla Jánaka coby tvůrce bez výrazného kádrového „škrálopu“ a dobře obeznámeného s komplexní problematikou hradního areálu nahradil některý z mladých, byť bojovněji naladěných obhájců stalinského pojetí socialistického realismu?

Dílčí připomínky lze vznést k rozlišování jednotlivých etap poúnorového vývoje z hlediska míry zpřístupnění Pražského hradu veřejnosti. Autorka dospívá k závěru, že „do roku 1953 byl chápán především jako sídlo prezidenta a prostor státní reprezentace“, „o rozsáhlejším zpřístupnění veřejnosti se v této době ani neuvažovalo“ a došlo k němu

14 V. ROLLOVÁ, *Pražský hrad*, s. 87. Srov. Martin HORÁČEK, *Za krásnější svět: tradicionalismus v architektuře 20. a 21. století*, Brno 2013.

teprve v poststalinské, resp. postgottwaldovské éře.¹⁵ Sama sice na několika místech připouští možnost, že část projektů mohla být výsledkem starších úvah a příprav, ve shrnujících pasážích knihy se však kloní k poněkud schematičtějším formulacím, jimž se jinak úspěšně vyhýbá: „Klement Gottwald své sídlo lidem nikdy neotevřel a přes proklamované zpřístupňování všech památek lidu [...] se na Hradě v podstatě pokusil opevnit.“¹⁶ Argument Gottwaldovými obavami o vlastní bezpečnost bezesporu platí zejména v souvislosti se zajištěním tzv. prezidentského domku v Královské zahradě; jeho platnost pro celý areál Hradu však není příliš pevně podložena.

Právě zde by snad textu prospěla důslednější snaha o prověření ustálených politických mezníků a s nimi spojených hodnotících známének. Hovoří-li autorka o Gottwaldově „uzavírání“ Hradu po roce 1948, bylo by například vhodné blíže prověřit, nakolik byl do té doby „otevřen“. Již v období první republiky sloužila velká část interiérů k reprezentačním účelům či procházela dlouhodobou rekonstrukcí; kromě příležitostných akcí (*Svatováclavská výstava* 1929, *Staré umění na Slovensku* 1937) zde nefungovala žádná výstavní síň s pravidelným programem; k vytvoření hradního muzea v rekonstruovaném Starém královském paláci do konce třicátých let nedošlo; Královská zahrada byla otevírána pouze několik dnů v roce (zejm. 28. září, 28. října a 6. července). Většina historických prostor, které bylo možné volně či v doprovodu průvodce navštívit (katedrála, Zlatá ulička, Vladislavský sál), zůstala naopak přístupná i po roce 1948.¹⁷

15 V. ROLLOVÁ, *Pražský hrad*, s. 38.

16 V. ROLLOVÁ, *Pražský hrad*, s. 124, srov. s. 87 a 103. Lze předpokládat, že již v padesátých letech mohlo docházet k podobným komplikacím a prodlužování rekonstrukčních prací, které autorka konstatuje v případě let šedesátých, ať už v důsledku ekonomické nezajištěnosti projektů, technických komplikací, či objevů učiněných při přípravných archeologických a uměleckohistorických průzkumech.

17 Významným pramenem jsou v tomto ohledu poválečné turistické průvodce: autorka zmiňuje text hradního archiváře Jana Morávka vycházející z meziválečného vydání a opakovaně doplňovaný v letech 1946–1953 a nový text Františka Peťase z roku 1958, který nepřesně interpretuje jako jeden z projevů silící tendence k otevírání Hradu po nástupu A. Novotného. Ve skutečnosti šlo o druhé

Nebylo by tedy možné – aniž bychom zároveň popírali dobový kult osobnosti a propagandistický význam uskutečňovaných projektů – přiznat jisté pozitivní posuny v otevírání hradního areálu veřejnosti již bezprostředně poúnorovým rokům? V dobovém mediálním diskurzu (denní tisk, obrázkové týdeníky aj.) najdeme téma hradních proměn spojovaných s „prvním dělnickým prezidentem“ pravidelně nejpozději od roku 1952, a to nejen v podobě formálních proklamací. Veřejnost měla možnost se dozvědět o postupných adaptacích Jízdárny (1949), Královského letohrádku (1952–1955), Zlaté uličky (od 1952) i Tereziánského křídla pro účely zamýšleného hradního muzea (od 1950); informační embargo se nevztahovalo ani na Rothmayerovy úpravy neveřejných reprezentačních sálů.¹⁸ Důraz na propagaci stavebních aktivit i památkových rekonstrukcí, s poukazem na prospěch socialistické společnosti, byl v první polovině padesátých let velmi silný v celorepublikovém měřítku a vytvářel pevnou součást „budovatelského“ diskurzu stalinské modernity. Gottwaldova úloha na Hradě byla zároveň (bez ohledu na přetrvávající kontinuitu) mediálně rámována velmi podobným způsobem jako v případě Masaryka (a později Havla): nová hlava státu přichází do omšelého sídla, které předcházející vláda zanedbávala, a konečně mu navrácí někdejší lesk.¹⁹

Mezi tématy, která Rollová v knize podnětným způsobem otevírá, vyniká i problematika dobového výstavnictví. Názorně ukazuje zásadní roli, kterou v procesu hledání a nalézání českého socialistického realismu sehrávaly ambiciózně koncipované výstavy soudobých umělců i tzv. „klasiků“ domácího umění v Jízdárně Pražského hradu. Mimo jiné připomíná, že poúnorovým vyzdvížením osobností typu Aloise Jiráska či Mikoláše Alše nedošlo (navzdory oficiálním deklaracím) k žádnému „znovuobjevení pozapomenutých velikánů“, neboť šlo o autory sou-

vydání průvodce z roku 1955, takže vyvozované závěry je nutno vztáhnout již na éru A. Zápotockého. V. ROLLOVÁ, *Pražský hrad*, s. 80.

18 Např. Ladislav KHÁS, Hradní museum, *Svět práce*, č. 25, 19. 6. 1952, s. 8. Jaroslav VONDRÁČEK, Kamenný archiv vydává svědectví, *Květy*, č. 38, 1952, s. 8–9. Srov. jednotlivé reportáže v *Rudém právu*, magazínu *Svět v obrazech*, Khásovy články ve *Světě práce* a *Lidových novinách* aj.

19 Např. Bohuslav KONŮPEK, Prezident Gottwald a výstavba Hradu, *Svět práce*, č. 12, 1953, s. 10.

stavně oceňované již v meziválečném období, paralelně s avantgardní linií uměleckého vývoje.²⁰ Vzhledem k detailnosti zpracování se místy naskytá lehce troufalá otázka, zda se právě výkladová linie Hradu coby jednoho z ohnisek poválečného výstavnictví a muzejnictví nemohla stát základním nosným obloukem celé knihy. Pojmy jako muzealizace a re/prezentace by mohly pomoci zaklenout ono foucaultovské prolínání sfér osvěty, výchovy, indoktrinace a disciplinace, které autorka v poválečných proměnách Hradu sleduje. Zajímavou problematiku představují naznačená specifika „socialistického“ výstavnictví ve srovnání se soudobou západní praxí.²¹ Zatímco poválečné instalace v západních zemích shrnuje autorka pod hlavičku „neutrální bílé krychle“ umožňující „ponoření“ a „intimní dialog“ diváka s uměleckým dílem, u československých výstav zdůrazňuje úsilí o emocionální a ideovou mobilizaci diváka. Je otázkou, nakolik toto rámcové vymezení ne/rozlišuje dočasné výstavy a stálé expozice, popř. různé typy institucí; jistě se však může stát vhodným východiskem pro eventuální budoucí výzkum.

Těžiště knihy rozkrývá a analyzuje překvapivě komplexní a ambiciózní koncepci proměny hradního areálu v průběhu šedesátých let. Nejen díky více než dvojnásobné délce mandátu oproti oběma svým předchůdcům dokázal prezident Antonín Novotný coby předseda tzv. Ideové rady pro úpravy Pražského hradu iniciovat a rozhodujícím způsobem formovat soustavu projektů nových expozic a institucí, které měly Hrad propojit s klíčovými hodnotami akcentovanými v návaznosti na novou socialistickou ústavu z roku 1960. Každou z těchto oficiálně vyzdvihovaných hodnot autorka rozebírá na příkladu konkrétního projektu: zaměřuje se na oslavu práce (nerealizovaný Palác práce v interiérech Lobkovického paláce), ucelený výklad dějin v duchu marx-leninského světového názoru (Památník dějin československého lidu v bazilice sv. Jiří a přilehlém klášteře) či výchovu mládeže (Dům československých dětí v objektu Starého purkrabství). V zásadní míře se jí daří prokázat, že ani počátek „zlatých šedesátých“ neznamenal na straně politických elit úplný ústup ideologických ambicí; přímočaré taktiky stalinismu nicmé-

20 V. ROLLOVÁ, *Pražský hrad*, s. 53.

21 *Ibid.*, s. 118.

ně vystřídalý promyšlenější a komplexnější úvahy o symbolické a osvětové úloze Hradu.²²

V kapitolách věnovaných Novotného éře zaujme řada nově zjištěných skutečností. Ať jde o nenaplněné desakralizační gesto v podobě trvalého přemístění korunovačních klenotů z katedrály do památníku v bývalém Jiřském klášteře, vizuálně atraktivní návrhy interiérových řešení Paláce práce od architekta Zdeňka Hölzela nebo opakovaně projednávanou myšlenku Aleje socialismu mezi hradním areálem a letenskou plání, na jejíž postupné proměně z monumentální trasy v odpočinkovou cestu doplněnou díly mladé generace soudobých sochařů Rollová názorně ilustruje dobový posun v náhledu na problematiku trávení volného času a jeho ne/prolínání se sférami výchovy a vzdělávání. Aspektem s obecnější platností pro sféru architektury je několikrát zmiňovaná disproporce mezi velkoryse koncipovanými záměry a ekonomickými prioritami centrálního hospodářského plánu, jež v praxi vedla ke krácení vyhrazených finančních prostředků.

Přestože autorce nechybí cit pro pokládání podstatných otázek, ne vždy na ně v textu dokáže navázat i jasnějšími odpověďmi a tezemi. Vzhledem k šíři zkoumaného tématu a jeho dosavadnímu odbornému nezpracování lze plně respektovat, že mnohé aspekty zůstávají v textu záměrně pouze nadhozeny. Přesto se nemohu ubránit dojmu jistého nepoměru mezi podrobností analytických pasáží a interpretací, která je často ponechána v inspirativních, ale přece jen spíše opatrných náznacích. Úskalí přitom nespátřuji v objemu zpracovaného pramenného materiálu, ale spíše ve zvolené metodologii. Za hlavní metodologickou oporu svého textu Rollová označuje klasickou práci Juana Josého Linze obsahující charakteristiky totalitárních a post-totalitárních režimů, které využívá coby „volná východiska pro zhodnocení proměnlivého postavení Pražského hradu ve vztahu k politické ideologii v Českosloven-

22 Pavel Kolář hovoří o přechodu z radikálně přímočaré „programatické utopie“ stalinismu, která počítala s rychlým a nezvratným dosažením kýženého stadia historického vývoje, k „procesuální utopii“ připouštějící neuzavřenost dějinného procesu a pozvolnost cesty k naplnění vize „lepších zítřků“. V poststaliniském období tak nedošlo ke zhroucení komunistické utopie, ale k posunu akcentů podírajících její legitimitu. P. KOLÁŘ, *Soudruzí a jejich svět: sociálně myšlenková tvářnost komunismu*, Praha 2019, s. 26, s. 211an.

sku“.²³ Nejsem si jist, do jaké míry je tato politologická teorie operující v makroperspektivě vývojových fází (jakkoli nepochybuji o její vědecké relevanci) sama o sobě dostatečně funkčním nástrojem k uchopení a pochopení dobových proměn Hradu. Autorka si z ní bere především rámcové vymezení povahy oficiální ideologie, která v post-totalitárním režimu (který po ní představuje období po roce 1956) směřuje k postupné rutinizaci a vyprázdnění. Ze zjištění, že ve vztahu komunistických elit vůči Hradu nedošlo k úplné ztrátě ideologických ambicí a kulturněpolitických záměrů ani po většinu šedesátých let, však nakonec nevyvozuje pevnější závěry.²⁴

Je škoda, že další subtilnější a v souvislosti se zvoleným tématem potenciálně nosné koncepty jsou v textu zmíněny jen okrajově a spíše „mimochodem“, byť úvodní přehled literatury dokládá obeznámenost autorky s řadou zahraničních titulů. Na bohatý okruh paměťových studií odkazuje pouze osamocená citace Aleidy Assmannové.²⁵ Rovněž úvodní zmínka o Pražském hradu jako vrstevnatém prostoru, jenž má svou fyzickou i symbolickou dimenzi, zůstává na úrovni slibného naznačení, bez bližšího rozvinutí např. v kontextu myšlenek tzv. prostorového obratu nebo s aplikací frekventovaných pojmů *obrazu (image)* a *reprezentace* užívaných mj. ve sférách vizuálních a urbánních studií.

V rámci metodologického ukotvení působí poněkud rozpačitě též absence jasnějšího uchopení opakujících se pojmů *ideologie* a *propa-*

23 V. ROLLOVÁ, *Pražský hrad*, s. 18. Srov. Juan José LINZ, *Totalitarian and Authoritarian Regimes*, Boulder – London 2000.

24 V. ROLLOVÁ, *Pražský hrad*, s. 237. Toto zjištění ostatně není nutně v rozporu s Linzovým konceptem, který rozlišuje ranou, vrcholnou a pozdní fázi post-totalitarismu, během nichž může k vyprazdňování oficiální ideologie docházet postupně a dlouhodobě. Srov. Milan ZNOJ – Jirí KOUBEK, Totalitarismus a post-totalitarismus v Čechách, *Soudobé dějiny* 16, 4/2009, s. 722–733.

25 V. ROLLOVÁ, *Pražský hrad*, s. 21–22 a 133. Paměťovou perspektivu v souvislosti s Pražským hradem zčásti uplatnil Kamil Činátl při analýze způsobu, jímž publicista Zdeněk Mahler aktualizoval historický příběh katedrály sv. Víta v sociopolitickém kontextu devadesátých let. Kamil ČINÁTL, *Naše české minulosti, aneb Jak vzpomínáme*, Praha 2014, s. 240–266. Srov. Zdeněk MAHLER, *Katedrála*, Praha 1994. Jiný aspekt symbolické úlohy Hradu naznačili Jakub DOLEŽAL a kol., *Koruna bez krále: příběh českých korunovačních klenotů po roce 1918*, Praha 2016.

ganda. Oba termíny autorka vědomě používá jako dobové, aniž by k nim „a priori zaujímal negativní stanovisko“, přesto se nabízí otázka, zda je takový přístup vzhledem ke zvolenému tématu a otázkám, které jsou v jednotlivých kapitolách kladeny, dostačující.²⁶ Nepomohla by jejich pečlivější konceptualizace (jakkoli jistě náročná vzhledem k dlouhodobé frekventovanosti pojmů ve vědeckém provozu) hlubšímu pohledu na dis/kontinuity hradního vývoje? Závěrečné konstatování, že „slavná historie Pražského hradu, jeho jedinečná architektonická skladba i jeho obraz, budovaný mezi válkami Masarykem a Benešem, to vše bylo cíleně využíváno Klementem Gottwaldem a stranickými ideology k tomu, aby své vládě dodali legitimitu“, má nepochybně svou platnost. Nelze však zároveň nepostřehnout, že představitelé komunistických elit v tomto směru nebyli výjimkou, ale spíše „jedni z mnoha“, neboť právě legitimizace moci (ať už nabývá demokratických nebo totalitních forem) představuje hlavní důvod jakékoli instrumentalizace minulosti.²⁷ Co konkrétního tedy hradní projekty a vize vypovídají o specifikách a vnitřní povaze poučnorového režimu?

Určité interpretační vakuum cítím rovněž v samém závěru práce, kde autorka konstatuje neúspěch ideového programu zaštitěného Antonínem Novotným, který po jeho odstoupení z prezidentské funkce a rozpuštění Ideové rady v roce 1968 zůstal z valné většiny nenaplněn. Pokud se již tehdy „proměna Hradu v intencích komunistické utopie nepodařila“, jak vlastně pojmově uchopit další dvacetileté trvání režimu?²⁸ Také v sedmdesátých a osmdesátých letech zůstal Hrad symbolem, dějištěm významných státních aktů, výstav a expozic instrumentalizujících historická témata (*Doba Karla IV. v dějinách národů ČSSR* 1978, *Památky národní minulosti* 1987) a v některých ohledech pokračovala i tendence k jeho „překódování“ (byť spíše mimo zraky veřejnosti, jako v případě likvidace původní pracovny a knihovny T. G. Masaryka). Představuje rok 1968 definitivní „konec utopie“ nebo její další specifickou transformaci?

26 V. ROLLOVÁ, *Pražský hrad*, s. 22–23.

27 V. ROLLOVÁ, *Pražský hrad*, s. 235.

28 *Ibid.*, s. 238.

Přes naznačené kritické poznámky a otevřené otázky lze nicméně knihu Veroniky Rollové v každém případě ocenit jako velmi přínosný krok k soustavnějšímu výzkumu dosud málo reflektovaného tématu, jehož potenciál ve vztahu k obecnějším fenoménům československých poválečných dějin je nemalý. Informační vydatností, důkladným zpracováním i snahou vyhýbat se (přínejmenším některým) ustáleným myšlenkovým šablonám vhodně podněcuje k dalšímu přemýšlení a jistě si proto zaslouží pozornost širší čtenářské obce.

Michal Kurz

Scott O. MOORE, *Teaching the Empire, Education and State Loyalty in Late Habsburg Austria, West Lafayette: Purdue University Press 2020, 281 s.*

Scott O. Moore, odborný asistent historie na státní univerzitě ve východním Connecticutu, kde vede kurzy moderní evropské historie, v této publikované disertaci zkoumá, jak „pozdní“ habsburská monarchie (existuje dokonce webová stránka, jež se jmenuje „The History of the Late Habsburg Monarchy“, kterou vede slovinský badatel a vysokoškolský učitel Rok Stergar) využívala vzdělání k pěstování vlastenectví svých obyvatel. Téměř všechny veřejné školy se v druhé polovině 19. století staly jak v Evropě, tak ve Spojených státech amerických nástrojem pro pěstování vlastenectví. Od základních škol existovalo v těchto zemích ve výuce něco, co bychom dnes nazvali občanským vzděláváním, které učilo děti znalosti „společných“ a v habsburské monarchii i regionálních mýtů, hrdinů a konstitutivních myšlenek, které měly nadčasově a nadregionálně spojit pestrou společnost. Téma výzkumu to není nikterak nové. Především historici a pedagogové z národních států, jako je Německo či Francie, mají velkou tradici v těchto výzkumech. Zdálo se dokonce, že pro mnohonárodnostní habsburskou monarchii se tento typ výzkumu nehodí. Ale jak už ukázala disertace Veroniky Sušové, kterou obhájila v roce 2007 na Fakultě humanitních studií (školiťel Miroslav Hroch), opak je pravdou. Školní výuka v habsburské říši

prokazovala právě pro svou kulturní a jazykovou mnohvrstevnatost sice jiný typ vlastenecké výuky, ale o to mohou být výsledky výzkumu pro učenou komunitu celého světa přitažlivější a zajímavější.¹

Prostřednictvím důkladného prozkoumání osnov učebnic občanské výchovy, pedagogických časopisů, školních kronik, inspekčních zpráv a dalších záznamů týkajících se vedení škol používaných v německých školách habsburské monarchie v letech 1867 až 1914 Scott O. Moore dokazuje, že se rakouské úřady pokusily vytvořit vrstevnatou identitu ukotvenou v loajalitě dle místní situace k domovské zemi, národní skupině či samotné říši, a hlavně pak k dynastii. Daleko více než v jednonárodnostních státech úředníci (zde od konce roku 1867 obnovené ministerstvo kultu a vyučování) vycítili, že státní vlastenectví může být silné pouze tehdy, pokud budou silné regionální či národní identity. Doufali totiž, že tato vrstevnatá identita vytvoří společný pocit sounáležitosti mezi společnostmi, které neměly stejné kulturní nebo jazykové zázemí.

Pro formu uvádím, že první kapitola této disertace poskytuje triviální přehled rakouského vzdělávacího systému od osmnáctého století do roku 1914. Rovněž pojednává o vývoji učebních osnov dějepisu na německých školách a poukazuje na jedinečnou schopnost posloužit jako pramen k odhalení strategie „občanské výchovy“. Druhá kapitola zkoumá, jak učebnice a hodiny dějepisu představovaly při konkrétní výuce habsburské panovníky způsobem, který by vykreslil dynastii jako ztělesnění řádné správy věcí veřejných. Takovéto idealizované výklady usilovaly o vytvoření základní interpretace společné habsburské minulosti. Na tuto kapitolu navazuje analýza, jak tyto učebnice využívaly historickou látku k podpoře nadnárodní rakouské identity, v níž by bylo její obyvatelstvo propojeno bojem proti společnému nepříteli (Turci, Pru-

1 Veronika SUŠOVÁ, *Politická socializace a státní identita ve vzdělávací politice mnohonárodních říší: Předlitavsko a evropské Rusko v letech 1875–1918 ve srovnání. Příspěvek ke studiu základů moderní politické kultury ve Střední a Východní Evropě*, disertační práce FHS UK, Praha 2007. Srov. TÁŽ, Vzbudit věrnost a oddanost. Dějepis jako nástroj politické socializace v Rakousku-Uhersku a Rusku druhé poloviny 19. století, *Dějiny a současnost* 26, 5/2004, s. 15; TÁŽ, Politika jako oficiální znalost. Politická socializace v Předlitavsku a v evropském Rusku v letech 1875–1917/1918 v komparativní perspektivě. *Český časopis historický* 106, 4/2008, s. 815.

sové), a tudíž i společnou minulostí. Zde poprvé zaznívá teze, že se státní úředníci a tvůrci dějepisných učebnic snažili vytvořit tuto identitu způsobem, který podporoval stávající místní a národní identity. Čtvrtá kapitola zkoumá, jak školní oslavy i mimoškolní vlastenecké akce posilovaly tuto „občanskou výchovu“. Dokazuje, že mezi školami a dalšími úřady existovala silná spolupráce s cílem vytvořit konzistentní vyprávění o habsburské minulosti. Závěrečná kapitola pojednává o snaze rakouské byrokracie zajistit, aby učitelé nadále podporovali takto koncipovanou občanskou výchovu i v prostředí tvrdých národnostních bojů. Cílem disertace je tedy dokázat, jak už bylo výše zmíněno, že Rakousko zavedlo na rozdíl od západní Evropy na svých školách poněkud odlišný, více asertivní systém občanské výchovy, která se pokusila vytvořit mnohovrstevnatou identitu, jež by dokázala spojovat loajalitu s konzervativním imperiálně-dynastickým státem a zároveň umožňovala pěstovat silné regionální a národní vlastenectví v jedenácti státem uznávaných etnikách, jazycích a kulturách. Z textu rovněž implicitně vyplývá, že supraetnické rakušanství pak bylo v pozdní habsburské monarchii pro školské úřady jenom nedosažitelným snem, který už nikdy nebude naplněn tak, jako se kdysi udála proměna Francouze Evžena Savojského v příkladného Rakušana. Co si ovšem jistou odezvu vydobylo, bylo, že kromě „užší vlasti“ byl často nejen v učebnicích s dvojím cílem aplikován pojem „širší vlasti“: zaprvé probudit loajalitu národů monarchie k celé říši a zadruhé uvědomit si (mocenskou a ekonomickou) výhodnost příslušnosti k velké říši. Jediný, kdo této státní koncepci podpory vlastenectví oponoval, byla krátce před první světovou válkou, dle Scotta O. Moora, vídeňská nadstranická, posléze více méně sociálně demokratická platforma Freie Schule, která usilovala o reformu školského systému bez dominantního vlivu katolické církve, neboť se odvážila tvrdit, že láska k vlasti či k dynastii může být překonána i jiným sebevztahným a sebeidentifikačním pocitem.²

2 Dodnes existující spolek Freie Schule byl založen ve Vídni v roce 1905. O tři roky později čítal na 20 000 členů. V září 1910 otevřel v Albertgasse 23 ve vídeňském obvodu Josefstadt svou první experimentální školu. V roce 1923 se změnil na již vyloženě sociálně demokratickou vzdělávací platformu s pozměněným názvem Freie Schule-Kinderfreunde.

Potud jsou pro nás tyto badatelské výsledky výzkumu více méně očekávatelné a nepřekvapivé. Nicméně, i když autor udává v přehledu archivních pramenů návštěvu pražských archivů a čerpání poznatků z fondu Národního archivu Zemská školní rada, s relevantními česky psanými pracemi se v podstatě nebyl schopen seznámit. Mám na mysli především právě výše zmíněnou disertaci Veroniky Sušové, ve které by narazil na širší koncept „politické socializace a státní identifikace ve vzdělávací politice mnohonárodních říší“ v komparaci Předlitavska a evropského Ruska v letech 1875 až 1918, který výše uvedené Moorovy závěry do jisté míry problematizuje. Veronika Sušová zvolila náročnější koncept svého bádání, v jehož středu stojí problém politické socializace jako integrální součásti procesu modernizace v mnohonárodnostních poměrech Předlitavska a evropského Ruska. Soustředila se přitom na analýzu státem kontrolovaného diskurzu v učebnicích dějepisu, k nimž přidala samozřejmě i české učebnice zeměpisu a občanské výchovy. Zjistila, že oba monarchistické státy se skrze učebnicové texty rovněž mohly bránit výraznější občanské participaci tím, že v učebnicích nadměrně zdůrazňovaly roli panovníka jako hlavního aktéra ve společnosti. Čili mohlo dojít také k tomu, že se koncept mnohohvrstevnaté identity mohl stát kontraproduktivní už jenom z toho prostého důvodu, že v rakouském případě musely více respektovat fenomén národní občanské emancipace rodičů dětí a že přílišné respektování regionálních zvláštností mohlo vést k nahrazení dějepisné výuky pouhou vlastivědou. Tak daleko to ale nemohlo nikdy dojít, neboť v takovéto koncepci výuky by byla role panovníka a dynastie již skoro zbytečná.

Rovněž tak nemohl Scott O. Moore zjistit, že v Rakousku na počátku 50. let 19. století proběhla diskuse o koncepci rakouského školního dějepisu, v níž český konzervativní historik Václav V. Tomek po absolvování inspekční cesty do Francie, která byla placena ministerstvem kultu a vyučování, prosazoval tzv. synchronickou metodu, která kompromisně přihlížela k tomu, že rakouské dějiny se skládají z rakouských, uherských a českých dějin, respektive z dějin těchto zemí.³ Oproti němu měla jistou naději na uplatnění ve školské praxi také tzv. stammlandská

3 Václav Vladivoj TOMEK, *Děje mocnářství rakauského ku potřebě na gymnásiích*, Praha 1852.

koncepce, která vycházela z předpokladu, že krystalizačním jádrem rakouských dějin byly dějiny Dolních Rakous.⁴ Zde bylo jen implicitně naznačeno, že habsburští panovníci nalézali oporu jen v dějinách německy hovořícího obyvatelstva. Stammlandská koncepce rakouských dějin sice nikdy nebyla přijata za oficiální, avšak z některých učebnic zcela nevymizela. Z výše uvedeného tedy může vyplývat, že také existovala koncepční pluralita učebnicových zadání. Tato disertace ji nepřipouští, protože například koncepčně kolísavé učebnice rakouských dějin Antona Gindelyho autor takto nečetl. Úřední koncepce dějepisných učebnic mohla kolísat mezi několika mody a jejich výsledná podoba měla často (a to ještě po zásahu cenzury) kompromisní podobu, která musela vyhovovat nakonec jen dynastii.⁵

A moje snad vůbec nejzávažnější připomínka se týká hořkého konce koncepce vrstevnatého pěstování rakouského vlastenectví v intencích mnohokrát vyzdvihovaného respektování historické a kulturní diverzity zdejších společností. To by byl ovšem jiný epilog, který není možné v této disertaci ani naznačit, natož připustit, neboť by byly všechny její závěry končící výzkum v roce 1914 devalvovány. Jde o to, že během první světové války byly v českých školních dějepisných knihách a v učebnicích české literatury bílým papírem přelepeny všechny pasáže týkající

4 Jiří ŠTAIF, *Historici, dějiny a společnost. Historiografie v českých zemích od Palackého a jeho předchůdců po Gollovu školu 1790–1900*, část I. Praha 1997, s. 183; Jana KOVAŘÍKOVÁ, *Učebnice dějepisu jako nástroj formování českého historického povědomí ve druhé polovině 19. století*, *Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et Historica* 5, *Studia Historica* 15, Praha 1976, s. 7.

5 Milada POLIŠENSKÁ, *Antonín Gindely a „evropská dimenze“ jeho díla*, Praha 2007; Anton GINDELY, *Lehrbuch der allgemeinen Geschichte für die oberen Klassen der Real- und Handelsschulen*. II. Band: *Das Mittelalter und die Neuzeit*. Zweite durchgehend umgearbeitete Auflage mit vielen Abbildungen, Prag 1871; Anton GINDELY, *Lehrbuch der allgemeinen Geschichte für Realschulen*. II. Band, Prag 1865; Anton GINDELY, *Lehrbuch der allgemeinen Geschichte für die oberen Klassen der Gymnasien, Real- und Handelsschulen*, III. Band: *Die Neuzeit*. Sechste durchgesehene Auflage mit vielen Abbildungen zur Erläuterung der Kulturverhältnisse, Prag 1880. Gindelyho nadstátní koncept pojetí habsburských dějin vycházel z duálního postavení habsburského panovníka ve středoevropském regionu. Vlastním územím habsburského panovníka byla nejen podunajská monarchie, ale zároveň i z pozice císaře Svaté říše římské pod jeho moc spadaly tzv. německé země.

se zásadních „hrdinů“ české minulosti, tedy především Jana Husa a Jana Žižky, a tudíž bylo zakázáno se před žáky a studenty o nich zmiňovat.⁶ Vybilení národních dějin a k tomu ještě následné „rozmetání“ sestavy českých znaků ve velkém státním znaku neznamenal nic jiného než krach této několik desítek let pěstované koncepce dějepisné výuky a přeorientování na širěji pojaté rakouské vlastenectví.

Jak si pozorný čtenář jistě povšiml, recenzovaná disertace vyšla ve specializovaném nakladatelství pro vzdělávací a také školní a univerzitní literaturu Purdue University Press, kde v roce 1996 vyšla i monografie Gary Cohena *Education and Middle-Class Society in Imperial Austria*. Recenzovaná disertace by rovněž mohla být považována za pokračování Cohenova díla a také by mohla být chápána v intencích současného smířlivého amerického bádání o dějinách „pozdní“ habsburské monarchie, které reprezentuje především Pieter M. Judson a jeho *The Habsburg Empire. A New History* (v současnosti jsou obě zmíněné knihy překládány do češtiny) jako rehabilitace školské politiky zaniklé mnohonárodnostní říše.

Milan Hlavačka

Jan RATAJ – Miloš DLOUHÝ – Antonín HÁKA, *Proti systému! Český radikální konzervativismus, fašismus a nacionální socialismus 20. a 21. století*, Praha: Auditorium 2020, 334 s.

Kniha *Proti systému!* s podtitulom *Český radikální konzervativismus, fašismus a nacionální socialismus 20. a 21. století* od autorského tria Jan Rataj, Miloš Dlouhý a Antonín Háka je ambicióznym pokusom

6 Vít Vlnas dokonce tvrdí, že šlo o „klopotnou a v konečném výsledku neúspěšnou snahu o výchovu občana habsburské říše nejen v loajálního, ale též upřímně vlasteneckého jedince s rozvinutým citovým vztahem k supranacionální širší vlasti. Slibné předpoklady, které se v tomto ohledu utvořily během napoleonských válek, nebyly naplněny především vinou liknavosti a podezřavosti státního aparátu“. Vít VLNAS, Vaterländisches Ehrenbuch aneb Truchlivý příběh výchovy rakouského vlastence, in: Kateřina Bláhová – Václav Petrbok (eds.), *Vzdělávání a osvěta v české kultuře 19. století*, Praha 2005.

zmapovať a analyzovať storočný (1918–2018) vývoj českej krajnej pravi-
ce od jej predvojnovnej historickej podoby až po tú súčasnú. Deklarova-
ným cieľom autorov knihy, ktorú minulý rok vydalo pražské vydava-
telstvo Auditorium, je zároveň vyplniť takmer dekádu trvajúce vákuum
od vydania poslednej odbornej publikácie venujúcej sa problematike
českej krajnej pravičky ako celku, ktorou bol titul *Krajní pravice a krajní
levice v ČR* z roku 2011 (s. 14).¹ V tomto smere sa zámer autorov naplnil,
a to dokonca do takej miery, že knihu *Proti systému!* možno nielen z te-
matického, ale aj analytického hľadiska považovať v istom zmysle za
pokračovateľku starších titulov z pera súčasných alebo bývalých členov
Katedry politológie Masarykovej univerzity v Brne, ako sú Miroslav Ma-
reš, Josef Smolík, Petra Vejvodová a iní. Ako už samotný názov knihy
napovedá, jej témou je problematika antisystémovej krajnej pravičky
v Českej republike. S tým však prichádza aj hlavný kameň úrazu a záro-
veň aj najväčšia slabina celej knihy, ktorou je absencia serióznej snahy
o vysvetlenie terminológie a ponúknutie teórie a konceptualizácie
toho, čo autori rozumejú pod antisystémovosťou a krajnou pravícou.
To by čitateľovi pomohlo zorientovať sa nielen v pojmovom aparáte,
s ktorým autori v rámci knihy pracujú, ale tiež aj v tom, prečo sú niek-
toré subjekty zahrnuté v ich analýze, kým iné zas nie. Terminologická
debata, ak sa tak v tomto prípade vôbec dá nazvať, je však v knihe zre-
dukovaná len na niekoľko riadkov. V rámci nich autori uvádzajú, že kraj-
nú pravícu „diferencujú podľa jej tradičných, základných myšlienkových
prúdov, ktorými sú radikálny tradicionalistický konzervativizmus a fun-
damentalizmus, fašizmus a nacionálny socializmus“ a že takéto termi-
nologické rozčlenenie považujú za „odborne pregnantnejšie – s väčšou
diferenciačnou optikou a výpovednou hodnotou – než pojmy radikaliz-
mus a extrémizmus, ktoré navyše zastrešujú dva myšlienково proti-
kladné svety, ktorými sú krajná pravica a krajná ľavica“ (s. 11).

O tom, či však v prípade zvoleného pojmového aparátu ide skutočne
o prehľadnejšiu a menej problematickú terminológiu, ktorá by zachytá-
vala tradičné a základné myšlienkové prúdy krajnej pravičky, tak ako to
autori uvádzajú, je však možné celkom úspešne polemizovať. Samotný

1 Martin BASTL – Miroslav MAREŠ – Josef SMOLÍK – Petra VEJVODOVÁ, *Krajní
pravičky a krajní levicy v ČR*, Praha 2011.

titulný koncept antisystémovosti – ktorý autori síce nikde nedefinujú, avšak na viacerých miestach v knihe naznačujú – že ho v rozpore s jeho prevládajúcim politologickým chápaním² stotožňujú s antidemokraciou (ktorú ale taktiež bližšie necharakterizujú), je problematickým konceptom. Táto jeho problematickosť súvisí jednak s tým, že „systém“ a demokracia nepredstavujú za každých okolností synonymá a navyše aj jednotlivé demokratické formy vlády či demokratické politické systémy sa od krajiny ku krajine, viac či menej, líšia. To robí z antisystémovosti relativistický a z pohľadu jednotlivých krajín špecifický koncept, ktorý môže navyše naberať rôzne ideologické podoby,³ rovnako ako to je v prípade autormi kritizovaných konceptov extrémizmu a radikalizmu.

Nemenej problematické je aj rozlíšenie krajnej pravice na radikálny konzervativizmus, fašizmus a nacionálny socializmus, a to predovšetkým pokiaľ ide o jej nefašistickú časť reprezentovanú v tomto prípade prvým menovaným prúdom. V súčasnosti je v dôsledku „mainstreamizácie“ a normalizácie krajne pravicových tém⁴ mnohokrát zložitá v praxi rozlišovať konzervatívne strany od tých krajne pravicových. Je preto v kontexte zaradenia tzv. radikálneho konzervativizmu do krajnej pravice otázne, či je tento ideologický segment, ktorý sa takto autori snažia označiť, skutočne v prvom rade konzervativizmom. Rôzne ideologické prúdy sú totižto charakterizované rôznymi ideologickými jadrami, ktoré na ich základe vytvárajú spoločné ideologické rodiny.⁵ Kým však

2 Michal KUBÁT, *Politická opozice v teorii a středoevropské praxi (vybrané otázky)*, Praha 2010, s. 71–86.

3 Mattia ZULIANELLO, What is an anti-system party? Some clarifications, *Contemporary Italian Politics* 11, 2/2019, s. 192–194.

4 Pozri napr. Tjitske AKKERMAN – Sarah DE LANGE – Matthijs ROODUIJN (edd.), *Radical right-wing populist parties in Western Europe: Into the mainstream?*, Routledge 2016; Katy BROWN – Aurelien MONDON – Aaron WINTER, The far right, the mainstream and mainstreaming: towards a heuristic framework, *Journal of Political Ideologies*, 2021, s. 1–18; Aristotle KALLIS, When Fascism Became Mainstream: The Challenge of Extremism in Times of Crisis: Second Lecture on Fascism – Amsterdam – April 9 2015, *Fascism* 4, 1/2015, s. 1–24; Cas MUDDE, *The far right today*, Cambridge 2019, s. 161–179; Ruth WODAK, *The Politics of Fear: The Shameless Normalization of Far-Right Discourse*, London 2020.

5 Michael FREEDEN, *Ideologies and political theory: A conceptual approach*, Oxford 1996.

v prípade krajnej pravice je jej jadro tvorené minimálnou kombináciou nativizmu (alebo inými slovami xenofóbneho ultranacionalizmu) a autoritárstva, v prípade konzervativizmu je toto jadro iné, a preto konzervativizmus na rozdiel od fašizmu nepatrí do ideologickej rodiny krajnej pravice. To, čo tak autori mylne nazývajú radikálnym konzervativizmom je v kontexte súčasných terminologických debát presnejšie označované ako radikálna pravica, ktorá však nie je charakterizovaná konzervativizmom ale spomínaným autoritárstvom.⁶ Nie je však úplne jasné, do akej miery sú autori zorientovaní v týchto terminologických debatách, pretože aj keď sami deklarujú, že v rámci svojej práce vychádzali z príslušnej odbornej politologickej, historickej a sociologickej literatúry (s. 16), pokiaľ ide o zahraničnú, predovšetkým v anglickom jazyku publikovanú literatúru, kde sa tieto pojednania primárne vedú, tú čitateľ tejto knihy spočíta na prstoch jednej ruky (viď zoznam prameňov a odbornej literatúry od s. 302).

V tomto ohľade je tak škoda, že autori nepoužili niektorý z osvedčených konceptuálnych rámcov (keďže ide o analýzu tak historickej ako aj súčasnej antidemokratickej krajnej pravice, vhodnou by sa javila napríklad konceptualizácia generického fašizmu od Rogera Griffina)⁷, ktorý by po teoretickej stránke pomohol prácu lepšie ukotviť v rámci súčasného akademického výskumu krajnej pravice. To isté platí aj ohľadom použitej metodológie, ktorá sa obmedzuje na základnú deskripciu. Predsa sa dnes píše rok 2021 a je preto najvyšší čas posunúť sa ďalej smerom k viac sofistikovaným analytickým prístupom.

Čo sa samotného obsahu knihy týka, jej obálka uvádza, že tematicky je práca rozdelená do dvoch celkov, z ktorých prvý sa venuje historickej, medzivojnovnej krajnej pravici a ten druhý zas tej súčasnej. V tomto ohľade však nie je úplne jasné, prečo sa autori v rámci obsahu rozhodli knihu členiť na tri hlavné kapitoly, z ktorých prvá, venovaná krajnej pravici do roku 1945 má takmer 100 strán, druhá zameraná na krajinú pravicu 90. rokov 20. storočia má len 15 strán a tretia, posledná kapitola zaoberajúca sa krajinou pravcou v 21. storočí má viac než 150 strán.

6 C. MUDDE, *The far right today*, s. 24–31.

7 Roger GRIFFIN, *The Nature of Fascism*, London 1993; TEN ISTÝ, *Fascism: An Introduction to Comparative Fascist Studies*, Cambridge 2018.

Nakoľko neexistuje zásadný historický prelom vo vývoji krajnej pravice po roku 1989, tak ako tomu bolo po 2. svetovej vojne, vhodnejšie ako toto disproporčné chronologické členenie na tri kapitoly by sa javilo rozdelenie reflektujúce rozlíšenie medzi historickou (1918–1945) a dnešnou (1989–súčasnosť) krajinou pravicou.

Pokiaľ ide o tú prvú, teda medzivojnovú krajnú pravicu, tej je venovaná úvodná časť knihy zameriavajúca sa na historické korene českej a slovenskej krajnej pravice. Odhliadnuc od toho, že zaradenie vývoja slovenskej krajnej pravice do knihy venovanej českej krajnej pravici nedáva žiadny zmysel, ani samotná analýza českej medzivojnovnej krajnej pravice nie je bezproblémová. Na jej margo možno uviesť, že jej autori nevystúpili z tieňa českej historiografie, ktorá – podobne ako v minulosti tá slovenská – do veľkej miery ignoruje konceptuálne debaty týkajúce sa fašizmu. To sa v tomto prípade pretavilo do nesystematického a do značnej miery len intuitívneho označovania jednotlivých hnutí touto nálepkou. Autori tak napríklad uvádzajú, že prvým fašistickým hnutím v Československu bolo hnutie Červenobílí, ktoré vzniklo v roku 1922 (s. 38) a to aj napriek tomu, že česká historiografia spravidla datuje vznik prvých fašistických hnutí do marca 1921.⁸ Autori zároveň neuvádzajú žiadne vysvetlenie toho, prečo považujú za prvé fašistické hnutie práve Červenobílích a nie napríklad Národní hnutí prípadne hnutie Českoslovenští fašisté, ktoré ani nezmieňujú. Samotní Červenobílí pritom svoje označenie za fašistov odmietali a tento titul im prisúdilo komunistické *Rudé právo*.⁹ Navyše, keďže v prípade Červenobílích išlo o marginálne hnutie, o ktorého pôsobnosti nie je dostupných dostatok informácií, jeho správna politologická kategorizácia by si namiesto automatického preberania označení, ktoré doteraz používala česká historiografia, vyžadovala hlbšiu analýzu.

8 Eva FARGAŠOVÁ, Nástin vývoje organizací českého fašistického hnutí v letech 1921–1929, in: Josef HARNA (ed.), *Sborník k dějinám 19. a 20. Století*, sv. 11, Praha 1989, s. 135; Pavel BALOUN, Vznik českého fašismu (1921–1926), *Historie–Otázky–Problémy (HOP)* 2, 1/2010, s. 64.

9 Ivo PEJČOCH, *Fašismus v českých zemích. Fašistické a nacionálněsocialistické strany a hnutí v Čechách a na Moravě 1922–1945*, Praha 2011, s. 31.

Podobne problematické je aj hodnotenie hnutia Vlajka, ktoré autori od jej počiatkov označujú ako fašistické. Aj kategorizácia Vlajky by si však zaslúžila robustnejšie problematizovanie, ktoré by v ideálnom prípade zachytilo vnútornú dynamiku a rôzne fázy jej vývoja. Okrem toho autori tiež konštatujú, že v druhej polovici 30. rokov sa Vlajka „usilovala sformovať český národný socializmus“ (s. 43), no už nevysvetľujú, čo si pod „českým národným socializmom“ má čitateľ predstaviť. Problematické (a mätúce) to môže byť napríklad pri pohľade na Českú stranu národne sociálnu, ktorá ako strana vlastenecky zmýšľajúcich robotníkov a nižších vrstiev vznikla už v roku 1897. V rokoch 1918 až 1926 potom existovala ako Československá strana socialistická a následne od roku 1926 znova ako Československá strana národne socialistická.¹⁰ Má teda čitateľ nadobudnúť predstavu, že sa Vlajka snažila o napodobenie ideológie tejto strany, alebo o vytvorenie českej verzie nacizmu?

Nešťastné sú aj viaceré značne zjednodušujúce formulácie, ktoré autori zvolili na mnohých miestach. Príkladom toho sú tvrdenia, že „neúspech fašizmu v českých krajinách spočíval v tom, že Česi nepatrili medzi národy frustrované výsledkami prvej svetovej vojny“ (s. 39) alebo že „slovenská spoločnosť sa za dvadsať rokov RČS nikdy dostatočne ne-liberalizovala. Ľudácky autoritársky konzervativizmus a klérofašizmus získal masovú národnú základňu“ (s. 38). Tak v minulosti, ako aj v súčasnosti, však platí, že nárast podpory krajnej pravice je vždy viacfaktorový jav, a preto takéto konštatovania zákonite podsúvajú čitateľovi zavádzajúce a zjednodušujúce závery. Tie sú rovnako prítomné aj v pateralistických interpretáciách vzťahu Čechov a Slovákov, v rámci ktorých autori uvádzajú, že „česká nadšená odhodlanosť pomoci Slovákom na prahu národnej existencie bola nezištná“ (s. 35), alebo že centralizačná politika unitárneho československého štátu pri jeho vzniku zabránila tomu, aby Budapešť zneužila požiadavku slovenskej autonómie k opätovnému pripojeniu „horného Uhorska“ k Maďarsku (s. 35). Česká pomoc Slovákom bezpochyby existovala, a Praha mala samozrejme podiel na tom, že Slovensko sa nestalo znovu súčasťou Uhorska, no takéto zjednodušujúce a zovšeobecňujúce konštatovania pripomínajú viac

10 Bližšie pozri napr. J. HARNA, *Politické programy českého národního socialismu 1897–1948*, Praha 1998.

prejav národnej mytologizácie ako seriózný príspevok do odbornej diskusie.

Napriek viacerým vyššie spomenutým nedostatkom ide v prípade analýzy medzivojnovnej českej pravice o pomerne kvalitne spracovanú, no zároveň však do veľkej miery neoriginálnu a neinovatívnu syntézu starších prác, ktorá neprináša takmer nič nové a v mnohom len opakuje známe tézy a preformulované závery zo starších publikácií Jana Rataja.¹¹

Dve podkapitoly venované krajnej pravici na Slovensku v medzivojnovom období a následne ľudáckej slovenskej republike, ktoré ako už bolo spomínané, logicky nezapadajú do témy knihy, majú tiež svoje nedostatky. Tie sa týkajú predovšetkým toho, že autori v nich nezachytili takmer nič z troch dekád vývoja slobodného výskumu historickej slovenskej krajnej pravice, ľudáckej Slovenskej republiky, či „klérofašizmu“. Týmto témam je venovaný priekopnícky výskum viacerých slovenských¹² či zahraničných¹³ autorov, avšak miesto nich dávajú autori priestor citovaniu skompromitovaného a serióznymi bádateľmi dlhodobo odmietaného neofudáckeho historika Milana S. Ďuricu (s. 35).

11 Napríklad Jan RATAJ, *O autoritativní národní stát*, Praha 1997; TEN ISTÝ, *Návrat a nástup. Český systémový koncept krajně pravicového řádu za druhé republiky*, *Politologická revue*, 1/2006, s. 54–80 a ďalšie.

12 Napr. Miloslav SZABÓ, „Klérofašizmus“? Katolicizmus a radikálna pravica v stredoeurópskom kontexte (1918–1945), *Historický časopis* 65, 4/2017, s. 675–687; TEN ISTÝ, *Klérofašisti. Slovenskí kňazi a pokúšenie radikálnej politiky (1935–1945)*, Bratislava 2019; Anton HRUBOŇ, Slovenský národný socializmus v koncepciách Štefana Polakoviča a Stanislava Mečiara. (Dva návrhy posalzburského smerovania prvej Slovenskej republiky), in: Ten istý – Juraj Lepiš – Zuzana Tokárová (edd.), *Slovensko v rokoch neslobody 1938–1989 II.*, Bratislava 2014, s. 20–34; Martin PEKÁR, Štátna ideológia a jej vplyv na charakter režimu, in: Martina Fiamová, – Ján Hlavinka – Michal Schvarc a kol., *Slovenský štát 1939 – 1945. Predstavy a realita*, Bratislava 2014, s. 137–152; Z. TOKÁROVÁ, *Slovenský štát. Režim medzi teóriou a politickou praxou*, Košice 2016.

13 Napr. James Mace WARD, *Priest, Politician, Collaborator. Jozef Tiso and the Making of Fascist Slovakia*, New York 2013; Thomas LORMAN, *The Making of the Slovak People's Party: Religion, Nationalism and the Culture in Early 20th-Century Europe*, London 2019; Antonio COSTA PINTO (ed.), *Corporatism and Fascism. The Corporatist Wave in Europe*, London 2017; Andrzej KRAWCZYK, *Kněz prezidentem. Slovensko Jozefa Tisa*, Praha 2019.

Problematická je tiež nedostatočná práca s archívnymi prameňmi. V celej kapitole je odcitovaný jediný archív, ktorým je Archiv bezpečnostních složek (s. 47), ktorý je však pre výskum medzivojnového českého fašizmu a radikálnej pravice takmer nepodstatný. Kľúčové prameňe, ktoré sa nachádzajú v Národnom archíve ČR, Archíve Kancelárie prezidenta republiky, Masarykovom ústave a Archíve AV ČR, prípadne v miestnych archívoch, citované nie sú.

Čo sa týka členenia prvej kapitoly, tá je značne disproporčná. Medzivojnovému obdobiu, trvajúcemu približne dve dekády, sa autori venujú na 23 stranách (s. 35–58). Naopak „druhá“ republika, ktorá existovala 169 dní, je analyzovaná na 35 stranách (s. 58–93). Najvýznamnejšej a jedinej relevantnej fašistickej strane v Československu, Národnej obci fašistickej, je venovaných len niekoľko strán a jej analýza je tak zákonite povrchná.

Pokiaľ ide o časť knihy mapujúcu znovuzrodenie českej krajnej pravice po roku 1989 a jej následné premeny v 21. storočí (s. 115–31, 132–285), v rámci nej autori popisujú široké spektrum rôznych hnutí a organizácií. V druhej kapitole knihy ide predovšetkým o skinheadské hnutie a politickú stranu Sdružení pro republiku – Republikánská strana Československa (SPR-RSČ), ktoré zažili svoj vrchol v 90. rokoch 20. storočia, a ktorých neskorší úpadok viedol následne k atomizácii a fragmentácii českej krajnej pravicovej scény pretrvávajúcej prakticky až do dnešných dní. Práve s tým súvisí aj vznik viacerých nových krajne pravicových foriem a manifestácií, ktorým sa zas venuje tretia kapitola. V rámci nej autori členia tieto subjekty na základe ich ideológie, organizačnej štruktúry či cieľov do niekoľkých kategórií. Z nich prvou sú tzv. školiace strediská myšlienkového reštaurácie, alebo inými slovami organizácie, ktorých primárna úloha spočíva vo výchove a vzdelávaní krajne pravicových aktivistov a sympatizantov, kam patria napríklad vydavateľstvá ako Kontingent press či Guidemedia. Druhou kategóriou sú podzemné nacionálne socialistické skupiny, z ktorých najznámejšie predstavovali Národní odpor a Autonomní nacionalisté. Tretiu skupinu predstavuje integrálne národný smer reprezentovaný Národní stranou. Štvrtou kategóriou je integrálny katolicizmus a český fašizmus, kam autori zaradili strany ako Právo a spravedlnost, či NE Bruselu – Národní demokra-

cieľ, a poslednou, piatou kategóriou je tzv. európsky fašizmus, ktorý reprezentuje Generace identity. Okrem toho je v závere tejto kapitoly venovaná samostatná pasáž ideologickému vývoju Dělnické strany a jej nástupníckej organizácii Dělnické strany sociální spravedlnosti smerom k tzv. nacionálne socialistickému bielemu európanstvu.

Kým na jednej strane je potrebné oceniť širokú škálu analyzovaných subjektov, na strane druhej sa ani táto kapitola nevyhla viacerým nedostatkom. Tie v tomto prípade súvisia predovšetkým s kritériami výberu jednotlivých analyzovaných subjektov. Tým hlavným otáznikom, ktorý v tomto smere vyvstáva, je nezahrnutie parlamentného politického hnutia Svoboda a priama demokracia (SPD). To je mnohými autormi zaradované do krajnej pravej,¹⁴ čo z neho v takom prípade robí momentálne najúspešnejšieho reprezentanta tejto straníckej rodiny v Českej republike. Autori ho však charakterizujú len ako populistické, s tým, že populistické strany sú podľa nich síce „nekorektné k doterajším liberálnym držiteľom moci... avšak na rozdiel od strán s extrémne antisystémovou rétorikou] ...nie sú protidemokratické, protipluralitné a rasistické“ (s. 73). Okrem toho, že populistí v rámci svojho antielitizmu nie sú, tak ako uvádzajú autori, kritickí len k liberálnym držiteľom moci, ale k držiteľom moci ako takým, zároveň platí, že populizmus je najčastejšie vnímaný ako zúžená ideológia, ktorá sa len v zriedkavých prípadoch objavuje v čistej podobe, teda bez naviazanosti na iné ideológie,¹⁵ čo ale rozhodne nie je prípad SPD. Okrem nesprávnej charakteristiky SPD je však nesprávna aj vyššie uvedená charakteristika vzťahu populizmus, anti-systémovosti a antipluralizmu. Neplatí totižto to, čo autori naznačujú,

14 Pozri napr. Ondřej CÍSAŘ – Jiří NAVRÁTIL, For the people, by the people?: The Czech radical and populist right after the refugee crisis, in: Manuela Caiani – O. Císař (ed.), *Radical right movement parties in Europe*, London 2018, s. 184–198; Věra STOJAROVÁ, Populist, Radical and Extremist Political Parties in Visegrad countries vis à vis the migration crisis. In the name of the people and the nation in Central Europe, *Open Political Science* 1, 1/2018, s. 32–45; Michaela STRAPÁČOVÁ – Vít HLOUŠEK, Anti-Islamism without Moslems: Cognitive frames of Czech antimigrant politics, *Journal of Nationalism, Memory & Language Politics* 12, 1/2018, s. 1–30.

15 C. MUDDE – Cristóbal ROVIRA KALTWASSER, *Populism: A very short introduction*, Oxford 2017, s. 7.

teda že populistické strany nemôžu byť zároveň aj antisystémovými,¹⁶ a ani to, že populistické strany nie sú antipluralitné. Práve naopak, populizmus je na rozdiel od pluralizmu monistický, pretože v rámci spoločnosti neakceptuje existenciu viacerých heterogénnych skupín zastávajúcich rozličné záujmy, ale vníma ľud ako homogénnu entitu.¹⁷ Populisti zároveň tvrdia, že oni a jedine oni sú skutočným hlasom ľudu a jeho jedinou legitímnou politickou reprezentáciou, čo vyúsťuje práve do ich antipluralizmu.¹⁸

Ak by však aj bolo dôvodom vynechania SPD z analýzy nesprávne stotožnenie antisystémovosti s antidemokratickosťou, nie je v takom prípade jasné, prečo sú v knihe zahrnuté SPR-RSČ a Národní strana, pri ktorých čelných predstaviteľoch alebo organizáciách samotných sa uvádza, že boli kritikmi zastupiteľskej demokracie a prívržencami demokracie priamej (s. 129, resp. s. 178–9). Prípadne môže byť dôvodom vynechania SPD aj možnosť, že autorom strana nezapadla do žiadnej z vyššie uvedených kategórií, do ktorých rozdelili českú krajne pravicovú scénu 21. storočia. V takom prípade by však bola na mieste otázka o možnosti rozšírenia tejto, nie úplne štandardnej typológie, alebo na druhej strane vôbec o vhodnosti jej použitia ako takej.

Naopak, čo rozhodne treba v prípade tejto časti knihy oceniť je práca s veľkým množstvom primárnych zdrojov. Osobitne je v tomto ohľade potrebné vyzdvihnúť množstvo rozhovorov, ktoré autori vykonali s viacerými poprednými predstaviteľmi českej krajnej pravice, čo každý výskumník, ktorý sa touto témou zaoberá, určite ocení. Čo však už zrejme ocení menej, sú výstupy z takto získaných dát, ktorými sú profily jednotlivých respondentov dopĺňajúce tak analýzy subjektov, ktorých boli alebo sú členmi. Z týchto medailónov sa čitateľ síce dozvie aj niekoľko zaujímavých skutočností zo života čelných predstaviteľov českej krajne pravicovej scény, zároveň sa však dozvie aj viacero úplne zbytočných informácií bulvárneho charakteru, ktoré nepatria do akademické-

16 M. ZULIANELLO, What is an anti-system party? Some clarifications, *Contemporary Italian Politics* 11, 2/2019, s. 192–194.

17 C. MUDDE, The Populist Zeitgeist, *Government and opposition* 39, 4/2004, s. 543–4.

18 Jan-Werner MÜLLER, *What is populism?*, Pennsylvania 2016, s. 3.

ho formátu a zbytočne tak znižujú serióznosť predmetnej publikácie. Čitateľ knihy sa tak z neznámych dôvodov nedozvie prakticky nič o momentálne najvýznamnejšej krajine pravicovej strane v Českej republike, namiesto toho sa však dozvie napríklad to, že neonacistický aktivista „pohľadný Filip Vávra mal ctiteľky, ktoré ho neváhali nasledovať aj do neonacistických či rasistických hnutí“ (s. 170), alebo že niekdajšia predsedníčka Národnej strany Petra Edelmannová sa vo voľnom čase „venuje športu, maľovaniu a štúdiu klasickej gitary. Hudbu má rada klasickú alebo v podaní belgického šansoniera Jacquesa Brela či Francúza Gilberta Becauda. Pred krásnou literatúrou dáva prednosť literatúre faktu. Z filmovej tvorby miluje staré české historické filmy ako Jan Hus a Jan Žižka“ (s. 191).

Avšak ešte oveľa nešťastnejšie a problematickejšie ako tieto bizarné informácie sú viaceré formulácie vychádzajúce z hodnotiacich úsudkov samotných autorov. Pri tých sa čitateľ dočíta napríklad o prezieravom varovaní pred „kontraproduktívnym, nefunkčným a krízovým konštruktom multikulturalizmu v Európe“ (s. 15) o „pokračujúcej reálnej erózii českej identity, ktorá zatiaľ u majoritného obyvateľstva vzbudzuje iba pachuť,“ (s. 188) či o jednostrannej a vtieravej kampani za vstup Českej republiky do EÚ (s. 258). Autori síce v úvode knihy upozorňujú, že politická korektnosť „podľa ich mienky do slobodnej vedy nepatrí,“ (s. 15) avšak tak vyššie uvedenými tvrdeniami, ako aj formuláciami o nerešpektovaní tabuizácie rómskej kriminality a vandalizmu zo strany krajnej pravice, (s. 267) či vykresľovaním extrémne pravicovej Dělnickéj strany, ktorú Najvyšší správny súd Českej republiky rozpustil z dôvodu jej sympatií a propagácie neonacizmu, ako „jedinej nekompromisnej zástankyne majoritnej spoločnosti v regiónoch sociálneho vylúčenia proti trestnej činnosti a neprispôsobivosti nezanedbateľnej časti rómskeho etnika k obecné platným sociálne kultúrnym vzorcom a právnym normám“ (s. 254), prešli nielen od kritického postoja k politickej korektnosti, ale predovšetkým od kritickej analýzy naratívov a argumentov typických pre krajnú pravicu k ich nekritickému a priamemu preberaniu, čo celkový dojem z knihy ešte viac kazí. Ten už nezachraňuje ani jej samotný záver, kde autori vo forme epilógu, ktorý je minimálne z teoretického hľadiska asi najlepšou časťou knihy, zhrňajú aspoň v skrat-

ke viaceré argumenty nárastu podpory krajne pravicových subjektov a niektoré z ich ústredných tém.

Záverom tak možno konštatovať, že v prípade knihy *Proti systému! Český radikální konzervativismus, fašismus a nacionální socialismus 20. a 21. století* ide síce o ambiciózný projekt, ktorý však, aj napriek nespornej rozhladenosti jej autorov v danej problematike, rozhodne nenaplnil svoj potenciál. Kniha tak môže osloviť čitateľov, ktorí sa chcú bližšie oboznámiť s problematikou krajnej pravice v Českej republike, avšak pre náročnejšie publikum vyžadujúce od akademickej práce aj istú teoretickú a metodologickú úroveň bude s najväčšou pravdepodobnosťou sklamaním.

Jakub Drábik a Tomáš Nociar

Miloslav SZABÓ, *Potraty. Dejiny slovenských kultúrnych vojen od Hlinku po Kuffu*, Bratislava: N-Press 2020, 128 s.

V súčasnosti otázka interrupcií opakovaně vyvoláva vzbourené emoce a britké debaty, zvedá lidi ze židlí a privádza je do ulíc, kde demonstrierajú s veľkými transparenty ANO alebo NE. A netýka sa to jen České republiky, v Polsku a na Slovensku se v posledních letech dokonce návrhy na omezení legalizace interrupcií či jejich zákaz objevují na pořadu parlamentních jednání. Proč ale zrovna tato problematika stále přitahuje pozornost široké veřejnosti a proč se stává politickou záležitostí, s níž operují různé skupiny a proudy? Na příkladu historického exkurzu slovenských dějin na tyto otázky odpovídá populárně-naučná kniha Miloslava Szabó *Potraty. Dejiny slovenských kultúrnych vojen od Hlinku po Kuffu*.

Miloslav Szabó se dlouhodobě věnuje slovenským a středoevropským dějinám v moderní společnosti, mezi jeho specializace patří problematika dějin antisemitismu a katolicismu. Autor knihy preferuje kulturněhistorický přístup k vytčeným tématům, který se projevil rovněž v jeho předchozích monografiích: *Boh v ofsajde* (2004), *Od slov k činom. Slovenské národné hnutie a antisemitizmus (1875–1922)* (2014), *Rasa a vôľa. Alfred Rosenberg a mýtus 20. storočia* (2005) a *Klerofašis-*

ti. *Slovenskí kňazi a pokušenie radikálnej politiky (1935–1945)* (2019). Právě z hlediska přístupu k historické látce je kniha o interrupcích plynulým pokračováním, v němž Szabó sleduje kulturní války, tedy způsobu a charakter dobových společenských diskusí, jejich politizaci a instrumentalizaci. Zcela explicitně to uvádí v jedné z prvních kapitol: „Táto kniha je pokusom osvetliť rozpory, ktorým sa vystavovali slovenskí konzervatívci vo fašizujúcej sa Európe, kde sa základným ideologickým princípom stával radikálny nacionalizmus a z neho odvodený rasizmus...červenou niťou nasledujúceho rozprávania budú polemiky proti ‚potratom‘.“ (s. 17)

Hlavním důvodem, proč se Szabó zaměřil na otázku interrupcí, není „jen“ snaha důkladně mapovat minulé události, ale zvláště v kontextu dnešního dění – kdy na Slovensku v roce 2019 byl podán návrh novely omezující interrupce – poukázat na historické souvislosti a utilitární využívání jejich jednostranných interpretací k legitimizaci aktuálních argumentů a požadavků. Tuto propojenost sleduje především v silné podobnosti obsahu současných debat s těmi, které byly na Slovensku vedeny v první polovině 20. století, a zejména pak v době druhé světové války.

Kniha je rozdělena do přibližně dvaceti krátkých kapitol čítajících většinou okolo pěti stránek. Po úvodní části následuje vysvětlení, co je myšleno kulturními válkami, a také kapitola nastiňující hlavní linii dějin interrupcí. Szabó již zde upozorňuje na dva klíčové body, které se budou prolínat následujícími stránkami. Otázka interrupcí byla v první řadě genderově podmíněna. Zodpovědnost za početí a následně i za donošení či nedonošení dítěte měla žena. Na příkladu knihy Karola Sidora *Kliatba nenarodených* poukazuje na nemorálnost, nevyzrálost, nezodpovědnost, na sexuální chtíč, který byl tehdy chápán jako hlavní individuální problém nechtěně těhotných žen následně se dožadujících pomoci. Muž zde figuruje jen v roli svědka, tíha rozhodnutí i zajištění budoucnosti se ho vůbec netýká. Žena v tomto kontextu není zatížena jen primární odpovědností za osud sebe a dítěte, ale také odpovědností za populační růst, je jí dokonce připisována menší či větší reprodukční povinnost. I v současnosti se stále můžeme v některých radikálních textech dočíst, že pokud se žena nestala matkou, její cena jako lidské by-

tosti je minimální či zcela nulová. Odpovědnost za rozvoj celého kolektivu, většinou národa, úzce souvisí s druhým bodem, který se prolíná výše uvedenými debatami. Otázka interrupcí v moderní společnosti souvisí s populační politikou státu, tedy mnohem více se sociálními a ekonomickými faktory než s těmi náboženskými. V jednotlivých kapitolách je nastíněno propojení s biologickými teoriemi, eugenikou přinášející na jedné straně snahy o vytvoření a rozvoj silného, zdravého národa a na druhé usilující o eliminaci škodlivých vlivů, či dokonce nežádoucích jedinců. Tím se dostáváme k třetímu bodu, který sice více pozornosti získává až v následujících kapitolách knihy, ale podobně jako dva výše uvedené představuje pro autora jeden ze stěžejních prvků výkladu celé knihy. Otázka interrupcí je podle něj spojena rovněž s antisemitismem. Židé jsou v dobových textech obvykle zobrazováni v roli výše uvedených „škodlivých vlivů“, problematických elementů společnosti, které jí nepřinášejí nic pozitivního a rozkládají ji zevnitř. Židé jsou stavěni do typické role „druhého“, „jiného“ a obviňováni z mnoha sociálních a kulturních neduhů, v tomto kontextu např. z rozvratu rodiny či v případě lékařů z vytváření tajných interrupčních sítí, z nichž nezměrně profitují.

Následující stránky již v zásadě sledují chronologickou linku. Přibližně tři kapitoly jsou věnovány meziválečnému období. Pozornost je zde zaměřena jednak na pokusy o novelizaci a zrušení zákona o interrupcích včetně následných veřejných diskusí obou táborů, jednak na postupně se rozvíjející fašizující prvky dané problematiky, které se stanou typické pro pozdější roky. Největší část knihy je věnována etapě Slovenského státu. Tato chronologická disproportion je zcela v souladu s úvodním avizovaným cílem autora a mimo jiné dokládá přetrvávající zásadní zájem odborné obce i širší veřejnosti na Slovensku o právě tuto fázi vlastní minulosti. Szabó na přibližně padesáti stranách (včetně obrazového materiálu) nastiňuje snahy o další novelizace zákona o interrupcích, názory předních politických představitelů Slovenského státu na roli žen a matek, posílení kultu matky – mimochodem výborně doložené na vizuální analýze dobového plakátu tvořícího rovněž přebal knihy – stejně jako osočování tehdejších údajných nepřátel rozvoje „zdravé slovenské populace“ v podobě ateismu, liberalismu, bolševis-

mu, Židů, svobodných zednářů atd. Stranou nezůstal ani vlivný pediatrik Alojz Chura, který se k otázce interrupcí, výchově dětí a „poslání“ žen vyjadřoval ve svých rozsáhlých spisech již dříve. Podle něj by se ženy měly zaměřit na svůj hlavní úkol spočívající v rození dětí a nenechat se rozptylovat dalšími činnostmi a zájmy. Těmi myslel např. vyšší vzdělání, zaměstnání, dokonce i dívčí tělocvik – jakákoli emancipace žen byla podle něj pro společnost zkázonosná.

Poslední část knihy pak rozebírá období komunistického panství, postsocialismus a současnou situaci. Etapu do roku 1989 nastiňuje především z pohledu dobové praxe a vydání dvou zákonů v roce 1957 a 1986, které legalizovaly interrupce. Přidána je rovněž kapitola pojednávající o debatách na dané téma uvnitř disentu. Szabó ukazuje, že tehdejší kritika legalizace interrupce ze strany slovenské podzemní katolické církve stála na argumentech kontrastujících s lidskými právy: „prevažuje dôraz na práva nenarodených na úkor práv žien, ktoré zovšeobecňujúco dehonestuje ako nezodpovedné a nesamostatné bytosti.“ (s. 100). Rovněž podtrhuje názor levicového chartisty Petra Uhla, že dané stanovisko podporuje nedemokratický stát v jeho tendenci ještě více zasahovat do soukromého života jedinců a ignorovat individuální práva zejména občanek.

Pojítka mezi komunistickým panstvím a přítomností tvoří krátká kapitola o sterilizaci romských žen. Československo tehdy jen modifikovalo eugenické teze a zajímalo se o „kvalitu populace“, stát nabízel finanční odměny ženám za tento úkon apod. Charta 77 již v roce 1978 označila dané konání za genocidu. Dodnes je tato otázka stále nedořešena, Slovenská republika odmítá zřídit nezávislý vyšetřovací orgán, který by případy obětí sterilizace nezávisle prošetřil. Další kapitoly se historickými argumenty zabývají jen v souvislosti s aktuálními politickými tendencemi. Hlavním příkladem je Kotlebova Ľudová strana Naše Slovensko, která podala výše uvedený návrh na změnu slovenského zákona o interrupcích v roce 2019. Szabó v kontextu předchozích analýz na stránkách této knihy poukazuje na řadu shodných rysů v tezích této strany s těmi fašistickými z období Slovenského státu – absence či minimum náboženských motivů, osočování liberalismu, nacionalismus, silný důraz na populační politiku státu, antifeminismus atd. Poslední

kapitola se zaměřuje na „mimoriadne vypuklý príklad ignorovania histórie“ (s. 112) v podobě paralely mezi důsledky interrupcí a holokaustem Židů, která se v současnosti objevuje v nacionalistické rétorice podporovatelů zákona kriminalizace interrupcí.

Jak již bylo řečeno, předkládaná kniha patří do populárně-naučného žánru. Nemálo odborníků a odbornic z různých oblastí považují tento způsob psaní za jednoduchý, ale osobně jsem přesvědčena o opaku. Napsat text, který bude respektovat výsledky současného bádání a zároveň je bude sdělovat srozumitelnou formou, je velkou výzvou. Milošlav Szabó ji zvládl na výbornou, v textu prokazuje erudici zkušeného historika a zároveň vše plasticky přibližuje laickému čtenáři či čtenářce. Publikaci tomu přizpůsobil ve třech hlavních ohledech. Prvním je již zmiňovaná struktura knihy. Celkově relativně krátký text rozdělený do řady menších kapitol zbytečně nezatěžuje čtenáře či čtenářku a umožňuje se ke knize vracet i po delší době, bez obav ze ztráty souvislostí. Podnětné mohou být také dobové fotografie zpestřující samotný text a také závěrečný krátký seznam literatury, který může nasměrovat k dalšímu čtení. Druhý znak toho, že se jedná o knihu určenou širší veřejnosti, je jazyková stránka. Autor píše převážně publicistickým stylem, díky němuž nabízí velmi čtivě a poutavě podaný příběh, do něhož zároveň citlivě zařazuje zajímavé citace dobových materiálů (včetně odkazů), které mohou lépe přiblížit atmosféru a charakter pojednávaných témat a jejich okolností. A posledním znakem je samotný způsob argumentace, míra vysvětlení jevů či zařazení historických postav do dobových reálií. Domnívám se, že vše je srozumitelné a ten, kdo drží knihu v ruce, není nucen dohledávat údaje v encyklopediích.

Zároveň, a tím se dostávám k dalšímu výraznému pozitivu publikace, široká a pestrá problematika interrupcí je podána plasticky a rozhodně bez nepatřičného černobílého zjednodušování. Autor dokázal zasadit do adekvátního kontextu všechny události i myšlenkové proudy a také zpřístupnit těžko uchopitelné aspekty symbolické reprezentace a vyloučení, normativitu ideologických, ideových a náboženských tlaků, genderovou senzitivitu apod. V knize dal rovněž prostor dobovým a často nečekaným projevům, které nesouzněly s nařízeními státu nebo dominantními výklady. Příkladem může být nesouhlas členek význam-

né organizace Katolícka jednota slovenských žien se zákazem výkonu zaměstnaní provdaných učitelek a ošetřovatelek v době Slovenského státu (s. 54–56) nebo otevřený dopis trnavských dělnic předsednictvu slovenského zákonodárneho orgánu, který velmi expresivně a místy vulgárně kritizuje Zákon o ochraně plodu z roku 1941. V něm mimo jiné stojí: „Každá matka vie, či dieťa má priviesť na svet i bez vášho zákona či nie [...] zákon vyniesli muži, ktorí chcú matky a ženy ešte viac k zúfalstvu pohnať [...] je to teror, násilie, nie kresťanská vláda, ale mučenie žien.“ (s. 84–85, celý dopis).

Mezi silná pozitiva knihy patří rovněž schopnost autora opravdu plynule propojovat historii a přítomnost, ukazovat působení letitých argumentů, jejich modifikaci v dnešních dnech a zasazovat tyto jevy do širších souvislostí a patřičných kontextů. Szabó na mnoha příkladech poukazuje na ideové propojení Kotlebovy strany a jeho sympatizantů s fašistickými tezemi Slovenského státu. Tím také odpovídá na to, proč tvoří otázka interrupcí trvalý prvek současné politiky. Odhaluje linku od Andreje Hlinky po antifeministického katolického kněze Mariána Kuffu, který silně vstupuje do veřejného prostoru a dostává se mu v některých kruzích výrazné pozornosti.

Nestává se mi to bohužel příliš často, ale při hledání slabých stránek recenzované knihy jsem žádné zásadní nenašla. Mohu navrhopvat např. větší časovou vyváženost pojednávané problematiky, širší mezinárodní kontextualizaci a srovnání s dalšími státy (zejména s českými zeměmi), rozvinutí některých podtémat, a tím i propojení vedlejších ideových linek v kompaktnější celek. Všechny tyto připomínky ale představují jen možné podněty, nepoukazují na nedopracovanost, odchýlení se od vytčených cílů, autorského záměru, zvoleného žánru apod. Kniha na svém vytčeném terénu funguje podle mého názoru skvěle a přála bych si, aby takových publikací, které dokáží propojit minulost a přítomnost a odpovídat na zásadní otázky, bylo vydáváno více.

Denisa Nečasová

Jaroslav HRDLIČKA, *Historik a diplomat Vlastimil Kybal*, Praha: Karolinum 2020, 412 s.

Když před několika lety vydali dva historici z Husitské teologické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Jaroslav Hrdlička (*1959) a Jan Blahoslav Lášek (*1956), dvoudílné *Paměti Vlastimila Kybala* (Luboš Marek, I. 2012, II. 2020),¹ připravovali si jimi hlavní pramen pozdější Kybalovy biografie, jež vyšla pod názvem *Historik a diplomat Vlastimil Kybal* z pera Jaroslava Hrdličky v loňském roce.

Rozsáhlá práce je rozdělena do dvou stěžejních kapitol, které sledují Kybalův život (1. „Život“, s. 16–290) a dílo (2. „Dílo“, s. 291–371). Ty se dále dělí do množství nečíslovaných podkapitol, řazených převážně chronologicky. V jejich centru stojí Vlastimil Kybal, český historik a žák Jaroslava Golla, Václava Novotného, Josefa Pekaře, Josefa Šusty a Tomáše Garrigua Masaryka, jenž se badatelsky věnoval pozdnímu středověku a ranému novověku. Od počátku století působil jako asistent Historického semináře Filosofické fakulty Karlo-Ferdinandovy univerzity a později asistent univerzitních přednášek.

Kromě děl o Janu Husovi, Františkovi z Assisi, Anežce České či Matěji z Janova se zabýval rovněž osobností francouzského krále Jindřicha IV. či římského císaře Rudolfa II. Obdivuhodné na naše poměry bylo především pramenné ukotvení Kybalových děl, která zasazoval do širšího středoevropského kontextu se suverénní znalostí předních německých, francouzských, britských, španělských, italských či vatikánských archivů. V době před první světovou válkou tak fakticky vyrostl v předního českého historika na půdě pražské filozofické fakulty.

V roce 1920 vstoupil jako čtyřicetiletý profesor do diplomatických služeb mladé Československé republiky a stal se vyslancem v Římě (1920–1925). Následně se přesunul na jihoamerický kontinent, do Ria de Janeiro a Buenos Aires, kde působil jako diplomat ve druhé polovině 20. let (1925–1927), a později do Madridu, kde strávil přelom 20. a 30. let (1927–1933). Se španělským světem byl spjat nejen svojí

1 Jaroslav HRDLIČKA – Jan Blahoslav LÁŠEK (eds.), *Paměti Vlastimila Kybala*, I.–II., Chomutov 2012–2020.

diplomatickou činností a rozsáhlým výzkumem archivů, ale též rodinnou vazbou – v roce 1913 se jeho ženou stala mexická malířka Ana Sáenz y Aguilar. Ze šťastného a více než půlstoletí trvajících manželství se narodili dva synové – Milíč (1914) a Dalimil (1916).

Po krátkém pobytu v Československu v polovině 30. let, kdy se dokonce pokoušel o obnovení své akademické dráhy, nicméně neúspěšně, se Vlastimil Kybal stal prvním československým vyslancem v Mexiku (1935–1939).

Druhou světovou válku prožil ve Spojených státech amerických, kde o středoevropských problémech přednášel na předních univerzitách Iowa a Yale. Po druhé světové válce se do vlasti již nevrátil, přičemž po nástupu komunistického režimu zůstal ve Spojených státech amerických natrvalo. V hlavním městě, Washingtonu, dne 2. ledna 1958 zemřel. Jeho i manželčiny tělesné ostatky byly v září 1997 převezeny do Čech a uloženy do rodinné hrobky na Vyšehradském hřbitově v Praze.

V rozsáhlé monografii jsme historikem Jaroslavem Hrdličkou, se zasvěceným smyslem pro detail a faktografickou pečlivost, vtahování do společensko-kulturních událostí českých zemí od 90. let 19. století do 50. let 20. století, jejichž podobu sledovaný historik Vlastimil Kybal rovněž utvářel a spolutvořil.

Vnímáme tak Kybalův lidský obraz i odborný profil prostřednictvím domácího i zahraničního intelektuálního života, české univerzity a vlivných osobností pražského prostředí, v němž historik vyrostl v doktora (1903), docenta (1911) a později i profesora (1918). Postupně se zapojoval do společenského kvasu české metropole, který však svými kontakty i vědeckým obzorem postupně přerostl. Sledujeme současně jeho další aktivity včetně rodinného života a četných cest do zahraničí, které tehdy podnikal, a na něž fakticky po roce 1918 odborně a pracovní navázal.

Přínosné je rovněž Kybalovo svědectví o zemích Jižní Ameriky a jejich kulturních, hospodářských, náboženských, politických a společenských poměrech. Jako vyzrálý historik a diplomat šířil jejich obraz v českých zemích a za Atlantským oceánem naopak seznamoval obyvatelstvo jihoamerických zemí s mladou středoevropskou republikou, neúnavně přednášel a publikoval o jejich reáliích a hledal styčné plochy včetně možností obchodu a kontaktu. Inicioval vznik obchodních, jazy-

kových, kulturních a společenských spolků, které obětavě podporoval a vedl, přičemž vždy prostřednictvím našich krajanů rozšiřoval (po)vědomí o vzdálené, ale významné zemi.

Obdivuhodný je především Hrdličkův poznámkový aparát, který odráží autorovu suverénní znalost pramenů i literatury, jeho přesné ukotvení života a díla Vlastimila Kybala v intelektuálně-společenském prostředí i systematicčnost, s níž k velké syntéze muže 19. a 20. věku přistoupil.

Navzdory pečlivosti sdělované v detailu by si čtenář zasloužil i některé shrnující podkapitoly, věnované např. zhodnocení Kybala jako historika, reflexi jeho náboženské a duchovní formace, sondě do jeho jazykové výbavy, širším souvislostem jeho historických střetů s předními českými historiky či vlastní reflexi působení v diplomatických službách Československa. Množství podkapitol navíc působí poměrně nepřehledně, a to tím více, že některé zabírají pouze jednu či dvě stránky knihy.

V určitém stínu za kapitolou o Kybalově životě navíc stojí část věnovaná jeho dílu, která na rozdíl od první části je napsaná čistě popisně, navíc v poměrně omezeném rozsahu několika desítek stran. Bylo by logičtější ji vsadit buď do první části monografie a provázat se životem, či ji rozšířit a okomentovat, nakolik zůstaly Kybalovy myšlenky i po sto letech aktuální či nikoliv.

Zajímavé by bylo rovněž sledovat jeho dílo v rámci vlastního duchovního růstu v čase před první světovou válkou, po ní i později. V monografii rovněž absentuje zasazení Kybalova díla do přehledu dějin historiografie, třebaže k tomu má autor ty nejlepší předpoklady.

Navzdory těmto kritickým slovům můžeme Hrdličkův kultivovaný životopis historika a diplomata Vlastimila Kybala doporučit všem zájemcům o české dějiny 20. století. Představuje totiž přínosný pohled na osud muže, jenž šíří svých témat, znalostí, kontaktů i vazeb přerostl český prostor a nastavil zrcadlo domácí *malosti*. Využil znalosti historické práce, aby v novinách a časopisech čtivým a srozumitelným způsobem kultivoval své současníky a šířil v době ohrožení své vlasti *slávu* demokratického Československa ve světě. Nejen v tomto ohledu považují dnes jeho dílo za aktuální.

Marek Šmíd

Jaroslava HOFFMANNOVÁ, *Jaroslav Werstadt (1888–1970). O minulosti pro přítomnost*, (Edice Velké postavy českých dějin, sv. 29), Praha: Vyšehrad 2020, 355 s.

Koncem minulého roku vyšla v nakladatelství Vyšehrad s podporou Ediční rady AV ČR, v. v. i. a strategie AV 21 kniha Jaroslavy Hoffmannové *Jaroslav Werstadt (1888–1970). O minulosti pro přítomnost*. Touto prací autorka představuje málo známou osobnost české historické obce 20. století – historika Jaroslava Werstadta. Kniha je vybavena velmi pečlivě sestaveným poznámkovým aparátem (celkem 578 odkazů), desítkami fotografií přátel a spolupracovníků a desítkami dokumentů. Samozřejmě nechybí rejstřík, seznam pramenů a literatury a pečlivá bibliografie Werstadtových prací uspořádaná chronologicky (s. 255–296). Práce je v podstatě rozdělena do dvou částí, životopisu Werstadta a jeho textů.

Téměř dvě stě stran rozdělených do šestnácti kapitol věnuje Jaroslava Hoffmannová důležitým etapám Wertstadtova soukromého i profesionálního života a jejich proměnám a obtížím. Základním kamenem jeho životního rozletu byla stabilní rodina, ve které vyrůstal, vzdělání, manželství, četná přátelství z mládí i dospělého života postavená na jeho vztahu k veřejnému životu a vlastenectví, široké zájmy a neobyčejná pracovitost (kap. 1–3, 13).

Pokud jde o Werstadtovo základní politické stanovisko, autorka ve čtvrté kapitole popisuje vývoj jeho radikálních názorů a protimasarykovského postoje před rokem 1914 vzhledem k přijetí cílů českého domácího odboje během 1. světové války, k velmi aktivní spolupráci s „českou mafií“, a tím i s Masarykem v zahraničí. Po získání doktorátu z filozofie započal kariéru archiváře – po vzniku Československa r. 1918 napřed u prezidenta Masaryka, od r. 1919 pracoval v nově založeném archivu Národního osvobození. V roce 1934 byl jmenován vrchním radou archivní a knihovní služby Památníku národního osvobození postaveném na svahu Vítkova r. 1931. Kromě archivní práce uveřejňoval a editoval Masarykovy texty z odboje v časopise *Naše revoluce*, zapojil se i do podobné práce pro Edvarda Beneše, kterého se mnohokrát v tisku zastal proti opozici. Zároveň redigoval čtvrtletník *Naše revoluce* a napsal řadu hesel do *Ottova naučného slovníku*.

J. Hoffmannová zmiňuje jeho účast na ukrytí cenných dokumentů bezprostředně po začátku německé okupace 15. března 1939 i jeho hořečnou publicistickou činnost pod různými pseudonymy až do jeho zatčení 1. září 1939 spolu s celou řadou „odpůrců nacismu“. O deset dnů později byl převezen do koncentračního tábora Dachau, později do Buchenwaldu v Německu. Jeho pětileté peripetie v koncentračních táborech, které zažil spolu s dalšími členy české inteligence nepřátelské nacismu, autorka líčí v kapitole 9.

Jeho krátkou kariéru v Němci zabraném a zlikvidovaném Památníku osvobození líčí autorka v širším kontextu, včetně proměny Památníku ve Vojenský historický ústav zaměřený na problematiku prvního a druhého národního odboje a v kontextu politických změn po únoru 1948, kdy byl Wertstadt proti své vůli suspendován. Do té doby se také intenzivně věnoval přednáškové činnosti.

Kapitoly 11 a 12 jsou věnovány Wertstadtově rozsáhlé publicistické činnosti, zvláště v *Časopise českého studentstva* a po r. 1918 v časopise *Nové Čechy* a v *Českém časopise historickém*. Autorka rovněž věnuje pozornost jeho celoživotnímu působení v organizacích českých historiků, a zvláště jeho působení v Historickém klubu, jehož předsedou byl zvolen v srpnu 1945. Zmiňuje hlavní práce, které Wertstadt napsal. Zvědavost vzbuzuje její poznámka k velkému ohlasu na přednášku k příležitosti 1. sjezdu československých historiků 3.–6. května 1937 – „O filosofii českých dějin: Palacký – Masaryk – Pekař“, a je velká škoda, že se alespoň trochu nezabývá ve své knize jejím obsahem. To se týká i Wertstadtova referátu na 2. sjezdu československých historiků r. 1947, podobně i jeho četných polemik nejen s historiky. Zato v jeho pozůstalosti našla hluboce kritickou Wertstadtovu charakteristiku přeinterpretování českých dějin pod komunistickým režimem (s. 113) a jeho snahu udržovat živou úctu k osobnostem, kterých si vážil.

Po roce 1948 Wertstadt značně utlumil svou historickou činnost a přerušil kontakty s mnohými členy historické obce, autorka následně věnuje pozornost Wertstadtovu pomalému ožívování kontaktů od poloviny 60. let a jeho názorům, což přineslo cenné plody. Ale ani animozity z řad etablovaných historiků po r. 1968 nechyběly. Poslední dvě kapitoly

odráží neblahý vývoj republiky po 21. srpnu 1968 a Wertstadtovo úsilí, či spíše plány, zpracovávat témata týkající se „ztracených“ let posledního čtvrtstoletí (1945–1969). Bohužel k tomu již nedostal potřebné množství času a jeho zdraví tragické události neuneslo. Zemřel počátkem ledna 1970 v nedožitých 82 letech.

Jaroslava Hoffmannová uzavírá tuto část knihy úvahou o Wertstadtově přístupu k historii jako relevantní k budoucnosti, ba i k přítomnosti, na rozdíl od pozitivistického přístupu soustředěného na vyličení, jak to vlastně bylo. „Historie mu byla zároveň vědou a uměním.“ „Historická pravda je mu hodnotou ideovou a etickou.“ Dovolím si podotknout, že přesně v těchto aspektech je očividný vliv T. G. Masaryka a jeho filozofie dějin, specificky českých dějin. Tento vliv se mi jeví daleko silnější než vlivy zahraniční, které zmiňuje autorka. Werstadt byl bytostně zakořeněn v českém prostředí ve velmi širokém smyslu. Nicméně Hoffmannová má velkou pravdu, když zmiňuje potřebu soustředit se alespoň na „vydání výběru jeho zásadních článků“, což by bylo cenným přínosem „pro nynější historickou obec“, pro její vhled nejen do díla Werstadtova, ale i do období, v němž působil jako aktivista, archivář a historik. To by bylo cennější uctění památky jeho osobnosti a děl než řada posmrtných vyznamenání po r. 1989.

Velmi záslužné je, že Jaroslava Hoffmannová doplnila svou práci autentickými texty Jaroslava Wertstadta (s. 202–228), v nichž historik vysvětluje své kritické přístupy k některým dobovým autoritám, jako byl Arne Novák, Josef Pekař nebo T. G. Masaryk, a to hlavně v kontextu jejich přístupu k historii zrození Československa. Text je částečně i obranou proti Arnemu Novákovi, který jako literární historik ve svých *Přehledných dějinách* (1939) ignoroval či nesprávně vykládal řadu „specialistů epochy“, včetně prací Werstadta a Edvarda Beneše. Také vyvrací, že by Werstadt byl „hradní historik“.

Mezi autentické texty patří i korespondence. Autorka z velkého počtu vybrala deset dopisů – pět od Werstadta (Pekařovi, J. Klikovi, J. Klecandovi a dva Haně Benešové), pět Wertstadtovi (dva polemické od Pekaře, dva od V. Klecandy a jeden od H. Ripky).

Knihla je nejen přínosem k životu pozapomenutého historika, ale svým širokým kontextuálním rozsahem, včetně zmíněných osobností,

se stane nepostradatelnou pro badatele zabývající se zvláště meziválečným obdobím.

Marie L. Neudorflová

Jana NDIAYE BERÁNKOVÁ a kol., *Revolutions for the Future: May 68 and the Prague Spring*, Lyon: Suture Press 2020, 324 s.

Výklad událostí převratného roku 1968 podléhá zvláštní dichotomii – o tehdejšímu dění nelze vypovídat jednoznačně, uniká prosté kategorizaci, přesto je o příběhu tohoto roku vypovídáno za pomoci redukce, schematismu, narativního „zploštění“ toho, co se událo do podoby jen několika málo výkladových linií a zkratk. V případě pražského jara si veřejné mínění např. až příliš často pomáhá pojmem demokratizace, a přitom v podstatě neproblematicky a v plném souladu s neoliberálním pojetím předpokládá, že taková demokratizace nejspíše znamená tiché vkrádání v zásadě liberálních hodnot pluralismu do nemotorného, státně-socialistického organismu. Vkrádání zažehnané sovětskými tanky a ostatně tak jako tak nakonec triumfující o dvacet jedna let později plným příchodem na scénu, neboť tak diktovala objektivní logika dějin.

Titul kolektivní monografie mezioborového a mezinárodního týmu akademiků *Revoluce pro budoucnost* napovídá, že záměrem autorů bylo konfrontovat zejména objektivistický redukcionismus, který vzniká urputnou snahou selektovat běh dějin do podoby kategorických, v sobě uzavřených hotových celků, jejichž smysl je dán, jejich tvárnost je narýsována, a nezbývá než je vysvětlit na základě rekonstruované kauzality. Takový přístup, ať už to sám sobě přiznává, či nikoli, je ovšem dědicem pravicového hegelianismu a jeho přesvědčení, že „cílem světové organizace je uspokojení rozumných jedinců jednotlivých svobodných států“.¹ *Univerzální homogenní stát* liberalismu jako harmonické světové společnosti, o kterém společně snili Hegel i Fukuyama, nemá

1 Gilles DELEUZE – Felix GUATTARI, *Tisíc plošin*, Praha 2010, s. 427.

ideologické nepřátele, a je proto završením historického procesu.² Z hlediska cílové roviny dějin proto objektivistický redukcionismus s jistou blahosklonností redukuje pařížské květnové události roku 1968 na pouhou „revoltu mládeže“ a v duchu *rezolutního skepticismu* stejně tak redukuje emancipační a nadčasový význam událostí pražského jara.³ Autorům *Revolucí* je však bližší představa, že revoluce roku 1968 i 1989 znamenají společně nikoli jasně definované milníky dějin, ale spíše nedokončený a neuzavřený příslib, otevřenou možnost a dosud nezodpovězenou hypotézu.⁴

Sborník esejů, editovaný v *Revolutions for the Future*, tak rozporuje předpoklad, že éra po roce 1989 je epochou konce ideologií. Uvádí otevřeně v pochybnost hypotetický předpoklad pravicového hegelianismu o konci dějin v liberálním smyslu. Teoretický rámec obou reflektovaných událostí – pařížského května a pražského jara 1968 – uvádějí autoři do souvislostí, ve kterých obě události vyjednávají (*interrogate*)⁵ svůj historický význam na základě své vlastní historicity a sobě vlastních utopických předpokladů, které mají v každém případě nadčasový přesah.

Monografie je proto rámcově sevřena úvodní studií Jacquese Ranciéra a finální esejí Josepha Grimma Feinberga, neboť oba autoři se tážou po genezi, zdrojích a politickém určení redukcionismu, který vede francouzskou a českou veřejnost k tomu, že akceptuje význam „svého“ roku 1968 prostřednictvím selektivní paměti a vybraných narativních modelů. Politický filozof, žák Louise Althussera a Jacques Rancière, si všímá, jak do debaty o smyslu francouzského roku 1968 vstoupila akademická sociologie a osobovala si v roli *dominant journalistic sociology* výhradní právo k interpretaci událostí. Její zásluhou dnes francouzská občanská veřejnost vnímá událost pařížského května jako hedonistickou mládežnickou revoltu bez seriózního emancipačního přesahu, jako

2 Radovan RYBÁŘ, *Dvě desetiletí polistopadového vývoje ve společnosti a společenských vědách*, Brno 2010, s. 48.

3 Jana BERÁNKOVÁ NDIAYE a kol., Preface. The Last European Revolutions? in: Táž a kol., *Revolutions for the Future*, 2020, s. 10.

4 Tamtéž, s. 12.

5 J. NDIAYE BERANKOVA a kol., *Preface. The Last European Revolutions?* s. 12.

pouhou generační vzpouru mládeže (revoltu baby-boomers), zatímco ve skutečnosti šlo o zásadní pokus vytvořit ve sféře politického novou *figuru možného*, nový způsob vnímání prostoru, času a vlivu přímé občanské akce.⁶

Joe Grimm Feinberg v závěrečném textu 1989: *The Triumph of the Truth and the Burial of Philosophy* demaskuje a demytizuje heroický příběh českého disentu. Když se ptá po skutečném odkazu (*legacy*) listopadové revoluce, kriticky shledává, že politický program Charty 77 byl postaven na pojmu negativní svobody zcela v duchu klasického liberalismu a jeho výraz „apolitické politiky“ postrádal pozitivně daný revoluční subjekt. Byl ve svém jádru konzervativní, skeptický vůči společenské emancipaci, asociální, elitářský a hluchý ke globálnímu dění. Proto chartisté nejen otevřeně přehlíželi, nebo v některých případech dokonce vítali perzekuci levicových disidentů v latinské Americe, ale po roce 1989 rychle a bez protestů vyklidili pole pravicovým technokratickým expertům okolo Václava Klause v přesvědčení, že jejich doménou není sociální kritika a politické angažmá, ale obrana „pravdy“ a morálky. Chartistický „život v pravdě“ proto vysoko stavěl hodnotu eticky jednatelství individua proti „imorální mase“ a v duchu svého antiutopismu zacházel se vším levicovým jako se sobě nepřátelským, samozřejmě až na výjimky, jakou v rámci disentu představuje např. Petr Uhl. Feinberg tak uzavírá svoji esej konstatováním, že Václav Havel se sice brzy po roce 1989 stal ideálním „platónským králem“, zosobněním odvahy a morálky, zaplatil za to však vysokou cenu. Vzdal se totiž pozice kritizujícího, „hřímajícího Sokrata“ (*rabble-rousing Socrates*).⁷

Poměrně výrazná část české mediální a intelektuální scény dosud zachovává ironický a skeptický topos vůči jakékoli levicové kritice a alternativě. Přistupuje s krajní nedůvěrou k možnostem kolektivní občanské emancipace a utopické solidarity. Joe Grimm Feinberg nalézá generativní, embryotické rysy tohoto toposu mimo jiné právě v Havlo-

6 Jacques RANCIÉRE, Around the Event of 1968 – Politics, Philosophy and Sociology, in: Tamtéž, s. 22–27.

7 Joseph GRIMM FEINBERG, 1989: The Triumph of the Truth and the Burial of Philosophy, in: Tamtéž, s. 300–317.

vých konzervativně zaměřených textech z poloviny 80. let.⁸ Odhaluje tak jeden z možných zdrojů redukcionistického pojetí, které degradovalo prožitek pražského jara na dočasnou krizi totalitárního systému bez emancipačních přesahů širšího významu.

Ranciére i Feinberg tak každý po svém čelí dominantnímu narativu, který pořádá historický běh a řád věcí s ohledem na svůj politický zájem a hierarchii hodnot. Toto samotné narušení převládajícího způsobu interpretace samozřejmě budí řadu otázek, vybízí k další diskusi a bude jen žádoucí, pokud se stane podnětem k polemickým reakcím. Je však nutným předpokladem k tomu, aby byl dodržen myšlený rámec a cíl celé kolektivní monografie, totiž snaha pojímat historické události jako živé, neuzavřené, stále se měnící, stále vůči nám komunikující svůj odkaz. Jde o teoretický rámec, kterému se snaží dostát všechny obsažené příspěvky. Ty se tematicky dělí do dvou větších celků. Zatímco první část monografie je věnována teoreticko-filozofickému odkazu pražského května, druhá část, zaměřená na odkaz pražského jara, se více drží historiografického schématu a řeší konkrétní dějinné problémy československé reformy. Hledá však prostřednictvím svých jednotlivých příspěvků možnosti přesahu těchto událostí do naší současnosti.

Například Michael Hauser se v textu *The Emancipatory Transfiguration of the State: Rancièrian Politics and the Prague Spring of 1968* ptá po způsobu, jakým vycházela státně-socialistická politická struktura Československa vstříc emancipačním nárokům socialistické ideje a jakým způsobem z hlediska těchto nároků koordinovala své kroky s občanskou veřejností. Hausera zajímá autentický smysl demokratiizačního procesu a shledává, že stát, vedený komunistickou stranou, otevíral během událostí pražského jara pro občanskou sféru nové módy *politické subjektivizace* (v podstatě nové způsoby politické sebeidentifikace), na kterých tato společnost aktivně participovala. Pražské jaro tak podle Hausera představovalo dialektický rámec, v jehož rámci spolu komunikovaly a na společném cíli socialistické ideje spolupracovaly státní struktury a heterogenní elementy rodící se občanské společnos-

8 Tamtéž, s. 314.

ti.⁹ Tato souhra pak podle Hausera nepostrádá svoji aktualitu – klade si otázku, jaké jsou prostředky *mediace* mezi politickou reprezentací a protestním hnutím, mezi konsolidací a spontaneitou, státem jako jedním typem struktury a odlišnými, pluralitními módy politické subjektivizace. Dospívá pak k závěru, že pražské jaro může svojí *antinomickou dialektikou*, jakýmsi stálým funkčním rozporem mezi aktuálně daným a možným, legálním a žádaným, sloužit jako předobraz nebo analogická perspektiva moderním masovým protestním hnutím jako je Occupy Wall Street nebo španělské Podemos.¹⁰

Jan Mervart ve studii *Envisioning Socialism* ilustruje, jak posametový neoliberální vůdčí narativ (*master narrative*) vyloučil z kolektivní české dějinné paměti komunismu a státního socialismu povědomí o radikálně levicové, maoismem inspirované alternativě, reprezentované politickým myšlením Egona Bondyho. Existence utopické a emancipační vize v podobě, v jaké ji formuloval Bondy, je pro Jana Mervarta dokladem, že radikalita socialistického programu ve společenské realitě státněsocialistické společnosti postupně nemizí a neslábne, ale naopak představuje politickou alternativu jak vůči oficiálnímu modelu socialismu, tak vůči liberálním tendencím určité části disentu.¹¹

Petr Kužel jde ve svém příspěvku, věnovaném problému dělnických rad a otázce samosprávného socialismu během pražského jara,¹² až na konkrétní rovinu, když v analýze vzniku a vývoje ideje samosprávného socialismu v Československu považuje historický odkaz debaty o postavení a roli dělnických rad za stále aktuální příspěvek do diskuse o vzájemném, nerovném mocenském vztahu kapitálu a práce. Opět tu nejde o otázku uzavřenou ve svých dějinách, v hranicích své dané historicity, ale o téma, které je svojí povahou velmi současné a může hrát svůj aktualizovaný part ve společenské debatě o právech zaměstnanců a o po-

9 Michael HAUSER, The Emancipatory Transfiguration of the State: Rancièrian Politics and the Prague Spring of 1968, in: Tamtéž, s. 140–158.

10 Tamtéž, s. 158.

11 Jan MERVART, Envisioning Socialist Utopia. The Czechoslovak Program of Self-Governing Socialism, in: Tamtéž, s. 260–281.

12 Petr KUŽEL, The Prague Spring and the Struggle for the Workers Councils and Self-Governing Socialism, in: Tamtéž, s. 162–195.

době celkové emancipace práce v době masové digitalizace a robotizace výroby.¹³

Revolutions for the Future ukazuje možnosti „post-fukuyamovské“ historiografie. Taková historiografie již nemůže spoléhat na jeden vůdčí narativ, který by pokládala za výsledek hegelovské objektivizace ducha, za jediné kauzálně možný a logikou dějin zcela potvrzený „velký příběh“ o triumfu liberalismu a liberálního státu. Nová historiografie je vědou generující svoji faktografickou výpověď na postliberálním základě existenciální krize, je postojem vycházejícím z traumatického rozpadu velkých vyprávění o triumfu demokracie. Je historiografií dekonstrukce a reflektuje rozpad utilitárního postoje, který ve své objektivistické redukci některé historické momenty marginalizoval (typicky např. v případě levicové alternativy Egona Bondyho). Pozice dekonstrukce ovšem umožňuje takové historiografii dosud nebývalou míru interdisciplinarity a intertextuality, dovoluje historikům vázat zjištěná empirická fakta na celý variabilní teoretický rámec veškerých sociálních věd a znamená zcela nový kvalitativní posun historického výzkumu. Příklad *Revolutions for the Future* je ukázkou takové historiografie, která již zcela samozřejmě pracuje s teoretickými koncepty filozofie, sociologie nebo psychoanalýzy.

Klíčovým faktorem historiografie v 21. století nakonec bude, do jaké míry se nám podaří transponovat historickou zkušenost do dialogického rámce, který společnost zajímá dnes, tedy do jaké míry budeme schopni přesvědčit veřejnost, že „dějinné“ není věcí dávno minulých příběhů, ale stále otevřenou možností každodenního prožitku v rámci jednoho, kolektivně sdíleného trvání času. *Revolutions for the Future* jsou právě takovým pokusem o nastolení dialogického prostředí mezi minulostí, současností a budoucností.

Titul silně inspirovaný tradicí strukturalistického obratu a sociální kritiky může působit na čtenáře zvyklého na způsob hegelovské objektivistické a na přísnou kauzalitu zaměřené historiografie jako příklad až příliš teoretické surreální koláže zdánlivě nesourodyných doširoka rozkročených textů. Přechod z první části monografie do druhé se z hledis-

13 Tamtéž, s. 192.

ka klasické pozitivistické historiografie jeví jako poněkud „šokový“, neboť od subtilních témat diskurzu, sémantiky a konceptuálních dějin monografie přechází k mnohem hmatatelnějším problémům práva, demokracie, státu, technokratické politiky, socialistické programové ideje a dělnických rad. Zároveň tím ale nabízí prostředí, v němž velmi dobře fungují synapse mezi intelektuálními a politickými dějinami, což je klíčové pro podobu moderní historiografie jako mezioborové disciplíny. V rámci jedné kolektivní monografie se tak spojuje filozofická teorie, sociální kritika a historiografická praxe do souhrnné výpovědi, která je příkladem funkční mezioborové syntézy. Podobné, v pravém slova smyslu transnacionální „stavění mostů“ mezi teorií a empirií, se v následujících letech nejspíše stane nutným rozhraním komunikace mezi historikem a veřejností, a proto *Revolutions for the Future* představují svojí komplexností, svým sklonem k dialogičnosti a neuzavřenosti vítaný krok tímto směrem.

Ondřej Holub

SEZNAM AUTORŮ

PhDr. Štěpánka Konečná Kopřiva

Ústav hospodářských a sociálních dějin FF UK
Praha, Česká republika

Mgr. Veronika Kršková

Ústav českých dějin FF UK
Praha, Česká republika

Mgr. Viktoriya Machek

Katedra slavistiky, Univerzita Palackého v Olomouci,
Olomouc, Česká republika

PhDr. Ivo Rejchrt

Ústav českých dějin FF UK (doktorand) –
Gymnázium Dvůr Králové nad Labem
Praha – Dvůr Králové nad Labem, Česká republika

Yuko Kiryu, Ph.D.

Department of Intercultural Studies, Kobe College
Kobe, Japonsko

PhDr. Jan Cebe, Ph.D.

Institut komunikačních studií a žurnalistiky, FSV UK
Praha, Česká republika

Alexandra Blodigová

Institut komunikačních studií a žurnalistiky, FSV UK
Praha, Česká republika

Mgr. Marie Láníková

Katedra sociologie, FSS MUNI
Brno, Česká republika

MODERNÍ DĚJINY

Časopis pro dějiny 19. a 20. století

MODERN HISTORY

Journal for the History of the 19th and 20th Century

Redakce / Editorial Board

Vedoucí redaktor / Editor-in-chief: Jan NĚMEČEK

Výkonný redaktor / Managing Editor: Jakub RAŠKA

Vědecká rada časopisu / Academic Council of the Journal:

Jana Burešová, Lukáš Fasora, Zdeněk Doskočil, Jan Hájek, Milan Hlavačka, Drahomír Jančík, Michal Pehr, Andrea Pokludová, Petr Prokš, Jakub Rákosník, Radka Šustrová, Luboš Velek, Martin Veselý

Mezinárodní vědecká rada časopisu

International Academic Council of the Journal:

Peter Becker (*Austria*), Christiane Brenner (*Germany*),
Mark Cornwall (*Great Britain*), Frank Hadler (*Germany*),
Dušan Kováč (*Slovakia*), Piotr Majewski (*Poland*),
Antoine Marès (*France*), Jelena P. Serapionová (*Russia*)

Jazyková a technická redakce: Kateřina Matušková, Filip Binder
Vydává Historický ústav AV ČR, v v. i. / Published by the Institute of History,
Czech Academy of Sciences, Prague

Časopis vychází dvakrát ročně / The journal is published twice a year

Adresa /Address: Prosecká 76, 190 00 Praha 9 – Nový Prosek

E-mail: raska@hiu.cas.cz

<http://www.hiu.cas.cz/nakladatelstvi/periodika/moderni-dejiny.ep>

ISSN 1210-6860

